

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata – Megjelenik évente kétszer

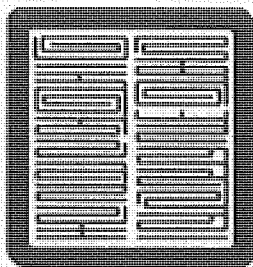
1995 őszi

Szerkeszti

DÁVID GÉZA és FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, ECSEDY ILDIKÓ és IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

MUNDUS
PRESS

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
BUDAPEST

**MUNDUS
PRESS**

Felelős kiadó: a Mundus Kiadó igazgatója

Kiadja: a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó

Cím: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Telefon: 210-1075

Felelős szerkesztő: Biernaczky Szilárd

Számítógépes szövegszerkesztés: Wallner Erika

Szedte: Mundus Press – Kiadványelőkészítés

Nyomta és kötötte: Zrínyi Nyomda Rt. (97.1107/66-11)

Felelős vezető: Grasselly István vezérigazgató

ISSN 0133-4778

Tartalom

Kakuk Zsuzsa 70 éves	5
----------------------------	---

TANULMÁNYOK

<i>Vámos Péter</i> : Az egészségmegőrzés kínai tudománya: a csikung I. rész. ...	9
<i>Bíró Margit</i> : Az abházok és az Abház Királyság megalakulása (8. század)	23
<i>Szóllósy Gábor</i> : Mennyivel voltak jobb fiaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek?	37
<i>Dávid Géza</i> : Kászim vojvoda, bég és pasa I. rész.	53
<i>Sudár Balázs</i> : Egy Balassi-vers török háttere	67
<i>Fehér Géza</i> : Balkáni és oszmán ötvösség. I. rész: ezüstcsészék.	81

MISCELLANEA

<i>Dávid Géza</i> : A 125 éves török tanszék	103
<i>Erdélyi István</i> : Stein Aurél régészeti munkásságáról	107

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

<i>Dávid Géza</i> : A Budai szandzsák első tímár-birtokosai	111
<i>Pusztai László</i> : Adalék Gyula 1566. évi ostromához	115
<i>Fodor Pál</i> : Kémkedés a török korban	121

SZEMLE

KÖNYVEK

Sárközi Alice: Political prophecies in Mongolia in the 17-20th centuries (<i>Hajnal László</i>)	127
--	-----

KONFERENCIÁK

<i>T. Nyiri Mária</i> : „Manasz – 1000” tudományos szimpózium	139
---	-----

Contents

On the seventieth birthday of Zsuzsa Kakuk	5
--	---

STUDIES

<i>Péter Vámos</i> : The Chinese art of preserving health: chikung. Part I.	9
<i>Margit Bíró</i> : The Abkhasians and the establishment of the Abkhasian Kingdom (8th century)	23
<i>Gábor Szóllósy</i> : The bows of the conquering Hungarians as compared to those of contemporary European peoples	37
<i>Géza Dávid</i> : Kasım voyvoda, bey, and Pasha. Part I.	53
<i>Balázs Sudár</i> : The Turkish background of a Balassi poem	67
<i>Géza Fehér</i> : The Balkan and Ottoman art of jewellery. Part I: silver cups	81

MISCELLANEA

<i>Géza Dávid</i> : The 125th anniversary of the Department of Turkology	103
<i>István Erdélyi</i> : The archaeological activity of Aurél Stein	107

MINOR HISTORICAL DATA

<i>Géza Dávid</i> : The first timar-holders in the <i>sancak</i> of Buda	111
<i>László Pusztai</i> : A document on the siege of Gyula in 1566	115
<i>Pál Fodor</i> : Ottoman spying in Hungary	121

REVIEW

BOOKS

A. Sárközi: Political prophecies in Mongolia in the 17-20th centuries (<i>László Hajnal</i>)	127
---	-----

CONFERENCES

<i>Mária Nyiri T.</i> : „Manasz – 100” academic symposium	139
---	-----

Kakuk Zsuzsa 70 éves

A Kőrösi Csoma Társaság alapító tagjainak egyike, majd éveken át alelnöke, a *Keletkutatás* újraindítója és a legutóbbi időkig főszerkesztője, Kakuk Zsuzsa professzorasszony idén augusztusban töltötte be 70. életévét. A tudósi életpálya eme nevezetes évfordulója alkalmából sok szeretettel gratulálunk neki mi, akik közeli munkatársai, barátai és tisztelői vagyunk, kívánva, hogy sokáig lehessen még körünkben, jó egészségben és töretlen munkakedvvel. Eddigi életútjának és munkásságának felidézésével szeretnénk kifejezni iránta érzett nagybecsülésünket és tiszteletünket.

Kakuk Zsuzsa a Heves megyei Nagytályán született 1925. augusztus 13-án. Nyolc éves korában családjával Egerbe költözött, ahol a nyolcadik gimnáziumi osztályig az angolkisasszonyok iskolájában tanult. Ekkor Szatmárnémetibe helyezték édesapját, így az érettségit az ottani Irgalmas Nővérek Gimnáziumában tette le, kitüntetéses eredménnyel.

Egyetemi tanulmányait 1944 és 1949 között a Debreceni Tudományegyetemen végezte magyar és latin szakon. Itt szerezte doktori fokozatát is summa cum laude eredménnyel. Értekezését magyar nyelvtörténeti témából készítette, nem kisebb szaktekintély, mint Bárczi Géza irányítása mellett.

Az ELTE Török Filológiai Tanszékével való kapcsolata 1951-ben kezdődött, midőn Németh Gyula aspiránsa lett. A világhírű tudós vezetésével komoly turkológiai ismeretekkel vértette fel magát, amelyek révén 1955-ben sikerrel védte meg immár kettős kötődését tükröző kandidátusi disszertációját. Egy évig ugyan átmenetileg a Nyelvtudományi Intézetben volt állásban, de eközben is folyamatosan dolgozott a Tanszéken. Itt 1955 októberében kapott rendes státust tudományos munkatársként; 1958-tól adjunktusként, 1965-től docensként, 1977-től pedig egyetemi tanárként tevékenykedett. Németh Gyula 1964-es nyugalomba vonulása, majd Ligeti Lajos átmeneti megbízatása után, 1971-ben Kakuk Zsuzsát választották meg tanszékvezetőnek. Húsz éven át, 1990-ig töltötte be ezt a funkciót, mindvégig arra törekedve, hogy a Tanszék legjobb hagyományait folytassa és azokat a lehetőségekhez mérten gazdagítsa. Fájdalom, az adott időszakban ezek a lehetőségek elég korlátozottak voltak.

Tudományos munkásságában Kakuk Zsuzsa mindig különleges figyelmet szentelt a magyar nyelv török jövevényszavainak. Rögtön az elején nagylegzetű gyűjtésbe fogott, s mintegy száz, 16-17. századi magyar és latin nyelvű, történeti és irodalmi emlékeket tartalmazó szövegkiadást nézett át ebből a szempontból. Ezt az anyaggyűjtést a következő 20-25 évben sem szüneteltette, ami végül kivételes gazdagságú alapot nyújtott a feldolgozáshoz. Ennek első terméke kandidátusi értekezése volt, amelyben mintegy 150, az öltözkö-

dés, az étkezés, a lakás és a hadakozás területéről való szó etimológiai és hangtani kérdéseivel foglalkozott.

Bizonyos problémák megoldásához szükségét érezte sokrétűbb nyelvjárás-történeti stúdiumok folytatásának, illetve az átírási nyelvelmékek behatóbb vizsgálatának. E célból több tanulmányutat tett Bulgária és Jugoszlávia török lakta vidékein. Itteni nyelvjáráskutatásai megerősítették Németh Gyula azon tételét, hogy a nyugat-balkáni török dialektusok erősen archaikusak, s napjainkig megőriztek olyan sajátosságokat, amelyek a 16-17. századi balkáni törökség nyelvét jellemezték. Ezek ismeretében a magyarba átkerült oszmán-török szavak különben szokatlan hangalakjai is jól magyarázhatók. Az átírási szövegek közül főleg olyanokra terjedt ki figyelme, amelyekben szórvány- emlékek maradtak ránk. Így részletekbe menően tárgyalta Hans Derschwam *Naplójának* török szóanyagát. Amikor meghívást kapott, hogy előadásokat tartson a Velencei Egyetemen, elkészített egy – nyomtatásban eddig nem publikált – török nyelvtörténeti összefoglalást, amely felsorolja és értékeli a 13-17. századi arab és nem arab írási török nyelvelmékeket. Hasonló áttekintése egy orosz kiadvány részeként fog a közeljövőben megjelenni.

Ezen gazdag tapasztalatokat hozó évek után tért vissza a főtémához, s készítette el nagydoktori disszertációját, amelyet 1970-ben védett meg. Ezt a nagyszabású monográfiát az Akadémiai Kiadó jelentette meg *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlies de la langue hongroise* címen. E könyvben a hódoltság korának teljes szóanyaga benne van, s ez nem kevesebb, mint 1100 tételt tesz ki. A török nyelvtörténeti szempontú feldolgozás során a magyar nyelv átvételeit az egykorú török nyelv alkotó elemeinek tekintette, s segítségükkel igyekezett megrajzolni azt a 16-17. századi oszmánlit, amelyet az arab betűs szövegekből kiindulva csak tökéletlenül lehet rekonstruálni. Részletesen szolt az átadó – főleg a balkáni – török nyelv hangtani sajátosságairól, illetve a déli szláv nyelvek közvetítő szerepéről is.

Kakuk Zsuzsa jelenleg oszmán kori jövevényszavaink magyar szempontú bemutatásán munkálkodik. *A török-kor emléke a magyar szókincsben* címen elkészült mű kiadása elől, nagy örömünkre, végre elhárulni látszanak a – mondanunk sem kell – anyagi természetű akadályok. Ebbe a kötetbe csak azon szavak kerülnek majd bele, amelyek ma is élnek nyelvünkben, akár közhasználatúak, akár nyelvjárási szintre szorultak vissza, akár elavulófélben vannak. Ezúttal nagyobb hangsúlyt kap e szavaknak a magyarba való beilleszkedésének kérdése, illetve a századok során bennük végbement hangtani és jelentéstani változások. Szívből kívánjuk, hogy e kultúrtörténeti vonatkozásban is alapvető monográfia mielőbb elhagyja a sajtót!

Kakuk Zsuzsa időről-időre a török-magyar nyelvi kapcsolatok későbbi korszakai felé is elkalandozott, főleg a két magyar szabadsághős, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos kapcsán. Egy cikk erejéig a fejedelem hűséges kísé-

rőjének, Mikes Kelemennek a rodostói évek során papírra vetett *Törökországi leveleit* vallatta. Külön könyvet állított össze Kossuth Lajosnak a törökországi emigrációban készített kéziratos török nyelvtanáról és más török nyelvű munkáiról.

A honfoglalás előtt, valamint a kora középkorban kölesözött török szakvak terén is igen fontos az, amit Kakuk Zsuzsa elvégzett. Főleg a *Magyar nyelv történeti etimológiai szótára* munkálataiba való bekapcsolódását kell itt kiemelni: e három kötetes kézikönyv számára közel 200 török eredetű szavunk etimológiáját írta meg a rá jellemző gondossággal.

Nagy szolgálatot tett tudományosságunknak, amikor elsőként ültette át magyarra az őstörténetünk török kapcsolatai megvilágításához oly lényeges orhoni feliratok teljes szövegét.

1960-ban rövid kínai útra nyílt lehetősége. A szalár nyelv tanulmányozását tűzte ki célul, ám terepre nem juthatott. Mégis, a pekingi Nemzetiségi Nyelveket Kutató Intézet egyik szalár kutatójától olyan hasznos anyagot tudott gyűjteni, hogy az annak alapján publikált tanulmányokat máig gyakran idézik különféle etimológiai vizsgálódásokban.

Kakuk Zsuzsa költői lelkéhez legközelebb talán *Örök kőbe vésvé* című, a régi török irodalmi alkotásokból szemelgető antológiája áll. A kiadott szövegeket egytől-egyig ő fordította eredetiből, majd a verseket neves mai költők formálták az eredetihez közelálló költeményekké. A válogatás a 7-15. századi török népek Európában – így nálunk is – alig ismert irodalmi értékű alkotásaiból ad gazdag keresztmetszetet. Az ókírgiz sírköveken fennmaradt szövegeket az orhoni feliratok részletei követik, majd az ujjurok legszebb manicheus és buddhista verses és prózai emlékeiből, az iszlám-török irodalom korai alkotásaiból, a *Kutadgu Bilig*ből és Kásgári dalaiból, Rabgúzi, Kutb, Hvárezmi, Lutfi, Hudzsandí, Nevái és mások költeményeiből, az oguz népek eposzaiból, a Codex Cumanicus himnusaiból, valamint a volgai-bolgár sírfeliratokból kapunk pompás ízelítőt.

Kakuk Zsuzsa sokoldalúságának ékes bizonyossága a török folklór iránti érdeklődése. E tekintetben leginkább Kúnos Ignác sajtósági körülmények között, nevezetesen első világháborús hadifogolytáborokban rögzített gyűjtése keltette fel figyelmét. A hetvenes években kezdett komolyabban foglalkozni ezzel az anyaggal. Teljes kiadását nyolc kötetre tervezi, ebből eddig három már hozzáférhető: a *Kazáni tatár népdalok*, a *Kazáni tatár népmesék* és a *Krími tatár népdalok*, két másik pedig nyomdában van: a *Kazáni tatár szójegyzék* és a *Miser tatár szövegek*.

Az egyetemi oktatás megkönnyítésére kétkötetes jegyzetet állított össze a mai török nyelvekről. Az első bevezetés a mai török népekre és nyelvekre vonatkozó alapismeretekbe, a második szövegeket tartalmaz eredeti ortográfiával.

Kiemelendő még az a bibliográfia, amelyet tanítványai közreműködésével készített el, s amely tematikus rendben teszi közzé a magyar turkológia 1945

és 1974 közötti termését. Egy másik tudománytörténeti ihletésű dolgozatában fennállásának 100. évfordulóján sokoldalúan ábrázolta a Török Tanszék múltját és jelenét.

Fentebb már érintettük Kakuk Zsuzsa tudományszervező tevékenységének néhány jelentős területét. Ezekhez járul az Akadémia Orientalisztikai Szakbizottságának tagjaként, majd elnökeként betöltött szerepe. Népszerűségének egyértelmű jele, hogy ő a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésének egyetlen orientalista küldötte, s ő képviseli a szakmát a Művelődési és Közügyügyi Minisztérium Akkreditációs Bizottságának nyelvtudományi kollégiumában is.

Turkológiai munkásságát határainkon kívül is jól ismerik. Ennek egyik jele, hogy a Türk Dil Kurumu (Török Nyelvtudományi Akadémia) 1970-ben levelező, 1978-ban pedig tiszteleti tagjává választotta.

Vissza kell még térnünk Kakuk Zsuzsa másik szívügyére, Társaságunk folyóiratára, a *Keletkutatásra*. Az azonos néven megjelenő korábbi kezdemények után 1986-ban indította meg valódi periodikaként ezt az évente kétszer megjelenő tudományos igényű sorozatot, hogy benne a magyar orientalisták legfrissebb eredményeit olvashassák a hazai kutatók és érdeklődők. Minden szakmabelinek helyet biztosított a folyóiratban, de a magyar orientalisztika jellegénél fogva a turkológiai tárgyú cikkek enyhe túlsúlyban voltak. Külön szám tisztelgett Németh Gyula, Halasi-Kun Tibor és Mándoky-Kongur István emléke előtt. Nagy sajnálatunkra Kakuk Zsuzsa 1994 végén megvált a főszerkesztői poszttól, magas mércét állítva elének egyszerűen és igényességben.

Legjobban azonban egyetemi óráit szerette Kakuk Zsuzsa. Több mint 40 éven át tevékenykedett a Tanszéken, generációkat vezetve be a turkológia művelésébe. Annak a tudományszaknak az elkötelezett szolgálatára oltotta be őket, amely nélkül nem érthető meg sem a magyar őstörténet, sem a honfoglalás kora, sem pedig az azt követő pár évszázad. Világos okfejtése, személyes aurája mindenkit hatása alá vont, aki óráit hallgatta. Szerette tanítványait, megértéssel és nyitottsággal közeledett feléjük.

A tudományos-oktató munkát és családi, anyai kötelezettségeit jól össze tudta egyeztetni; soha nem hanyagolta el férjét vagy gyermekeit. Azután, hogy férje, B. Nagy Sándor vegyész-mérnök 1990-ben elhunyt, a tanszéki munka és unokái nyújtottak vigaszt számára. Reméljük, hogy tanácsaival, a megértést és az együttműködést szolgáló emberségével még hosszú ideig lehet tudományunk javára.

Dávid Géza

Fodor Pál

TANULMÁNYOK

Vámos Péter

Az egészségmegőrzés kínai tudománya: a csikung I. rész

A kínai civilizáció az évszázadok során rugalmasnak bizonyult, sok mindent átvett és magába olvasztott más kultúrkörökből: vallásokat, politikai rendszereket, katonai és gazdasági technológiákat, de azokat mindig feldolgozta és a maga sajátos képére formálta. Ezzel szemben Kína a nyugati világ számára mindig kicsit távoli és érthetetlen maradt. A „keleti”, illetve „nyugati” emberek két fajta hagyományba ágyazott gondolkodásmódja máig meglehetősen távol áll egymástól.

Sajnálatos módon a kínai egészségmegőrzési és gyógyászati módszerek több ezer éves tapasztalat-gyűjteménye – összefoglaló néven a kínai orvoslás – sem része a modern orvostudománynak. Hippokratész utódainak többsége ma is lenézi, kuruzslásnak tartja a keleti eljárásokat. A laikusok viszont gyakorta vakon hisznek a kínai csodadoktorokban.

Meglepő a kínai orvoslás folyamatossága. A Sárga császár belgyógyászati könyve, a Huang ti nej csing, a világ legrégebbi orvosi témával foglalkozó műveinek egyike, az i. e. 4-3. században íródott. Ebben található olyan kifejezések, amelyekből következtetni lehet arra, hogy a ma több millió ember által gyakorolt csikung egyes elemeit már akkor ismerték.

A csikung ma az akupunktúra mellett a legelterjedtebb egészségóvó rendszer Kínában, s mivel a tűszúrásos technikák néhány tapasztalatát már hasznosítja az európai és amerikai orvostudomány, érdemes volna megkeresni a csikungnak is azon elemeit, amelyek szintén alkalmazhatók volnának. Ennek azonban előfeltétele a megismerés.

Kísérlet a csi fogalmának meghatározására

Kínában mindenki tud a csiről. A köznapi szóhasználatban a csi közvetlenül a levegőhöz, a légzéshez kapcsolódik, de több annál: az emberi szervezetben energiává alakul vagy azzal dúsuló életerő. A csi befogadása nem csak azt jelenti, hogy belélegezzük az oxigént és kibocsátjuk a széndioxidot, tehát nem csupán a nyugati tudomány szerinti fiziológiai folyamatokat, hanem valami

mást, valami többet. A kínai szóhasználatban a csi az élet mozgatóereje, az élettevékenységek hajtóereje. Minden részletesebb magyarázat nélkül ezt tartalmazza a nagy példányszámban megjelenő, a legszélesebb érdeklődést és kiterjedt tömegmozgalmat kiszolgáló népszerűsítő könyvek és folyóiratok.

A hagyománytisztelő kínai társadalomban többek között azért oly népszerű a csikung, mert a legtávolabbi múltból ered. A csi fogalma nem is értelmezhető történetisége nélkül. Az írásbeliség főbb emlékeit, a hagyomány szempontjából legfontosabb előfordulásokat a kínai egynyelvű („értelmező”) szótárak: a Suoven, a Kanghszi, a Cehaj, a Cejüan, a Csunghuatacietien és a Csungventacietien, valamint a japán Morohashi segítségével lehet áttekinteni. A fogalom meghatározásához érdemes összegyűjteni az idegen nyelvű szótárak értelmezési kísérleteit is.

Kérdéses azonban, hogy végül sikerül-e definiálni a csi fogalmát. A fiziológiai, fizikai és filozófiai megközelítés, a morfológiai és történeti elemzés valószínűleg közelebb visz a lényeghez, de a „keleti” és a „nyugati” emberek eltérő (fogalmi) gondolkodásmódja miatt a csikung ismerőinek és gyakorló mestereinek végső soron bizonyára hiányérzete marad.

A nyelv és a verbális megjelenítés lehetőségeinek, illetve korlátainak kérdésével a keleti emberek nem foglalkoznak. Őket elsősorban a valóság átérzése érdekli és nem az élmény leírása. Ezért Keleten sohasem fejlődött ki a fogalmak pontos meghatározásának igénye. A keleti bölcsek rájöttek, hogy ha el akarják mondani élményeiket, nyelvi akadályba ütköznek. Ennek kiküszöbölésére metaforákat, szimbólumokat, költői eszközöket alkalmaznak, amelyek a logika szempontjából kevésbé korlátozottak. A lírai költészet ezért is válhatott a kínai kultúra meghatározó műfajává. A módszer a zen buddhista koanokban, a megoldhatatlan problémák leírásában érte el csúcspontját. A megválaszolhatatlan, megvilágosító erejű koan és az üres verbalitás klasszikus példája a „Halljam, hogyan szól egy tenyér, ha csattan!”, vagy a „Dolgozz az ásóddal, amely üres kezekben van!”¹ Az ilyen felszólítások a racionális gondolkodás, a nyelvi kifejezés korlátaira mutatnak rá, a megfogalmazásból fakadó belső ellentmondásokra hívják fel a figyelmet. A koan arra kényszeríti a tanítványt, hogy felismerje a logika és az érvelés korlátait. Racionális gondolkodás útján ezek a talányok megfejthetetlenek. Pontosan arra szolgálnak, hogy a tanítványt a tudat börtönéből kiszabadítsák és képessé tegyék a valóság átélésére.

D. T. Suzuki a keleti és nyugati ember gondolkodásmódját összehasonlítva azt a következtetést vonja le, hogy a keleti ember számára a pontos definíció: szükségtelen, a verbalitás másodlagos. „A Kelet néma, a Nyugat ékes-szóló” – írja, de azt is hozzáfűzi, hogy „a Kelet némasága nem jelent értelmi tunyaságot, vagy lustaságot”. „Az *érzés* (kiemelés tőlem – V. P.) túlságosan

¹ Suzuki 76.

mély, túlságosan teljes ahhoz, hogy [a keleti ember] fogalmi formába akarná önteni.” „Az érzés bármiféle mélysége, a megszólalás bármiféle misztériuma csak azok számára felfogható, akik mindezt átélték.”²

A titkos hagyomány könyvek alapján nem érthető meg. Csak az érezheti meg annak mibenlétét, aki maga is megtapasztalja és átéli a misztikus élményt. A keleti embernek elég, ha érzi azt a bizonyosat, amit tőle akár csinek is nevezhetnek.

A tanításhoz, a megszerzett tudás továbbadásához sincs feltétlenül szükség a szavakra. Az ismeretek átadásának alapja a mester-tanítvány viszony. A zen/csan buddhizmus keretében például a tan továbbítása „szívtől-szívig”, azaz személyes kapcsolat útján, de nyelvi kifejezés nélkül történik. A zen az egyes ember gyakorlására és kitartására alapozva azt kísérli meg, hogy hívője az önmagába fordulás segítségével (a tudat kikapcsolásával) érje el a megvigosodás, a buddhaság fokát, a lelki mozdulatlanságot. Ezzel szemben a „nyugati” kommunikáció egyik fő igénye a racionális érvelés, ami bizonyos axiómák elfogadásán és a formális logika szabályain alapul. Még a hittételekből kiinduló vallásfilozófiákra is ez jellemző. A kínai gondolkodók alapvető feladatuknak azt tekintették, hogy a hagyomány és a kultúra egyes elemeit megfeleltessék egymásnak és ezzel hozzanak létre egységes (gondolati) rendszert belőlük. Erre elegendő volt akár a puszta megszámlálhatóság is. A nyugati kultúra kiváltságai a gondolkodás közvetlen tapasztalaton túli tartományaiban is törekedtek a fogalmi tisztázásra, a specifikálásra, az osztályozásra és az általánosításra. A tudomány fejlődésének minden állomásán újra meg újra megkísérlik ezt a fogalmi tisztázást.

Idegen kultúrák szakkifejezéseit lefordítani annyit jelent, mint azonosítani azokat általunk ismert kategóriákkal, saját kultúránk megfelelő elemeivel. A mai európai (görög-latin-zsidó-keresztény) kultúránktól szinte teljesen függetlenül kialakult kínai kultúra is önálló kifejezésrendszert alkotott. Anélkül, hogy ismeretelméleti vagy nyelvészeti fejtegetésbe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy bizonyos esetekben a kettő megfeleltetése – már csak az írás különbözősége miatt is – eleve kudarcra van ítélve, értelmi szűkítéshez vezet, nem képes a teljes, a valóságos jelentéstartalmat közvetíteni. A kínai írásjegy képe, rajzolata önmagában is hordozhat jelentést, szemben a betűszavakkal, amelyek általában csak a hangértéküknek megfelelő információt viszik át. (Többek között ez teszi lehetetlenné egységes betűírás bevezetését Kínában.) Az ősi tradícióból fakadó írásjegyek és kifejezések többnyire nehezen értelmezhetők vagy lefordíthatatlanok, ezért az egyetlen szóban összefogott meghatározás helyett gyakoribb a kommentár, a jelentéstartalmak felidézése előfordulásaik szerint.

---

² Uő. 11-24.

A kínai természetfilozófiával és tudománnyal foglalkozó szakemberek a kínai leírásokban szereplő ugyanazon írásjegyeket a szöveggörnyezettől függetlenül értelmezik, és más-más terminus technicust használva fordítják le. Eljárásuk azonossága abban mutatkozik meg, hogy – természetesen – a nyugati természettudomány bevett kifejezéseit használják. A csi írásjegyeket például anyagnak, energiának, életerőnek, lehetetnek egyaránt szokás fordítani.

A csi fogalom megjelenítésére a kínai írásbeliségben négy írásjegy szolgál. A legrégebbi a 气 írásjegy, amelyet a népi Kínában az 1958-as írásreform bevezetése óta ismét használnak, és ma is ez a hivatalos írásmód. A 氣 írásjegyet Tajvanon, a Kínai Köztársaságban használják. A 炁 írásjegy a taoisták „titkos” könyveiben fordul elő. A negyedik írásjegy, a 氣 a kínai értelmező szótárak tanúsága szerint a régi írásmódja, ma már nem használatos.

A legősibb forma, a 气 írásjegy feltehetően legkorábbi előfordulását a Csinvenpien című mű tartalmazza.³ Zsung Keng szótárszerű összefoglaló művében a Sang-Jin (i. e. 17-11. sz.) és Csou korból (i. e. 11-3. sz.) származó bronzedények és más fémtárgyak feliratainak szereplő írásjegyeket gyűjtötte össze. Egy Csou korból származó ún. hu korsón (a hu folyadék tárolására szolgáló rituális edény) találta meg az írásjegy korai formáját 𠄎. A szövegben az írásjegy a 𠄎 csi „koldulni” értelemben szerepel: „a Huan folyó vidéki Cemeng és Csiang (családnevű emberek) koldulásból boldogan élnek”. A szerző a szöveget Hszü Sen i. sz. 100 körül írt Suovencsiece című szótárából, az első kínai értelmező szótárból vette át.⁴ A szótár szerint a csi piktogramm jelentése felhőszerű, ködszerű pára, eredeti formájában 𠄎 a felszálló párát jelöli. A 𠄎 forma ennek stilizált változata. Megkülönbözteti a 𠄎 formától, amely a Zsung Keng által is idézett „koldulni” írásjegynek felel meg.

Karlgren szerint az írásjegyet tartalmazó felirat az i. e. 770-450-ig terjedő időszakból való.⁵ A 气 forma minden bizonnyal a „ködszerű pára” értelemben szereplő 氣 írásjegy régi változata. Az írásjegy Karlgren által felsorolt egyéb jelentései a következők: Liece művében „levegő”, a Lunjüben „lélegzet, lelkiállapot, temperamentum”, a Szertartások feljegyzéseiben (Licsi) „életelv”, a Cuocsuanban „pára, gőz”.

Az írásjegyek képét elemezve a fogalom jelentéskörét viszonylag pontosan meghatározhatjuk. A 气 írásjegy eredeti jelentése „felhőszerű pára”, a rajzolat a felhő képének stilizált formája. A legelterjedtebb írásjegy a 氣, amelyben a 气 levegő, gőz, pára fogalmi kulcs alatt a rizs 米 írásjegy áll. Akatsuka a Suoven szótár magyarázata alapján a rizs elemet hangsúlyozza.⁶ Szerinte az írásjegy a rizs vagy más gabonafélék főzése során felszabaduló

³ Csinvenpien No. 0049.

⁴ Suoven 1. könyv 111.

⁵ Karlgren No. 517 a, b, c.

⁶ Schwartz 180.

gőzöket jelöli. A gőzök az étel tápláló erejét jelentenék, amely fenntartja az életet, az ember életerejét. Az étel képe az ember és környezete közötti energia- és anyagcserét is sugallja. Ez a felfogás a csi és az emberi élet közvetlen kapcsolatát hangsúlyozza. A Suoven szerint az írásjegy a Han korban (i. e. 206 – i. sz. 220) felváltja az eredeti jelet, amelyhez a „koldulni” jelentés kapcsolódott. A ma használatos írásjegy eredetileg a „táplálékot ajándékol vizs” jelentésben szerepelt. Egy mai kínai értelmezés szerint az írásjegy elsősorban az ember öröklött energiáját jelöli, ugyanakkor utal az elfogyasztott táplálékból és az étető levegőből származó energiára is.⁷

A 炁 írásjegyben a tűz 火 jel fölött a nemlét 无 írásjegy egy változata szerepel. Ahhoz, hogy megértsük, mit is jelent a „nincs tűz” kifejezés, tudnunk kell, hogy a kínai természetfilozófiában az „öt elem tana” a világ jelenségeit rendszerbe foglalja. Az öt elem (tűz, föld, fém, víz, fa) egyikéhez, a tűzhöz az ember belső szervei közül a szív – a kínaiak szerint a gondolkodás és az érzelmek szerve – tartozik. A „nincs tűz” tehát a belső tűz nélküli lelkiállapotot, a lelki békét jelenti. Ez a nyugalom, a szellemi tisztaság a gondtalan élet záloga.⁸

A 炁 – 氣 megkülönböztetés előfordul a taoista értekezésekben, a ragályos betegségek elkerüléséért könyörgő varázsigék némelyikében és a taoizmussal foglalkozó modern művekben is. Az első az eredendő életerőt szokta jelölni, a második pedig a belélegzett levegőt.

A negyedik írásjegyben a 气 levegő, pára kulcs alatt a tűz 火 írásjegy áll. Ha a 氣 írásjegyben a rizs a táplálékkal felvett energiára utal, akkor a tűz a belső tüzet, a levegőből származó étető energiát jelentheti. A tűz részt fokozatosan felváltotta a rizs elem, de egy, az i. e. 6. századból származó jadetárgyon – amelynek szövege a csi gyakorlatok legkorábbi bizonyítéka – a tűz szerepel. (A jadedlapocskák szövegének fordítását a dolgozat második részében adjuk közre.)

A Mathews' Chinese – English Dictionary az 554. számú szócikk alatt a 氣 és a 炁 egy számon szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy a 炁 forma a taoista varázsigékben használatos. A felsorolt elsődleges jelentések: „lélegzet, levegő, gőz, gáz, időjárás” után egy külön jelentéscsoport is szerepel: „viselkedés, modor, hangulat, erő, életadó elv”.⁹ A Pekingi Idegennyelvi Főiskola kínai-angol szótára ugyanezeket a jelentéseket sorolja fel, kiegészítve az „illat, szag, feldühödik és megfélemlít” értelmezéssel, valamint a kínai orvoslásra utaló „életenergia” szóval.¹⁰ A Kínai Kereskedelmi Könyvkiadó és az Oxford University Press közösen kiadott angol-kínai, kínai-angol szótá-

⁷ Nan 46.

⁸ Uo. 45.

⁹ Mathews' 73.

¹⁰ A Chinese-English Dictionary 535-536.

rában hat főnévi és három igei jelentést találunk az eddig felsoroltak közül.¹¹ Az A Reverse Chinese-English Dictionary, a szavakat az utolsó írásjegyük alapján rendszerező szótár ezekhez hozzáteszi a „belső hajtóerő” (drive) kifejezést.¹² A négykötetes kínai-orosz nagyszótár főnévként tizennégy, ige-ként négy jelentést ad meg. A csi étternek, a kínai természetfilozófia szubsztanciájának fordítja és egy másik (orvosi) jelentésének a betegség létrejöttét, a rohamot adja meg.¹³

Itt jegyezzük meg, hogy a magyar sinológiai irodalomban, a filozófiai művek fordításaiban is a „lehelet” kifejezés a csi legelterjedtebb megfelelője.

A kínai egynyelvű szótárakban található, idézetekkel alátámasztott jelentés-változatok további értelmezési lehetőségeket is kínálnak.

A Kanghszi szótár, amely lassan három évszázada a mértékadó kínai nyelvű szótár és közel ötvenezer írásjegyet tartalmaz, a 氣 írásjegynél régies írásmód megjelöléssel szerepelteti a 氣 írásjegyet is. A 𠂔 mellett csak annyit ír, hogy azonos a 氣 írásjeggyel. Egy forrásmegjelölés nélküli idézet szerint a csi 𠂔 hozza létre a tízezer dolgot.¹⁴

A kínai egynyelvű szótárakban a 氣 írásjegy mellett a Csunghuacetien kivételével csak a Suoven szótár megelőzően már idézett magyarázata szerepel. Az 1915-ben kiadott írásjegyszótár azonban a „felhőszerű pára” és a „koldulni” értelem mellett egy Hansuból vett idézet alapján tünteti fel az „étellel kínál, ételt szétoszt, adományoz” jelentést is.¹⁵ A többi szótár ezt a jelentést a hszi 餼 „vendéget étellel kínál” jelentésű írásjeggyel azonosítja.

A Kanghsziban a lélegzéssel kapcsolatos jelentések, az időjárásra, az időjárással összefüggő jószelekre (pl. a felhők formája) és az idő szakaszolására vonatkozó idézetek találhatók. A csiecsi-nek nevezett rendszer, amely a Nap mozgásának fázisaihoz igazodva az évet huszonnégy kéthetes szakaszra osztja, az egyes szakaszok neve alapján időjárásjelzésre, jóslásra is szolgált. A Kanghszi külön passzusban említi a taoisták csi-évés módszerét mindenféle magyarázat vagy kommentár nélkül.

A Cejüan az első modern kínai egynyelvű szótár, amely szókapcsolatokat is tartalmaz (első kiadásának éve 1915). Ebben a csi címszó alatt a konkrét jelentések (pára, lélegzet, levegő stb.) mellett „lelkierő” értelmezéssel szerepel az a Menciusz idézet is, amelyet a későbbi szótárak a csi „életerő” jelentésénél az első előfordulásként jelölnek meg.¹⁶ A Menciuszból vett részlet

¹¹ Concise English-Chinese Chinese-English Dictionary 350.

¹² A Reverse Chinese-English Dictionary 730.

¹³ Bolsoj Kitajsko-Russkij Slovar' 4. kötet 532.

¹⁴ Kanghszi 659.

¹⁵ Csunghuacetien 1031.

¹⁶ A szótárban a 我善養吾浩然之氣 – vo san jang vu hao zsan cse csi – „Helyesen táplálom hatalmas életerőmet” kifejezés hibásan szerepel, a 善 san szó kimaradt.

egyébként több szótárban is szerepel úgy, mint a csi „életerő” jelentésének első előfordulása. Menciusz szövegének szó szerinti fordítása a következő: „Az akarat irányítja a csit, a csi betölti a testet... Helyesen táplálom (gondozom) hatalmas életerőmet (csi). [Kung Szun Csou megkérdezte:] Megkérdezhetem, hogy mit nevezel hatalmas életerőnek? [Menciusz így felelt:] Ezt nehéz szavakkal kifejezni. Amit én hatalmas életerőnek nevezek, az maga a Legnagyobb és a Legtartósabb. Ha helyesen táplálják, akkor betölti az eget és a földet (az egész világot). [Az életerőt] az igazságosságnak és a taonak megfelelő tettekkel lehet táplálni. Ha a tettek nem ilyenek, akkor [az életerő] rosszul táplált. [Az életerőt] a felgyülemelő igazságosság szüli és élteti, véletlenül nem lehet megszerezni és csak tettekkel tartható meg. Ha a tettet nem helyesli a szív, akkor [az életerő] rosszul táplált lesz”.¹⁷

A Cejüan filozófiai fogalomként is megjeleníti a csit. „A csing (esszencia) és a csi hozza létre a dolgokat” – idézi a Változások könyve „Csatolt magyarázatok” című függelékét. A jóskönyv egyes részei az i. e. első évezred első feléből valók. A függelék a kínai hagyomány Konfuciusznak tulajdonítja. A kiemelt rész eredeti szövegekörnyezetében így szól: „A Változások könyvéből kiolvasható és megérthető az ég és a föld (a természet, a világ) rendje. A könyv alapján végezhető csillagászati és földrajzi megfigyelések, megtudható a sötétség és világosság váltakozásának oka, a keletkezés és elmúlás, élet és halál törvényszerűsége. [Ez a törvényszerűség abban áll, hogy] a *csing és a csi hozza létre a dolgokat*, a hun (魂) lélek eltávozása, szétszóródása jelenti a változást (halált, elmúlást). Ebből a könyvből ismerhető meg a természetfölötti erők mibenléte is”.¹⁸

Morohashi Tetsuji szótárában is megjelenik ez az idézet, de nála a 氣 nem filozófiai fogalomként szerepel, hanem mint „őserő”, a dolgok létrejöttének forrása. A csit filozófiai kategóriaként fenntartja a neokonfucianusok elmélete számára.

A Csungventacien nem él ezzel a megkülönböztetéssel, noha a legtöbb, „jelentést” – huszonegyet – éppen ez a szótár sorolja fel. Ezek közül számunkra a test életerejével kapcsolatosak a fontosak. „A csi betölti a testet” – mondatot nem csak Menciusztól, hanem az eltérő szemléletű Kuance és Huajnance című művekből is idézi. Menciusz műve a konfucianus kánon egy darabja. A Kuance Tókei Ferenc szöveggyűjteményében¹⁹ a legista művek között szerepel. A konfucianizmus filozófiai és államrendjével szembenálló Liu An műve, a Huajnance pedig egy taoista szintézis kísérlete.

A Cehajban és Morohashi szótárában is külön szerepel a csi mint filozófiai kategória. Morohashi csak a Szung kori (960-1279) neokonfucianus fel-

¹⁷ Menge II/A. In.: Csucecsicseng 1. kötet 116-119.

¹⁸ Csou Ji: 535.

¹⁹ Tókei 2. kötet 359.

fogást tekinti kozmogóniai fogalomnak. Csang Caj és Csu Hszi műveit idézi. Csang Caj szerint „A nagy ürességet betölti a csi, s ha a csi összesűrűsödik, létrehozza a tízezer dolgot.” Csu Hszi azt mondja, hogy: „Ég és föld között mindenütt jelen van a li és a csi. A li (理) a megfoghatatlan alapelv, a létező dolgok gyökere. A csi az anyagszerű eszköz, amely a létező dolgokat megtölti tartalommal. Ezért minden ember és létező dolog megszületéséhez feltétlenül szükséges a li; belőle származik az alaptermészet (a dolgok alaptermésze, alapvető tulajdonságai), és ugyanígy szükséges a csi, amelyből a forma ered. Előbb volt az alapelv (a li) azután a csi. Ezek már akkor is léteztek, mielőtt az ég és föld létrejött.” A Cehajban Vang Csung i. sz. 1. században élt filozófus spontaneitásról szóló értekezésének kezdő sorai is a neokonfucianus szerzőktől származó idézetek mellett szerepelnek: „Abból, hogy az ég és a föld egyesíti „leheletét” (csi), minden dolog magától jön létre...”²⁰ Végül a Cehaj, amely 1936-ban jelent meg először és a csi kapcsán egyedülként tartalmazza a „csikung gyógy mód” címszót is, a csi kínai orvoslásban használatos életerő, energia jelentését is megemlíti.

A csi a kínai természetfilozófiában

Ósi kínai felfogás szerint a világ egységes egész, a világegyetem és az ember, (vagyis mai szavakkal makro- és mikrokozmosz) kölcsönösen függnek egymástól, azaz összetartoznak. E felfogás alapján jelent meg a 11-13. századi neokonfucianus tanokban az anyagi világ mint az összesűrűsödött (de különböző sűrűségi állapotú) csi megjelenési formája. A csi ebben az összefüggésben a li, azaz a kozmológiai „világlényeg” mellett az anyagi forma.

Csuangce i. e. 4. századi művét kommentálva Ute Engelhardt arra a következtetésre jut, hogy a csi az egykori gondolkodó szerint a tao megfelelője, olyan differenciálatlan ósállapot, amely a kozmosz strukturálódásának minden fázisát és ezzel a polaritás, a jin-jang ellentétpár létezését is megelőzi.²¹ Ugyanez kiolvasható Laoce művéből is: „A tao szüli az egyet (csi) az egy szüli a kettőt (jin-jang), a kettő szüli a hármat (ég, ember, föld) és a három szüli a tízezer dolgot (minden létezőt). Az összes létező hátán hordja a jin-t, keblén viseli a jang-ot, s e kettő, a csi összhangja teremti meg a harmóniát”²²

A jang és a jin a kínai természet-magyarázatok alapvető ellentétpárja. A jang eredetileg a domb napos oldalát, a jin az árnyékosat jelentette. Átvitt értelemben az univerzum világos, meleg, száraz, aktív, férfias, égi részei jang természetűek, a sötét, hideg, nedves, passzív, nőies földi részek pedig jin jel-

²⁰ Uo. 3. kötet 262.

²¹ Engelhardt 3-4.

²² Taotöking 42. vers

legűek. A jang és a jin dialektikus ellentétpár: egymáshoz képest szüntelenül változnak, egymásba átalakulnak a világ ritmusának megfelelően.

A csi fogalmat minden kínai filozófiai irányzat, iskola használja, természetesen saját gondolatrendszerének megfelelően, más-más szövegkörnyezetben, eltérő értelmezéssel. Közös mozzanat az, hogy taoisták és konfucianusok egyaránt érzékelhetetlenül finom, de anyagi természetű szubsztancia-ként fogják fel, míg egyes nyugati szerzők magyarázatai szerint inkább egyfajta mindent átható energiának kellene tartani.

A Csou-kori gondolkodásban a csi nem játszik központi szerepet. Schwartz szerint valamiféle összekötő-kapcsoló szubsztancia a mindent felölelő rendben és gyakrabban beszélnek róla különböző megjelenéseiben, mint homogen szubsztancia mivoltában.²³

A kínai egy nyelvű szótárak idézett értelmezései azt sugallják, hogy a csinek közvetlen anyagi természetű jelentésein (levegő, gőz, pára stb.) túl valamiféle „ősanyag” jelentése is van. Ebben az összefüggésben összehasonlítható a miletoszi filozófusok „arkhé” elképzeléseivel.

Anaximenész a levegőt tekinti arkhénak, kozmogóniája szerint kezdetben csupán a „pneuma” létezik, ami önmozgása következtében megritkul – így tűz lesz belőle –, illetve megsűrűsödik, s akkor felhővé, vízzé, földdé, kővé válik.²⁴ Ez az elmélet szinte pontosan megfelel a 11. századi Csang Caj gondolatmenetének, és hasonlóságot mutat a taoistáknál előforduló összesűrűsödés-felhalmozódás, megritkulás -szétszóródás kategóriákkal.

A csi fogalma filozófiai értelemben talán leginkább Anaximandrosz apeironjának feleltethető meg. Nála az apeiron (eredeti jelentése: határtalan) a világ meghatározatlan minőségű és végtelen őselve, amelyből minden dolog keletkezett. Szavakkal leírhatatlan, mindent körülvevő valóság, amelyből „először a meleg és a hideg vált ki, majd ezek örök termékenyítő képességének köszönhetően ment végbe a kozmosz kialakulása, illetve folynak le azóta az összes történések”.²⁵ A neokonfucianusok felfogása ehhez az apeiron-fogalomhoz áll legközelebb.

Hegel filozófiatörténetében arra figyelmeztet, hogy a régi gondolkodókat „... ne terheljük olyan következtetésekkel és állításokkal, amelyeket nem is tettek és amelyekre nem is gondoltak, habár helyesen lehetne őket ilyen filozófia gondolatából levezetni...”²⁶ Félrevezető vállalkozás lehet a régi filozófusokat a mi elmélkedési formánkra átalakítani. Az idézettel arra kívánunk utalni, hogy a filozófiai gondolatok hasonlóságát nem tekinthetjük azonoságnak.

---

²³ Schwartz 183-184.

²⁴ Pais 69.

²⁵ Uo. 66.

²⁶ Hegel 1. kötet 51-52.

A csi mint biofizikai jelenség

Kínában a taoista alkímia és az ún. fiziológiai alkímia kifejezései gyakran azonosak. A taoisták praktikái ugyanis – ellentétben az Európában ismert alkímiával, amely inkább metallurgiai jellegű volt – az ételelixír laboratóriumi előállítását célozták, így igen szoros kapcsolatban voltak az orvoslás módszereivel.

A csikung orvosi elmélete sokféle csit különböztet meg. Az eredendő csi egyrészt az univerzum energiáit jelöli, de így nevezik meg az ember szüleitől öröklött csijét is. Az ún. „cinóbermezők” (丹田 tantien), az éltető hő központjai a taoista fiziológia fontos részét képezik. A tan írásjegye itt mint cinóbervörös szín szerepel. A vörös a tűzre utal, az éltető belső hőt jelenti. A laboratóriumi alkímiában megmaradt a tan ételelixír jelentése. Az ember testében három cinóbermezőnek nevezett energiaközpontot különböztetnek meg: a felső a homlokon a szemöldökök közötti terület, a középső kb. a csecsemőmirigy magasságában a mellkasban, az alsó pedig a köldök alatt található. Ezek azok a területek a testben, ahol a csi, az éltető energia összegyűlik. A beavatott a gyakorlatok segítségével az alsó cinóbermezőből elvezeti és kiterjeszti a csit az egész testébe.

Az öt „tömör”, ún. cang szerv (a tüdő, a szív, a lép, a máj és a vese), valamint a hat „üreges” ún. fu szerv (a vastagbél, a vékonybél, a gyomor, az epehólyag, a húgyhólyag és a kínai orvoslás sajátos anatómiai egysége, a hármas melegítő) működését a kínai orvosi elmélet szerint a bennük található és rajtuk keresztül áramló csi biztosítja. A meridiánrendszer csije az a csi, amely egy meghatározott útvonalon a belső szerveken keresztül huszonnégy óra alatt az egész testet átjárja. Az ősök csije az élet fenntartásának alapvető energiafajtája, a táplálkozási és légzési energia összességét jelöli. A táplálék csi az élelem elfogyasztásával megszerzett energia. A védekező csi a külső hatások és kórokozók (pl. az időjárás viszontagságai, a sérülések vagy a táplálékkal a szervezetbe jutott baktériumok) ellen véd.

A csi fogalom európai és amerikai orvosok könyveiben is megjelenik. A hagyományos kínai gyógymódok bármelyikével ismerkedő, nyugati kultúrkörökben nevelkedett kutató vagy orvos már tájékozódásának kezdetén kénytelen a maga számára értelmezni a csi fogalmát. Közülük eddig legtöbben az akupunktúrás módszerek elsajátítására törekedtek, azt sokan megtanulták és alkalmazzák, többen írásba is foglalták a tudnivalókat. Erről szóló tanulmányaikban és könyveikben általában nem fordítják le a csit, csak magyarázatokat fűznek hozzá. A nem túl változatosan értelmező mondatok szerint a csi mindenfajta energia megfelelője, „a világegyetemet a csi, a mindent betöltő energia, a ‘kozmosz lélegzet’ hatja át”.²⁷ Biológiai szempontból a csi élet-

²⁷ Orosz 9.

erő, belső erő vagy bioenergia, amely adott esetben kilép a testből.²⁸ Van, aki körültekintő általánosságban fogalmaz: „az élet, az energia egyaránt ellentétes előjelű párokból tevődik össze, így nagy óvatossággal s inkább csak didaktikai szempontból használjuk az egységes csi fogalmát az energia megjelölésére. A *csi ugyanis* tulajdonképpen nem más, mint *maga az egész mindenség, annak valamennyi mozgásával* (kiemelés tőlem – V. P.)”.²⁹ E megfogalmazás alapján a továbbiakban semmi gondunk nem lehet a fogalommal, hiszen az egész mindenséggel nincs mit kezdenünk.

A huszadik században a csi létét kísérletekkel is bizonyítani kívánták. 1978-ban Sanghajban végeztek méréseket és azt tapasztalták, hogy a csikung mester által a gyakorlatok végzése közben kibocsátott ún. külső csi infravörös sugárzásként mérhető.³⁰ Akupunktúra kísérletek bebizonyították, hogy a bőr elektromos ellenállása és a szimpatikus idegrendszer között kapcsolat van. A külső csi kisugárzásakor, a gyakorlatok végzése közben az akupunktúrás pontoknál változik a bőr elektromos ellenállása. Minél elmélyültebb a meditációval elért nyugalmi állapot, annál jobban változik és a mester akaratától függően magasabb vagy alacsonyabb lesz a bőrellenállás.³¹

A leírt jelenség során felhasznált energia – a mai biofizika szerint – a makroerg foszfátvegyületek kötéseiben tárolt energiának felel meg. Ennek az energiának a felhasználása összefügg a sejtlégzéssel. A sejtek anyagcseréje folytán keletkező széndioxid mennyisége az érintett sejtekben (az akupunktúrás pontoknál) lényegesen több, mint a környezetükben lévő más sejteké. A széndioxid kibocsátás növekedése összefügg a bőr elektromos ellenállásának változásával (a permeabilitás nő) és a bőr hőmérsékletének enyhe emelkedésével is.

A csi létezésének bizonyítását szolgáló kísérleteket egyre szélesebb körben végzik. 1981-ben a Kínai Orvostudományi Társaság keretein belül létrehozták a Csikung Tudományos Központot is. Kínában 1990 óta a csikung hivatalosan elismert gyógy mód.

IRODALOM

- Bolsoj Kitajsko-Russkij Slovar'*. Szerk. I. M. Osanyin. Moskva, 1983.
A Chinese-English Dictionary. Szerk. Vu Csing Zsung. Peking, 1985.
Concise English-Chinese Chinese-English Dictionary. Peking-Oxford, 1986.
Csinvenpien. Szerk. Zsung Keng. Peking, 1959.
Csucecsicseng. 1-8. kötet, Sanghaj, 1954.

²⁸ Uo. 10.

²⁹ Simonescsics 108.

³⁰ Li 423.

³¹ A kísérlet részletes leírását és adatait a *Csikung jü Köhszüe* című folyóirat 1988/8. száma közli.

- Csunghuatacietien*. Peking, 1958.
- Csungkuo Csikungsi*. Szerk. Cse Jung. Honan, 1988.
- Csungventacietien*. I-XL. Tajpej, 1962-1968.
- Dobson, *Mencius*. A new translation arranged and annotated for the general reader by University of Toronto Press, 1963.
- Engelhardt, U., *Die klassische Tradition der Qi – Übungen: Eine Darstellung anhand des Tang-zeitlichen Textes Fuqi jingyi lun von Sima Chengzhen*. Wiesbaden, 1987.
- Fromm, E. – Suzuki, D. T., *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest, 1989.
- Hegel, *Előadások a filozófia történetéről* I-II. Ford. Szemere Samu, Budapest, 1958.
- Kanghszi Cetien*. Peking, 1985.
- Karlgren, B., *Grammata Serica Recensa: Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*. Stockholm, 1957.
- Mathews, *Mathews' Chinese-English Dictionary*. Revised American Edition. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, 1979.
- Morohashi Tetsuji, *Dai Kan-wa Jiten*. I-XIII. Tokio, 1960.
- Nan, H. J., *Csingcuo hszütao jü csangszeng pulao*. Peking, 1989.
- Needham, J., *Science and Civilization in China*. Vol. 5. Part. V. Cambridge University Press, 1983.
- Pais I., *A görög filozófia*. Budapest, 1982.
- A Reverse Chinese-English Dictionary*. Peking, 1985.
- Schwartz, B. I., *The World of Thought in Ancient China*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1985.
- Suoven Csiece*. Írta: Hszü Sen. Peking, 1963.
- Tőkei F., *Kínai filozófia*. Ókor. I-III. Kötet. Szöveggyűjtemény. Válogatta, fordította, a bevezetéseket és a jegyzeteket írta – Budapest, 1986.
- Változások könyve*. Csou Ji Jicsu, Sanghaj, 1989.
- Zhou Y. – Eöry A. – Orosz. M., *Kong jin Qigong. Kínai gyógytorna. Az öngyógyítás művésze*. Budapest, 1990.

The Chinese of art preserving health: chikung. Part I.

Péter VÁMOS

The present article consists of two parts. The first part, published in this issue, gives an overall view of the Chinese concept of *chi* in Hungarian. It sums up the different translations of the Chinese word *chi* in Chinese monolingual and some basic bilingual dictionaries, explains the pictures of the four *chi* characters which were or are used in written Chinese, introduces the role of *chi* in Chinese natural philosophy and finally deals with *chi* as a biophysical phenomenon.

Chi is usually translated into foreign languages as air, breath, matter, energy, vital force etc. However, we must face the fact that because of the difference of the ways of expressing thoughts in China and the West, it is impossible to give a perfect translation of the central categories in Chinese philosophical thinking. The main reason for this difference is the Chinese writing itself, because the picture of the character carries extra information as opposed to the western languages which use letters.

The original graph in the bronze inscriptions suggests that the meaning of the character was "vapour of clouds", that is, a formless power of the universe. The shape of the character which is used in China as the non-simplified form of the character and contains the picture of rice,

originally represented the nourishing vapours of boiling rice or grain. The third character is used mainly in Taoist texts and treatises on Taoism, and refers to “vital force” as a distinction to the other one meaning “air” or “breath”. The fourth character with the picture of fire which originally meant “the fire of life” has gradually been replaced by the character with the rice element in it. These meanings appear in several philosophical works of different schools as a central concept beginning from the Confucian canonical works to the Taoist magicians and neo-Confucian schools.

In the past twenty years there have been a series of biophysical experiments in China aiming to prove the existence of *chi*. They could measure the “outer *chi*” released by the *chikung* master as infrared radiation, the change of the resistance of the adept’s skin, etc.

In China, *chikung* has been an officially recognized method of medicine since 1990.

1. ábra. Csikung Vang Csinhuaj kalligráfíája

Bíró Margit

Az abházok és az Abház Királyság megalakulása (8. század)*

Az elmúlt években sajnos Magyarországon is gyakran kerültek a híradások élére a grúz-abház testvérháborúról szóló közlemények. A grúz sajtótermékekből arról értesültem, hogy a fegyveres konfliktust megelőzően Moszkvában és Abháziában több olyan cikk látott napvilágot, amelyekben a grúz-abház történelmet meghamisítva sovinizmussal vádolták meg a grúzokat. A hozánk elsősorban orosz közvetítéssel érkezett, nem a valós helyzeten alapuló híradásokat hosszú időn át minden kritikát mellőzve vette át a magyar sajtó. Noha a konfliktus jelenleg nyugvópontra jutott, talán nem szükségtelen a kora-középkori Grúzia történetének egyik igen fontos eseménye – az Abház Királyság megalakulása – ürügyén, a teljesség igénye nélkül, kicsit bővebben szót ejteni Abháziáról, az abházokról, Nyugat-Grúziáról és lakosságának összetételéről. Bár fő célom a kora-középkori Abházia bemutatása volt, nem kerülhettem el, hogy ne szóljak Grúziáról és a grúzokról is, hiszen e két szomszédos nép sorsa szinte a kezdetektől összefonódott.

Az Abház Autonóm Köztársaság a Grúz Köztársaság északnyugati, tengerparti részén helyezkedik el. Fővárosa Szuhumi – a görög forrásokban: Dioszkuriasz. E terület egyik feltételezett őshonos népe a grúzok által ma 'ap'xaz'-nak (az antik forrásokban 'abazg'-nak) nevezett nép, amely saját nyelvén önmagát 'ap'sua'-nak nevezi. Abházia összlakossága az 1979-es népszámlálási adatok szerint 486 ezer lélek volt. Közülük grúz nemzetiségűnek vallotta magát 213 ezer (az összlakosságnak 43,9 %-a), abháznak 83 ezer (az összlakosság 17,1 %-a), oroszoknak 80 ezer (az összlakosság 16,4 %-a), örményeknek pedig 73 ezer ember (az összlakosság 15,1 %-a). A volt Szovjetunió utódállamai közül Azerbajdzsánban is élnek kis számban abházok. Hozzávetőleg 100 ezer apszua található a közel-keleti országokban, főként az 1877-78-as orosz-török háború idején történt kitelepítések következményeként.

A szóban forgó nép nyelve az ibér-kaukázusi nyelvek abház-adige csoportjába tartozik. Kulturálisan és politikailag évszázadok óta szoros kapcsolatban állnak az adige és a kartvel, különösen a nyugati kartvel (azaz a megrel-láz és a szván) népekkel. Ez a közelség megmutatkozik az életmódbeli sajátosságokban is.¹ Figyelemre méltó tény, hogy az apszuákat antropológiai je-

---

* A Kőrösi Csoma Társaságban 1994. június 14-én tartott előadás szövege. Nyomdatechnikai okokból a grúz nyelvű monográfiák és tanulmányok címének átirása a *Keleti nevek magyar helyesírása* című szótárban megadott leegyszerűsített, népszerű átirási rendszert követi.

gyeik nem nyelvrokonaikhoz, az adigékhez, hanem a grúz törzsekhez közelítik. (A grúzok az előázsiai rasz Fekete-tenger melléki típusához, az adigék a pontuszi raszhoz tartoznak.²)

A hivatalosan elfogadott, azaz lexikonokban, tankönyvekben, stb. képviselt nézet szerint etnikailag kapcsolatban állnak Kis-Ázsia őslakóival, a kaska-abesla törzsekkel, akikről a Kr. e. 12. századi asszír feliratokban esik szó legkorábban. Feltételezik, hogy az abeslák rokonai a későbbi apsziloknak, akiket először Pliniusz Szekundusz említ a Kr. u. 1. században.³ A Kr. u. 2. században Flaviusz Arrianusz a mai Abházia tengerparti részén az apszilok szomszédságában beszél egy 'abazg' nevű törzsről.⁴ Kora-középkori (a 8. és a 11. században keletkezett, de korábbi forrásokra támaszkodó) grúz kútfők az apszilokra az 'ap'sil', az abazgokra pedig az 'ap'xaz' szóval utalnak.⁵ A fent idézett hivatalos nézet szerint az abazgokból, az apszilokból és más, a tengerpart délkeleti részén élő etnikumokból alakult ki az abház nép a 8. századra.

Valójában azonban máig nem eldöntött kérdés, hogy milyen etnikumhoz tartoznak a görögök által abazgnak nevezett régi abházok. Ugyanígy azt sem tudjuk, hogy az a nép, amely ma apszuának hívja magát, azonos-e az antik szerzőknél említett apszilokkal, azaz a grúz kútfőkben szereplő apsilokkal, s hogy mikor tűnt fel jelenlegi lakhelyén. Homály fedi azt is, hogy kapcsolatban áll-e az apszua nép által önmaga megnevezésére használt szó a grúz 'ap'xaz' terminussal.

A régi abházokat a kutatók egy része észak-kaukázusi, adige eredetű népcsoportnak tartja. Mások viszont azt feltételezik, hogy ők is kartvelek voltak, akárcsak a körülöttük élő megrelek, lázok vagy szvánok. Olyan nézettel is találkozunk, hogy a szóban forgó népet részint helybeliek, részint pedig bevándorlók alkották. A mai apszuákról pedig sokan azt tartják, hogy csak a 17. században vonultak le az Észak-Kaukázusból.⁶

A legújabb nyelvészeti kutatások alapján valószínűnek tűnik, hogy a régi abházok a kartvelek egyik nyugati törzsét alkották, és nem azonosak a ma-

¹ Apxazebi. *Kartuli Szabcsota Enciklopedia* [Az abházok: Grúz Szovjet Enciklopédia]. 2. 1977; *Gruzinszkaja Sovetskaja Enciklopedija. Gruzinszkaja SSR*. 1981, 323.

² M. G. Abdušelišvili, *Antropologija drevnego naselenija Gruzii*. Tbiliszi, 1964; M. Lortkipanidze, *Aphazebi da Aphazeti* [Az abházok és Abházia]. Tbiliszi, 1990, 35-36 (uo. orosz nyelven is).

³ Z. V. Ančabadze, *Istorija i kul'tura drevnej Abchazii*. Moszkva, 1964, 177; Aphazebi. *Kartuli Szabcsota Enciklopedia* 2. 1977.

⁴ Plaviusz Ariane, *Mogzauroba Savi zgvisz garszemo. Targmani, gamokvleva, komentarebi da ruka Natela Kecsgamadzisa* [Utazás a Fekete-tenger körül]. Tbiliszi, 1961, 43; Ančabadze, *i. m.*, 177.

⁵ *Kartlisz chovreba* [Grúzia története], I. Szerk. S. Kauhcsisvili. Tbiliszi, 1955; Iovane Szabanisdze, Camebaj Habojszi. In: *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturisz dzeglebi* [Habo vértanúsága. Az ógrúz hagiográfiái irodalom emlékei]. I. Szerk. I. Abuladze. Tbiliszi, 1963, 46-81; *Az életadó oszlop legendája és más történetek. Georgiai szentek élete és vértanúsága*. Válogatta, ógrúz eredetiből fordította, az utószót és a jegyzeteket készítette Bíró Margit. (Életünk könyvek.) Szombathely, 1990, 103-135.

⁶ M. Lortkipanidze, *i. m.*, 7.

gukat apszuának nevezi mai abházokkal. Ez azt jelentené, hogy egyazon forma – az ‘ap‘xaz’ – két különböző időben két különböző nép megjelölésére szolgál.

Ezt a nézetet Tamaz Gamkrelidze, a nemzetközi hírnő grúz nyelvész képviseli, aki egyik nemrégiben megjelent tanulmányában jutott erre a teljesen új, számomra meggyőzőnek tűnő következtetésre.⁷ Gamkrelidze azt állítja, hogy a forrásokban említett görög ‘apsil’, és a neki megfelelő grúz ‘ap‘šil’ terminus, valamint az apszuák önelnevezése egytől-egyig az apszuák legközelebbi rokonainak, az abazáknak a nevéből, a mindmáig használt ‘abaza’ formából vezethető le. Ezzel szemben a Kr. u. 2. évszázadban a görög ‘abazg’ terminusnak egy olyan nyugat-grúziai eredetű kartvel törzset kellett jelölnie, amely közeli rokonságban állt a Kolkhisz területén lakó többi kartvel népcsoporttal: a szvánnal és a megrel-láz törzsekkel. Valamikor később – hosszantartó és bonyolult folyamatok eredményeképpen – ennek a kartvel törzsnek a neve (az ‘ap‘xaz’) a grúz nyelvben áttevődött a vele szomszédos apszua népre. Az ‘ap‘xaz’ terminus Gamkrelidze nézete szerint grúz nyelvi közegben született, és innét került át mind a görögbe (ahol ‘abazg’ formát kapott), mind más nyelvekbe.

A régi abházok kartvel eredete mellett szól az is, hogy később ők egyesítették a Kolkhiszban élő törzseket, és ők hozták létre az egységes nyugat-grúziai államot.⁸

A történeti események ismertetése előtt itt egy rövid terminológiai kitérőt kell tennünk ahhoz, hogy valamelyest eligazodjunk majd a bonyodalmas megnevezések között.

Grúzia grúz nyelvű megnevezésének (*Szakartvelo*) a jelentése magyarul így adható vissza: ‘a kartvelek földje/lakhelye’. Az ebben szereplő *kartvel* szó azonban nem a grúz nyelvet beszélő nép megnevezése (ilyen jelentésű szó a grúz nyelvben nem is létezik), hanem olyan kifejezés, amely egyetlen etnikai egységként, megkülönböztetés nélkül összefogja a grúzokat a velük nyelvi és etnikailag rokon népcsoportokkal.

A kartvel etnikumot több, egymással rokon törzs leszármazottai alkotják. Ezek a törzsek a nyelvészeti, régészeti és antropológiai kutatások alapján már a Kr. e. 3-2. évezredtől jelen voltak a Kaukázuson túlon. A kartvelek (a közös alapnyelvnek az 1. évezred folyamán már lezárult differenciálódása következtében) ma három különböző, de egymással rokon nyelvet beszélnek: a

---

⁷ T. Gamkrelidze, Dzvli Kolhetisz szatomo szahelta isztoriidan („abxaz-abazg” da „abaza-apswa” etnonimta isztoriul-etimologiuiri urtiertobiszatvisz). In: *Szakartvelosza da kartvelebisz agmnisvneli uchowi da kartuli terminologia* [Az ősi Kolkhisz törzsneveinek történetéből (Az „abxaz-abazg” és az „abaza-apswa” etnonimák történeti-etimológiai kapcsolatához). A ‘Szakartvelo’ és ‘kartvel’ fogalmak grúz és nem grúz terminológiája]. Szerk. G. Paicsadze. Tbiliszi, 1993, 581-590. (uo. orosz nyelven is: 591-600.)

⁸ T. Gamkrelidze, *i. m.*, 581-590.

kartot (a tulajdonképpeni grúzt), a zánt (vagy megrel-csánt) és a szvánt. A nyelvi különbözőség ellenére nemzetiség tekintetében a szvánok és a zánok sem különböztetik meg magukat rokonaiktól, és ők is kartveleknek vallják magukat. A három fő nyelvi-etnikai egységen belül még jó néhány helyi, többé-kevésbé markáns néprajzi és nyelvjárási sajátosságokkal jellemezhető alcsoport különböztethető meg.

A zánok és a szvánok a Kaukázusontúl nyugati részeinek, a Fekete-tenger partvidékének az őslakói. A zán nyelv két erősen eltérő nyelvjárásának nevéként elterjedt 'megrel' és 'čan' szavak grúz eredetű terminusok. A csánokkal kapcsolatban azonban gyakran használatos saját elnevezésük, a 'laz' is. A megrelek ma is Nyugat-Grúziában, főként Abházia területén, a csánok vagy lázok pedig túlnyomó többségükben Törökország Fekete-tengeri partvidékén élnek, s csak kis számban Grúziában.

A harmadik fő etnikai csoport a szván. Településeik Nyugat-Grúzia északi részén, 4-5000 méter magas hegyek között fekszenek. Önelnevezésük: swan-ar (tsz).⁹

A Kr. e. 1. évezred során Nyugat-Grúzia lakóit kolkhoknak, országukat Kolkhisznak nevezik a fennmaradt források. A Kr. e. 6. században Kolkhisz tengerparti településeinek a görög kolonizáció következtében több gyarmatváros alakult ki: Phaszisz (a mai Poti), Dioszkuriasz (a mai Szuhumi) és Pitiosz (a mai Picunda), melyek kikötőik révén kiterjedt cserekereskedelmet folytattak a Földközi-tengertől egészen Indiáig. A görög történetírók (Milétoszi Hekataeosz – Kr. e. 5. sz. –, Herodotosz – Kr. e. 5. sz. –, később Sztrabón – Kr. e. 60. körül – Kr. u. 20. körül) elbeszéléseiből tudjuk, hogy Kolkhiszban, amely akkor már a mai Abháziát is magában foglalta, kolkhok, azaz kartvelek laktak.¹⁰

Kr. e. a 6-4. század folyamán a kartvel törzsek két rabszolगतartó államba szerveződtek. Ekkor alakult ki Grúziának az a politikai tagolódása (egy kelet-grúziai és egy nyugat-grúziai állam), amely aztán az egész ókor folyamán megmaradt. A Nyugat-Grúzia területén egymást felváltó királyságokat a görög és római szerzők Kolkhisz, majd később Lázika néven említik (fővárosa: Aia), grúz nevük pedig a Kr. u. 2. századtól kezdődően Egriszi. A grúzul Kartlinak nevezett kelet-grúziai államot az antik szövegek Ibériaként említik (fővárosa: Armazi).

Kolkhisz imént említett két másik elnevezése kartvel szótöveket tartalmaz. A 'Lázika' forma jól láthatóan a csánok saját névként használt 'láz' szavából képzett alak, 'Egriszi' pedig teljes egészében grúz szó, amely ugyanarra a szótőre ('eger') épül, mint a 'megrel' népnév. Ez utóbbi a grúzban leíró kifejezés, jelentése pedig nem más mint 'Egriszi (azaz Kolkhisz) lakója'.

⁹ Bíró Margit-Istvánovits Márton, A grúz nyelv. In: *Keleti nevek magyar helyesírása*. Főszerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1981; B. Jorbenadze, *The Kartvelian Languages and Dialects*. Tbiliszi, 1991, 6-18.

¹⁰ M. Lortkipanidze, *i. m.*, 6.

E kitérő után visszatérhetünk a történeti áttekintéshez. Kr. u. a 2. század második felében Nyugat-Grúziában, a Kolkhisz földjén élő legnagyobb grúz népcsoport, a láz, fennhatósága alá vonta a környező népeket, s így létrejött az Egriszi Királyság, vagy más néven Lázika, amely formálisan vazallusa volt Bizáncnak.¹¹

E királyság hozzávetőlegesen a 6-7. századig uralta a régió hercegségeit és etnikai csoportjait. Az időközben meginduló hatalmi átrendeződés során a 8. században az Egriszitől ekkorra már függetlenné vált Abháziából kialakult az Abház hercegség, amely a század végére Egriszit és néhány más kisebb hercegséget is magához csatolva egyetlen politikai egységbe szervezte egész Nyugat-Grúziát. Sikerrel függetlenítette magát Bizánc fennhatóságától, s ily módon megteremtette a 10. század végéig fennálló független Abház Királyságot.¹²

Ezek a döntő jelentőségű politikai változások, amelyek megalapozták az összes grúz föld későbbi egyesítését és az egységes Grúzia megteremtését, szorosan összefüggtek a 6-8. században Nyugat-Grúzia területén végbement társadalmi-gazdasági folyamatokkal, valamint azokkal a külpolitikai eseményekkel, amelyek ebben az időszakban az egész térség helyzetét meghatározták.

Külpolitikai téren meghatározó tényező volt a térség két legnagyobb birodalmának – Bizáncnak és Iránnak – egymás ellen folytatott hatalmi harca, amelynek gyakran volt színtere az Egriszi Királyság. A háborúk következtében Egriszi fokozatosan elvesztette politikai befolyását a korábban részét képező Abházia, Apsilia, Miszimiania és Szanigia fölött. A 6. század végére Abházia függetlenítette magát Egriszitől, s ezáltal közvetlenül Bizánc irányítása alá került.

A 7. század elején az arabok megjelenésével teljesen új hatalmi erőviszonyok alakultak ki a térségben. Erre az időre Bizánc és Irán ereje már teljesen kimerült a folytonos háborúskodásban. A világalomra törő arabok ebben a helyzetben igen rövid idő leforgása alatt óriási katonai sikereket értek el. 634-ben elfoglalták Szíriát, 636-ban hatalmas csapást mértek a perzsa birodalomra, majd 640-ben délről megindultak a Kaukázus felé, és még ugyanabban az évben elfoglalták az örmény fővárost, Dvint. Néhány évvel később pedig már a kelet-grúziai Kartli is az adófizetőjük lett. Innét már csak egy ugrásnyira voltak a bizánci függőség alatt álló nyugat-grúziai területektől.

A 7. század végére Egriszi már viszonylagos politikai önállóságából is sokat veszített, s gyakorlatilag Bizánc közvetlen irányítása alá került. Legalább-

¹¹ *Očerki istorii Gruzii*, II. Szerk. M. D. Lordkipanidze – D. L. Muschelišvili. Tbiliszi, 1988, 383-384.

¹² Z. V. Ančabadze, *Iz istorii srednevekovoj Abchazii (VI-XVII. vv.)*. Szuhumi, 1959, 62-67.

is erre enged következtetni az a tény, hogy erre az időszakra Egriszi élén már nem király, hanem a császár által kinevezett patricius áll.¹³

Theophanesztől tudjuk, hogy az arabok helyzetét még egyszerűbbé tette az, hogy Egriszi, azaz Lázika patriciusa, Szergiusz, 697-ben fellázadt Bizánc ellen, és országát az arabok kezére adta. A 8. század elejére az arabok már csaknem egész Nyugat-Grúziát elfoglalták. 705-711-ben ellenőrzésük alá vonták Egriszi fővárosát, Cihe-Godzsit (görög névén: Archeopoliszt) és néhány várat is a Kodori folyó völgyében. Ily módon az arabok számára szabaddá vált az út Abháziába – az apszilok és a miszimianok földjére.¹⁴

Nincs világos képünk arról, hogy milyen helyzet alakult ki Nyugat-Grúziában az arabok kiűzése után. Sőt, azt sem tudjuk pontosan, hogy ez mikor történt. Az Ateni templom 739-ben készült feliratából azonban arról értesülünk, hogy III. Sztepanoz mampali (a terminus jelentése ebben az esetben nem teljesen tisztázott) ura volt mind a grúz, mind a megrel nagybirtokosoknak. Feltételezhető tehát, hogy Bizánc már 739 előtt visszaszerezte korábbi pozícióját Egrisziben, az ország irányításával azonban nem a láz dinasztiát bízta meg, ahogyan azt korábban tette, hanem a kartli uralkodóház egyik tagját.¹⁵

A kelet-grúziai Kartli és a nyugat-grúziai Egriszi politikai egységét a szóban forgó időszakban Dzsuanser, 11. századi grúz történetíró is alátámasztja, aki elmondja, hogy Kartli uralkodójának, II. Sztepanoznak az utódai, Mir és Arcsil az Egriszhez való jogot a bizánci császártól kapták.¹⁶ A császár döntésének talán az lehetett az oka, hogy korábbi árulásuk miatt nem bízott többé Lázika uraiban. Ezzel szemben a kartli uralkodóház tagjai hűséges szövetségesei voltak Bizánc arabellenes harcaiban.¹⁷

Egriszi gyengülésével párhuzamosan mind nagyobb hatalomra tett szert Abházia, majd a belőle kinövő Abház Hercegség. Az újabb kutatások szerint a Nyugat-Grúziában főleg törzsi alapokon szerveződött, egymástól eltérő gazdasági-társadalmi fejlettségű államalakulatok alacsonyabb szinten álltak, mint a keleti vagy a déli országrészek hercegségei (Kartli, Tao-Klardzseti). Abházia ereje tehát, amelyre politikai hatalmának növekedését alapozhatta,

¹³ Sz. Dzsanasia, *Sromebi* [Művei]. I. Tbiliszi, 1949, 88; Z. V. Ančabadze, *i. m.*, 71-72; *Szakartvelosz isztortisz narkvevebi* [Grúzia történetének vázlatja]. II. Szerk. S. Meszhia. Tbiliszi, 1973, 417; S. N. Džanašia, *Abchazija v sostave Kolchidskogo carstva i Laziki. Obrazovanie "Abchazskogo carstva"*. *MACNE Iszt. Szeria* 1991/2, 37.

¹⁴ G. A. Amičba – T. G. Papuašvili, *Iz istorii sovmetnoj bor' by gruzin i abchazov protiv inozemnyh zavoevatelej (VI-VIII vv.)* Tbiliszi, 1985, 74-75, 78-79; *Očerki istorii Gruzii*, II. 171-189.

¹⁵ G. Abramisvili, *Sztepanoz mampalisz preszkuli carcera Atenisz szionsi* [Az Ateni templom freskófelirata Sztepanoz mampaliról] Tbiliszi, 1977; G. A. Amičba – T. G. Papuašvili, *i. m.*, 65.; *Očerki istorii Gruzii*, II. 177.

¹⁶ *Kartlisz chovreba*, I. 240.

¹⁷ *Očerki istorii Gruzii*, II. 175-178; G. A. Amičba – T. G. Papuašvili, *i. m.*, 65-67.

nem fejlettségében rejtett, mint azt korábban gondolták, hanem éppen ellenkezőleg: társadalmi viszonyainak elmaradottságában. Abháziában a központi hatalom erősítésére irányuló törekvéseket még nem keresztezték jelentősebb feudális erők. Az erős központi hatalom megszervezése tette lehetővé, hogy Nyugat-Grúzia is bekapcsolódhatott abba a harcba, amely a 9. századtól a grúz hercegségek között folyt valamennyi grúz föld birtoklásáért.¹⁸

Abházia hatalmának megnövekedésében Egriszi gyöngülésén és a fent említett belső társadalmi-gazdasági okokon kívül igen fontos szerepet játszottak bizonyos további körülmények is. Ezek közül a következők voltak a lényegesebbek: 1. A történelmi Grúzia északnyugati csücskében fekvő Abháziát földrajzi elhelyezkedése folytán kevésbé sújtották az iráni, majd később az arab támadások, mint keleti szomszédait. 2. Bizáncnak a külső hódítók megújuló támadásai miatt szilárd bázisra volt szüksége Nyugat-Grúziában, s ezért érdekében állt, hogy bizonyos mértékig támogassa Abházia uralkodóinak önállósulási törekvéseit. 3. Abházia sikereit feltehetően elősegítették azok a rokon kapcsolatok is, amelyek az abház uralkodót a bizánci császárhoz és a kazár kagánhoz fűzték.¹⁹

Az Abház Hercegség megerősödésének és területi növekedésének a következők voltak a főbb mozzanatai. Kb. 740 táján Abházia bekebelezte Egriszi volt provinciáit: Apsiliát, Miszimianiát és Szanigiát. Ezt követően a 8. sz. 70-80-as éveiben Abházia uralkodója, II. Leon, egy dinasztikus házasságkötés révén Egriszit is országához csatolta.²⁰ A 11. századi *Matiane Kartlisza* krónika ismeretlen grúz szerzője ezt az eseményt Egriszi utolsó uralkodójának, II. Arcsil fiának, a gyermektelen Iovanénak a halálával kapcsolja össze.²¹

A 11. századi Dzsuanser krónikája viszont ezzel az eseménnyel kapcsolatban arról beszél, hogy II. Arcsil, aki testvére, Mir király halálakor a kartli uralkodóház egyedüli férfitagja volt, fivére végrendeletének megfelelően Mir egyik leányát nőül adta az abházi Leonhoz, aki hozományként ekkor megkapta Egriszit.²² Ebből pedig az a következtetés szűrhető le, hogy Egriszi és Abházia a két uralkodóház közötti házasságkötés révén egyesült.

Az utóbbi adat nincs teljes összhangban a *Matiane Kartlisza* fent idézett részletével. Ez az Abház Királyság megalakulását ugyanis nem Mirnek, hanem Arcsil gyermektelen fiainak – Iovanénak és Dzsuansernek – a halálával

---

¹⁸ G. Melikisvili, *Peodaluri Szakartvelosz politikuri gaertianeba da Szakartvelosz peodalur urtiertobata ganvitarebisz zogierti szakithi* [A feudális Grúzia politikai egyesítése és a grúziai feudális viszonyok fejlődésének néhány kérdése]. Tbiliszi, 1973, 25-52.

¹⁹ Z. V. Ančabadze, *i. m.*, 101-102; S. N. Džanašia, *i. m.*, 40.

²⁰ *Szakartvelosz isztóriisz narkvevebi*, II. 416-445; G. A. Amičba – T. G. Papuašvili, *i. m.*, 59-62; *Očerki istorii Gruzii*, II. 183-184.

²¹ *Kartlisz chovreba*, I. 251; *Matiane Kartlisa*. Peverod, vvedenie i primečanija M. D. Lordkipanidze. Tbiliszi, 1976, 28; *Očerki istorii Gruzii*, II. 184-185.

²² *Kartlisz chovreba*, I. 241-242.

hozza kapcsolatba. A két grúz forrás azonban megegyezik abban, hogy Egriszi és Abházia egyesítése harc nélkül történt. Az egyik (*Matiane Kartlisza*) szerint tehát a kartli uralkodóház kihalása következtében, a másik (*Dzsuanser*) szerint pedig a kartli uralkodóház egyik leánysarjának az abház királlyal kötött házassága révén lett Egriszi Abházia részévé.

A független Abház Királyság megeremtése ugyancsak a grúz *Matiane* szerint II. Leon nevéhez fűződik. Erről a nagy jelentőségű eseményről a krónika szerzője ezt írja: „Amikor meggyöngültek a görögök, elszakadt tőlük az aphazok erisztavja, név szerint Leon, Leon erisztav fivérének a fia, aki örökletes birtokként kapta Aphazetit. Ez a második Leon, a kazár király leányának volt a fia, és azok segítségével (ti. a kazárok segítségével) elszakadt a görögöktől, birtokba vette Abháziát és Egriszit egészen Lihig, az abházok királyának nevezte magát, mivel meghalt Iovane és öreg volt Dzsuanser. És azután Dzsuanser is meghalt”.²³

Ez a szövegrészlet kis terjedelme ellenére számos fontos információt tartalmaz. Tüzetes filológiai elemzésére a dolgozat keretein belül nincs mód, annál is kevésbé, mivel a részletek körül sok a bizonytalanság és a vitás kérdés. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az Abház Királyság létrehozása egy hosszú folyamat eredménye, és több lépcsőben ment végbe. Nincs kétségünk afelől, hogy a nyugat-grúziai földek egyesítése már a királyság megalakulása előtt megtörtént.

Ezt bizonyítja Iovane Szabaniszdze, 8. század végi grúz szerző műve, az *Abo vítája*, amely szerint a 8. század 80-as éveiben Abházia már magában foglalta Nyugat-Grúzia egész területét, politikailag azonban még a bizánci császár fennhatósága alatt állt.²⁴

A két ország egyesítését követően Leon, Abházia uralkodója – kihasználva a bizánci uralkodóházon belüli hatalmi harcok okozta zűrzavart – megszabadult Bizánc fennhatóságától, s mint a *Matiane* szerzője írja, „... birtokba vette Abháziát és Egriszit egészen Lihig, s az abházok királyának nevezte magát...” Abházia Leon örökletes birtoka volt, s ugyanilyen örökletes birtokává lett Egriszi is. Az abházok királyának pedig azért nevezték, mert eredetileg Abháziában uralkodott, vagyis a dinasztia abháziai eredetű volt. Ez azonban semmit nem mond az abház királyok etnikai hovatartozásáról. A forrásokban erre vonatkozóan hiába keresünk adatokat. A kutatók egy része abháznak tartja őket, mások görögnek, minthogy a görögök helyezték őket a trónra, megint mások pedig grúzoknak.²⁵

A 8. sz. végi Nyugat-Grúzia etnikai összetételéről valamelyest tisztább a képünk, noha a szanigok és a miszimiánok etnikai hovatartozása vitatott. Ezeket

²³ *Kartlisz chovreba*, I. 251.

²⁴ I. Szabaniszdze, *i. m.*, 59-60.

²⁵ M. Lortkipanidze, *i. m.*, 10-11.

ugyanis egyesek kartvel, míg mások nem kartvel népnek tartják.²⁶ Vitán felül áll azonban, hogy az Abház Királyság lakosságának jelentős része származott a kartvel (grúz) törzsek valamelyikéből. Az Abház Királysághoz tartozott ugyanis a vitatott etnikumú Szanigia és Miszimiania, az abház-apsil törzsekkel benépesített Abházia és Apszilia, a főként megrel és kart törzsek lakta Egriszi, továbbá az ugyancsak kart populációjú Argveti.²⁷ T. Gamkrelidze fentebb említett feltevése értelmében pedig, amely szerint az abházok is kartvelek volnának, Nyugat-Grúzia területén a népesség túlnyomó többségét kartvel törzsek alkották.

A dolog lényege azonban nem az abházok etnikai hovatartozásában rejlik, hanem abban, hogy az Abház Királyság politikai és kulturális szempontból egyaránt grúz állam volt. A királyság grúz jellegét több tényező is erősítette. Ezek Egriszi viszonylagos gazdasági fejlettségéből, a grúz kultúra magasabb szintjéből, s ezen belül is elsősorban abból adódtak, hogy az írásbeliség nélküli abházzal szemben a grúz nyelvnek akkor már hosszú múltra visszatekinthető, magas színvonalú írásbeli kultúrája volt. Ezeknek a körülményeknek a jelentősége tükröződik abban is, hogy az új állam a grúz kultúra egyik legrégebbi központját, az igen fontos kereskedelmi útvonal mentén fekvő, grúzok lakta Kutaiszit tette meg fővárosává. Nyilvánvaló, hogy ennek a döntésnek a következtében az ország grúz jellege még tovább erősödött.²⁸

Ennek a folyamatnak egyik igen jelentős mozzanata az, hogy az Abház Királyság fennállása idején (a 9-10. században) Nyugat-Grúzia az abház királyok aktív közreműködésével kilépett a konstantinápolyi patriarchátusból és csatlakozott a mchetai katedrához. Nyilvánvalóan nem lehetett könnyű dolog kiszabadulni Bizánc politikai erőteréből, de még ennél is nehezebb lehetett megszakítani vele az egyházi kapcsolatokat és megszüntetni Bizánc vallási-kulturális befolyását. Céljuk elérése érdekében az abház uralkodók felszámolták a görög püspökségeket, amelyek Konstantinápoly pillérei voltak, és helyettük újakat hoztak létre. Az új püspökségek (cskondidi, mokvi, bediai) a grúz kultúra műhelyeivé lettek. Az egyházi reform eredményeképpen Nyugat-Grúziában a görög helyett a grúz lett a szertartások nyelve.²⁹

Érthető, hogy miután Bizánc elismerte az abház hercegek uralmát egész Nyugat-Grúzia felett, és az egyesítés ténylegesen végbement, politikai értelemben egész Nyugat-Grúziát Abháziának, a lakosságát pedig ennek megfelelően abháznak kezdték nevezni. Az 'Abházia' és az 'abház' szavak használatát illetően azonban ez csak az egyike azoknak a módosulásoknak, amelye-

---

²⁶ *Očerki istorii Gruzii*, II. 283. n. 169.

²⁷ *Očerki istorii Gruzii*, II. 283-284.

²⁸ M. Lortkipanidze, *i. m.*, 11.

²⁹ Z. V. Ančabadze, *i. m.*, 144-151; *Očerki istorii Gruzii*, II. 284; M. Lortkipanidze, *i. m.*, 11-13.

ken e két terminus tartalma az évszázadok során keresztülment, s amelyek folyamatát a következőképpen foglalhatjuk össze.

Az 'Abházia' (görögül: 'Abazgia', grúzul: 'Ap'xazet'i') földrajzi és az 'abház' (görögül: 'abazg', grúzul: 'ap'xaz') terminusok etnikai tartalma mindig az adott történelmi körülményeknek megfelelően változott. Így pl. a 6. század végén, amikor Abházia különvált az Egriszi királyságtól, a mai Abházia területének csak egy részét nevezték Abháziának, s csak a ott lakókat abházoknak. Az Abház Hercegség kialakulása (azaz a 8. század 30-as 40-es éve) után azonban az 'Abházia' terminus már a hercegség egész területére, vagyis az Egriszi (Galidzga) folyótól Nikopsziáig terjedő területre utalt. Ennek következtében a hercegség alattvalói is egységesen 'ap'xaz' néven szerepelnek a forrásokban, noha a megnövekedett Abházia határai között már nemcsak abházok éltek, hanem a csatolt területek népei is, köztük apsilok, miszimianok, szanigok, stb. Ettől az időtől kezdve azonban mindannyiukat közös néven abházoknak mondják a források.

A 8. sz. 80-as éveitől Abházia uralkodója, II. Leon, miután egyesítette országát Egriszivel és kinevezte magát az abházok királyának, hercegségének a nevét természetesen kiterjesztette Egriszire is, amely területen ősidőktől fogva kartvel törzsek éltek. Így a 8. sz. végén az 'Abházia' terminus politikai értelemben egész Nyugat-Grúziát, az 'ap'xaz' szó pedig etnikai hovatartozástól függetlenül Nyugat-Grúzia lakóit jelöli. A teljesség kedvéért megemlítenőd azonban, hogy egyes források, amelyek az Abház Királyság fennállásának az időszakát tárgyalják, időnként földrajzi értelemben használják az 'Abházia' (grúz: 'Ap'xazet'i') terminust. A kifejezés ilyenkor nem egész Nyugat-Grúziára, hanem csak egy kisebb területre utal.

A 10. század végén, amikor az összes grúz föld Abháziából kiindult egyesítése következtében már Grúzia egész területe egyetlen királyságot alkotott, az 'Abházia' és az 'abház' terminusok tartalma tovább bővült, és mind a grúz, mind a külföldi források egész Grúziát és általában a grúzokat jelölték velük.³⁰

A 15. századtól, amikor a grúz állam feudális királyságokra és hercegségekre esett szét, ezek a terminusok is egyre szűkebb jelentést vettek fel. Abháziának ismét csak magát az Abház Hercegséget nevezték, s ezzel párhuzamosan szűkült az 'abház' etnonim tartalma is. A 15-16. századtól több – nem kartvel – népcsoport (lezgek, oszéték, adigék) települtek át az Észak-Kaukázusból a történelmi Grúzia területére.³¹ Az 'ap'xaz' terminus – a feltevések szerint – egy idő után az Abháziába betelepült, magukat 'ap'suák'-nak nevező adigékre tevődött át.³²

³⁰ Z. V. Ančabadze, *i. m.*, 117-121; *Szakartvelosz isztoriisz narkvevebi*, II. 420-421; M. Lortkipanidze, *i. m.*, 1-18.

³¹ M. Lortkipanidze, *i. m.*, 19.

³² T. Gamkrelidze, *i. m.*, 590.

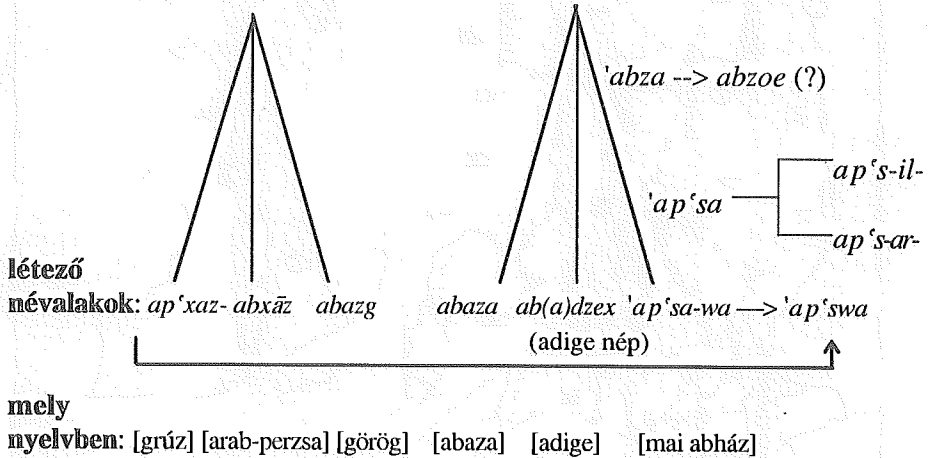
E késői fejlemények ellenére összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy akár kartvelek voltak a régi abházok, akár nem, az a 8. századi királyság, amely róluk kapta a nevét, kultúráját, politikáját és lakossága tekintélyes részét tekintve is egyértelműen grúz államalakulat volt.

1. Melléklet

Az **ap'xaz* és az **abaza* etnonimák levezetésének fája Tamaz Gamkrelidze szerint:

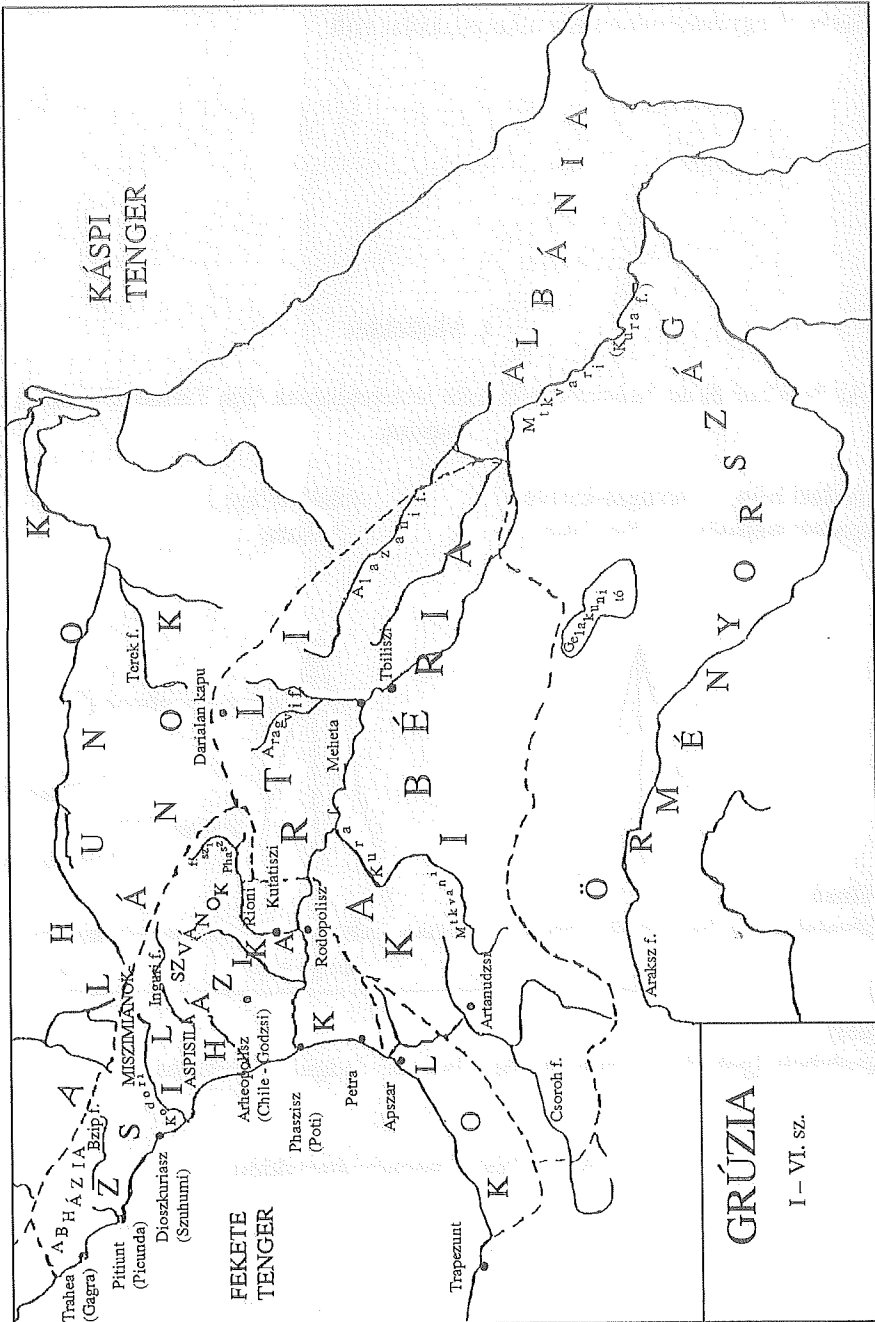
eredeti nép: nyugat-kartvel
 eredeti népnév: **ap'xaz*

abház-adige
*abaza

Az 'ap'xaz-' népnév áttevődése

2. Melléklet

*The Abkhassians and the establishment of the Abkhasian Kingdom
(8th century)*

Margit BÍRÓ

The study containing the text of a lecture delivered in June 1994 at the meeting of the Kőrösi Csoma Society gives a brief overview, in connection with the fratricidal Georgian-Abkhasian war fought in recent years, of the most important scientific concepts regarding the origin of the Abkhasian people, of other groups of people populating the territory of the historical and today's West Georgia, of the state formations started here, and of the political relations of these groups with one another and with Byzantium from the ancient times until the end of the 8th century, the establishment of the unified West Georgian State, that is, the Abkhasian Kingdom. On the basis of the linguistic research conducted by Tamaz Gamkrelidze, it appears to be probable that the Abkhasian people mentioned in the ancient and medieval sources (Georgian: "ap'xaz", Greek: "abazg") formed one of the western tribes of the Kartvelians (Georgians), that is, they were closely related to the other Georgian ethnic groups living in the territory of the ancient Kolkhis, the ancestors of today's Svans and Megrel-Iaz people, and are not identical with today's Abkhasian people calling themselves Apsuas. That is, the "ap'xaz" ethnonym born in the Georgian linguistic environment designates two different peoples at two different times: a Kartvelian ethnic group in the past and a modern Adyghe group. However, regardless of T. Gamkrelidze's linguistic arguments, it can be established that the Abkhasian Kingdom created from the Abkhasian Principality and Egrisi through a dynastic marriage was clearly a Georgian state formation, as far as its culture, political status and the majority of its population were concerned.

Szóllósy Gábor

Mennyivel voltak jobb íjaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek ?

A régi íjakat vizsgáló szakemberek általában nem mechanikai alapon közelítik meg problémáikat, ennek ellenére az íjak teljesítőképességére vonatkozó következtetéseket is levonnak. Az egyik legfontosabb ilyen, nem mechanikai méréseken alapuló, általánosan elterjedt vélemény, hogy az összetett íjak (például a honfoglaló magyarok íjai) lényegesen nagyobb teljesítményre képesek, mint az azonos erejű egyszerű íjak. Kutatásaim során mechanikai méréseket végeztem, többek között természetes anyagú íjakon is, hogy az íjak működésére vonatkozó alapvető ismeretek közreadásával és saját kísérleti eredményeim ismertetésével olyan alapadatokat bocsáthassak a régészet és a történettudomány rendelkezésére, amelyek szilárd tájékozódási pontokként szolgálhatnak a leletek értékeléséhez és segíthetik reális elképzelések kialakítását a történelmi íjakról.

Az eredmények ismertetése előtt az íjak típusba sorolásának néhány alapfogalmát kell tisztáznunk, mert az „egyszerű íj” és az „összetett íj”, valamint a „visszacsapó íj” vagy „reflexíj” fogalmak nagyon sokszor még tudományos művekben is pontatlanul szerepelnek. A félreértések és pontatlanságok oka szinte mindig az, hogy összekeveredik az íjak csoportosításának két alapvető szempontja: a rugalmas részek szerkezete alapján, illetve az íjak ajzatlan (ideg vagy húr nélküli) formája alapján való csoportosítás.

A rugalmas részek szerkezete alapján az íjak két csoportra oszthatók. Az *egyszerű íjak* rugalmas részei keresztmetszetben homogének, az *összetett íjak* rugalmas részei réteges szerkezetűek.

Ajzatlan formájuk alapján *botíjakat* és *reflexíjakat* különböztethetünk meg. A botíjak ajzatlanul többé-kevésbé egyenesek, a reflexíjak viszont mindig íveltek, és felajzaskor (amikor az ideget az íjra akasztják) ezen ívvel ellentétes irányba kell az íjat meghajlítani. (A „reflexíj” szónak elfogadott, de helytelen magyarítása a „visszacsapó íj”, ezek az íjak ugyanis nem csapnak vissza, ahogy más íjak sem. Ha magyar nevet akarunk adni az íjak e csoportjának, akkor a „visszahajló íj”; lenne a megfelelő, mivel ajzatlanul visszafelé hajlanak.) Ez a csoport további két alcsoportra bontható. Az egyikbe a végig rugalmas reflexíjak tartoznak, a másikba az úgynevezett merev szárvú reflexíjak, amelyeknél a rugalmas karok végén egy-egy, erőnként működő merev szakasz van.

Az íjak csoportosításának e két szempontja egymástól teljesen független, ezért szinte minden típuskombinációra találhatunk példát a történelmi íjak vagy a természeti népek íjai, esetleg a modern sportíjak között.¹

A vizsgáldásunk tárgyát képező két íjtípus korrekt besorolása a fentiek alapján: *a honfoglaló magyarok íja összetett, merev szarvú reflexíj, míg a nyugat-európai íjak egyszerű botíjak.* (Az „egyszerű” ez esetben nem jelző, hanem típuskategória, tehát nem valamiféle lebecsülést fejez ki.)

A kísérletek során az íjakról felvett adatok nagy pontossággal mutatják az íj abszolút és relatív (a lövés során végzett energia-befektetéshez viszonyított) teljesítményét.

Az íj ereje: Az íjnak az adott nyílvevőhosszra (a kísérletekben 70 cm-re) való megfeszítéséhez szükséges erő. Tekintettel arra, hogy az íjászati szakirodalom túlnyomó többsége Angliában és az USA-ban jelenik meg, az íjak erejét fontban (1 lb, rövid jele: # = 0.4536 kp = 4.56 N) szokás megadni. Az íj erejét legszemléletesebben a feszítési grafikon (1. ábra) mutatja. E grafikon X tengelyére az íj megfeszítése során az egyre növekvő feszítési hossz értékek vannak felvéve, Y tengelyére pedig az adott hosszra való megfeszítéshez szükséges erő.

Az íj energiatároló képessége: Az íjnak a kérdéses hosszra (esetünkben 70 cm-re) való megfeszítése során végzett munkával egyenlő. Az íjban tárolt energia mennyisége a feszítési grafikonon felvett erő és elmozdulás szorzata, azaz a grafikon görbéje és az X tengely által határolt terület nagyságával arányos.

Az íj gyorsasága: Az íjból kilőtt nyílvevő kezdősebességével adható meg. Számszerű értéke természetesen a nyíl tömegétől függően változik. Különböző íjak összehasonlítására csak azonos tömegű nyilakkal mért értékek használhatók.

Az íj energetikai hatásfoka: Ez az érték azt mutatja, hogy a megfeszítés során végzett munka (az íjban tárolt energia) hány %-át kapjuk vissza a kilőtt nyíl mozgási energiájaként. Egy adott íj hatásfoka a kilőtt nyíl tömege szerint változik. Első pillantásra nem tűnik logikusnak, de nehezebb nyíllal jobb az íj hatásfoka (2. ábra).

Az íjkarok tehetetlensége (K-érték): A megfeszített íjban tárolt energia egy része az íj karjainak (és az idegnek) a mozgására használódik el, csak a „maradék” fordítható a nyíl kilövésére. Az íjkarok mozgatására elhasznált energiát úgy tekintjük, mintha az íjból a valóságos nyílvevővel együtt egy másik nyilat is kilőnénk. Ennek a „láthatatlan” nyílnak a tömege az íjkarok tehetetlensége.

¹ Az íjak típusba sorolásáról részletesebben: Szöllősy Gábor: Íjászati alapismeretek: *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 30-32 (1987–1989) 443-476.

A kísérleteim során vizsgált hét természetes anyagú íj közül öt volt egy darab fából kifaragott, nyugat-európai típusú egyszerű botíj (az 1., 25., 26., 27., és 28. számú íjak), kettő pedig ín, fa és szaru rétegből álló, merev szarvú összetett reflexíj, amelyek az eurázsiai sztyepei népekre – köztük a honfoglaló magyarokra – jellemzők (a 3. és 23. sz. íjak). A mérések eredményeit az I. táblázat tartalmazza.

A legegyszerűbb és legmeggyőzőbb összehasonlítási lehetőség az lett volna, ha azonos erejű egyszerű és összetett íjakat mérhettem volna meg, erre azonban nem volt lehetőség, mivel nem kísérleti célra, hanem használatra készített íjakat vizsgáltam. Ennek ellenére mégis találtam módot a kétféle íjtípus összehasonlítására. Rangsort állítottam fel az íjak között az erejük, a bennük tárolt energia mennyisége, a négy különböző tömegű kísérleti nyíllal elért sebesség, mozgási energia és határfok, valamint az íjkarok tehetetlensége, a „K-érték” alapján (II. táblázat).

Amint a II. táblázat is mutatja, az erő, a tárolt energia, a nyílvevesszők sebessége és a nyilak mozgási energiája szempontjából a 3. sz. mongol merev szarvú összetett reflexíj volt az első a rangsorban, határfok és tehetetlenség szempontjából viszont az utolsó helyre került (3. ábra).

A rangsorban erő, sebesség és energia szempontjából a II.–III. helyen osztozkodó 27. és 28. sz., tiszafából készült egyszerű botíjak közül az erősebb, azaz a 27. sz. határfok és a „K-érték” alapján az utolsó előtti helyre került, míg a gyengébb, vagyis a 28. sz. íj az első-második helyet szerezte meg (4., 5., 6. és 7. ábrák).

Az íjkarok tehetetlenségében mutatkozó nagy abszolút és relatív különbség adhat magyarázatot arra, hogy a gyengébbik, 28. sz. íj a kilőtt nyíl sebessége és mozgási energiája tekintetében legalább azonos, de többnyire jobb eredményt ért el a nála 4 #-tal erősebb 27. sz. íjnál.

Érdekes összehasonlítási lehetőséget kínált a fenti két egyszerű botíj és a 23. sz. merev szarvú összetett reflexíj (honfoglalás kori magyar íj rekonstrukció, 8. és 9. ábra) teljesítményének összehasonlítása.

A 28. sz. egyszerű botíj, amely a 23. sz. összetett reflexíjnál 9 #-tal volt erősebb, a rangsorban minden szempontból (határfok és a „K-érték” alapján is) jobb eredményt ért el. A 27. sz. egyszerű botíj, amely a 23. sz. íjnél 13 #-tal volt erősebb, határfok és „K-érték” alapján két hellyel a 23. sz. íj mögé sorolódott, ennek ellenére a kilőtt nyíl sebessége és mozgási energiája alapján egy helyezéssel megelőzte az összetett reflexíjat.

Az eredmények számszerű megfogalmazásaként óvatosan meg merem kockáztatni azt a megállapítást, hogy az íjkarok tehetetlenségében (a „K-érték”-ben) mutatkozó 10 gramm eltérés 4 # erőkülönbséggel egyenértékű. Úgy tűnik, hogy ez az érték érvényes az egyszerű és az összetett íjakra is, ezt azonban további mérésekkel pontosítani, finomítani szükséges.

Tekintettel arra, hogy az íjak használati értékét végső soron a kilőtt nyíl áthatoló képessége, sebző és ölő hatása határozza meg, a kísérletekben mért paraméterek közül gyakorlati szempontból a nyíl mozgási energiáját kell elsődlegesnek tekintenünk. A mérések tanúsága szerint természetes anyagú íjak esetében ezt döntően az íj ereje határozza meg. Igaz ugyan, hogy az erő növelésével párhuzamosan növekszik az íjkarok tehetetlensége, és azonos nyíllal csökken az íj hatásfoka, de az íj teljesítménye abszolút értékben mégiscsak javul. Az optimálisnál erősebb íjak teljesítmény-növekedése aránytalanul kevesebb, mint a kifejtendő erő és a befektetendő energia növekedése, de a nagyobb teljesítmény elérésének legegyszerűbb és legvalószínűbb eszköze az íj erejének növelése. Elsősorban azért, mert azt minden íjász el tudja dönteni mérőműszer nélkül is, hogy melyik íj erősebb. Másodsorban azért, mert az íjkarok tehetetlenségének csökkentésével, a hatásfok növelésével csak szűk határok közt – becslésem szerint 4–6 #, de 10 #-nál mindenképpen szűkebb tartományban – lehet javítani az íj teljesítményét. Ezzel szemben adott anyagokból, azonos hosszúsági méretekkel az optimális hatásfokú íjnal akár 20-30 #-tal erősebbet is lehet készíteni. Jó példa erre az 1. és a 2. sz. kőrisfából készült botíj. Mindkettő ugyanannak a fatörzsnek ugyanazon szakaszából készült, a hosszuk is azonos, de az egyik 28 #-os, a másik 60 #-os lett (10. és 11. ábra). (Az erősebb íj a kísérletek során eltört, ezért nem szerepel az I. táblázatban.)

Megállapíthatjuk tehát, hogy a természetes anyagokból készült átlagos minőségű íjak ereje közötti különbség meglehetősen pontosan jelzi abszolút teljesítőképességük különbségét. Magyarul: ha két természetes anyagú íj között az erőkülönbség meghaladja a 10 #-ot, szinte biztosra vehető, hogy az erősebb íj fog nagyobb nyílvevő sebességet produkálni, bármilyen rossz is az íj relatív teljesítménye.

A vizsgálatok egyik legfontosabb és legmeglepőbb tanulsága, hogy az összetett íjaknak az egyszerű íjakkal szembeni állítólagos műszaki fölénye nem akkora, hogy 10 # vagy annál nagyobb erőfőlényt ellensúlyozni tudna. Az a tény, hogy az egyszerű botíjak között volt olyan, amelyik relatív teljesítmény szempontjából jelentősen megelőzte az egyébként igen kiváló összetett reflexíjakat, azt mutatja, hogy az összetett reflexíjak nem szükségképpen jobbak (ha tetszik fejlettebbek) az egyszerű botíjajknál.

Ha ez így van, akkor viszont magyarázatra szorul, hogy miért terjedhetett el szinte megcáfollhatatlan axiómaként az összetett íjak felsőbbrendűségét valló nézet. Ennek magyarázatát a 17–18. századi oszmán–török távlövési rekordok adják, amelyeket megerősítettek a 20. század eleji, ugyancsak török íjakkal elért európai távlövési eredmények. Ezeket a 400–500 yard körüli eredményeket azonban 100 # fölötti erejű íjakkal, könnyű (12–15 grammos), távlövésre kifejlesztett, speciális nyilakkal és különleges segédeszközökkel érték el a törökök is. A régész és történész közvélemény, noha nyíltan nem

vonta kétségbe, igazán soha nem fogadta el Fábrián Gyula kísérleti távlövési eredményeit. Egy 68.3 # (31 kp) erejű íjával 20.55 g tömegű nyíllal 9 lövés átlagaként 175 métert ért el, a legtávolabbi lövés 186 méter volt.² Egy másik, 70.5 # (32 kp) erejű íjból 25 g tömegű nyíllal 130 métert lőtt.³ A magyarok íjának maximális lőtávolságát kb. 200 méterre becsülte.

Sebességmérési eredményeim alapján végzett számítógépes lőtávolság számításaim Fábriánéhoz hasonló eredményeket adtak.

Attól a pillanattól kezdve, hogy a nyíl elhagyta az íjat, annak semmilyen befolyása nincs a nyíl további útjára. Ebből következően a maximális lőtávolság tekintetében az íjak rangsora megegyezik a nyíl kezdősebessége alapján felállított rangsorral. A konkrét lőtávolság-értékek azt mutatják, hogy azokról az íjakról és nyilakról, amelyeket nem kifejezetten távlövésre fejlesztettek ki, reálisan legfeljebb 200 m maximális lőtávolság feltételezhető. Ugyanerre a következtetésre jutott az átlagos, hadi használatra (és nem rekorderedmények elérésére) készült angol egyszerű botíjakkal és hadi nyilakkal kapcsolatban King is.⁴

A fentiek fényében valószínűsíthető, hogy az átlagos honfoglaláskori magyar íj a hozzá való, legalább 25–30 grammos nyíllal nagyjából ugyanolyan teljesítményre volt képes, mint a korabeli európai íjak az azokhoz való, hasonló tömegű nyilakkal.

Ha ez így igaz, akkor viszont önként adódik a kérdés: miért vesződtek a sztyeppei nomád népek az összetett reflexíjak készítésével, ami sokkal bonyolultabb és időigényesebb, mint az egyszerű botíjak előállítás? (Egy összetett íj elkészítése legalább 6 hónap, egy egyszerű íjé a fa kiszáritásával együtt is legfeljebb 2 hónap, száraz fából csak 1–2 nap!) Ez két okra vezethető vissza. Egyfelől a sztyeppevidéken nem honosak az egyszerű íjak készítésére legalkalmasabb fafajok (kőris [Fraxinus], tiszafa [Taxus]). Másfelől a lóhátról használt íjnak olyan rövidnek kell lennie, hogy ne akadályozza a nyeregben való visszafordulást (140–150 cm ajzott fesztáv). Egy ilyen méretű egyszerű botíjat nem lehet 70 cm-körüli hosszra (egy felnőtt férfi szokásos húzáshossza) megfeszíteni, mert eltörik. Meg kellett tehát találni azt a műszaki megoldást, amellyel megfelelő erejű és gyorsaságú, de kellően rövid, lovas íjat lehet építeni. Erre az ín-fa-szaru szerkezetű összetett íjkarok a legalkalmasabbak. A sztyeppei népek tehát nem valamiféle műszaki csúcsmoddelt vagy „csodafegyvert” alkottak, hanem olyan fegyvert, amellyel lehető-

---

² Fábrián Gyula, *Archaeologia experimentalis. Honfoglaláskori magyar íj rekonstruálása: Természettudományi Közlemény* 9 (1967) 100.

³ Fábrián Gyula, Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1980-81/1, 72.

⁴ Roy King, *Rambling on the Longbow: The British Archer* 22/1 (1970) 40-41; uő., *The Cast of the Longbows: The British Archer* 26/2 (1974) 79-81.

séget tudtak teremteni a távolra ható fegyver gyors helyváltoztatás közben való használatára.

Az összetett reflexíj jellegzetesen lovas, az egyszerű botíj ezzel szemben tipikus gyalogos fegyver. Nem alkalmas a gyors helyváltoztatás és a tüzelés összekapcsolására, de ha megfelelően „állítják hadrendbe”, ez is csodafegyver lehet (pl. a crécyi csatában 1346-ban).

Mindent egybevetve a honfoglaló magyarok összetett reflexíja műszaki szempontból nem volt sem jobb, sem rosszabb az európai népek egyszerű botíjainál. Fölényét nem nagyobb relatív teljesítménye adta, hanem az, hogy vágató lóról is lehetett használni. Kalandozó őseink hadi sikereiket főként szerveztségüknek köszönhették és annak, hogy tökéletes, de legalábbis az ellenfelénél tökéletesebb összhangba tudták hozni a hadviselés egyes elemeit: a fegyverzetet, a stratégiát, a taktikát és a logisztikát.

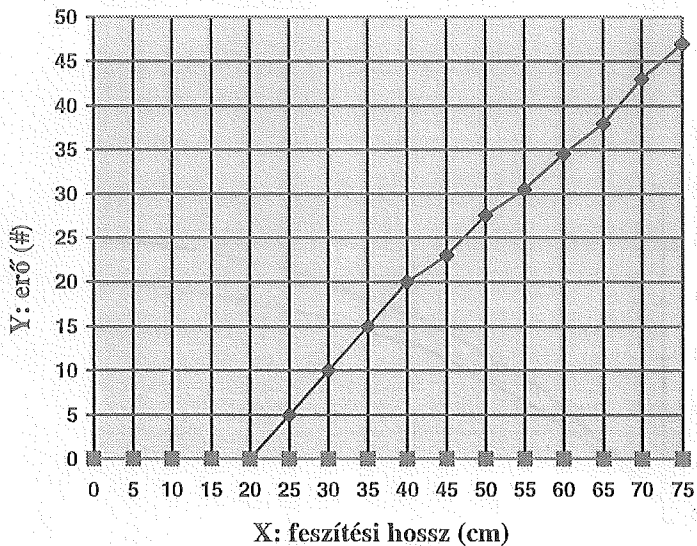
IRODALOM

- Fábián Gyula, *Archaeologia experimentalis. Honfoglaláskori magyar íj rekonstruálása. Természettudományi Közlöny* 9 (1967) 98-101.
- Fábián Gyula, Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez: *SZMMÉ* 1980-81/1, 63-76.
- Hickman, C. N., The Dynamics of a Bow and Arrow: *Journal of Applied Physics* 8. (1937) 404-409.
- Hickman, C. N., Velocity and Acceleration of Arrows. Weight and Efficiency of Bows Affected by Backing of Bow: *Journal of Franklin Institute* 208/1246-47 (1929) 521-537.
- King, Roy, Rambling on the Longbow: *The British Archer* 22/1 (1970) 40-41.
- King, Roy, The Cast of the Longbows: *The British Archer* 26/2 (1974) 79-81.
- Klposteg, Paul, E., Physics of Bows and Arrows: *American Journal of Physics* 11/4 (1934) 173-192.
- Payne-Gallwey, Ralph, A Treatise on Turkish and Other Oriental Bows of Mediaeval and Later Times. In: Payne-Gallwey, *The Crossbow*. London, 1909 (reprint: 1976), 1-21 (függelék).
- Szöllősy Gábor, Íjászati alapismeretek: *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 30-32 (1987-1989) 443-476.

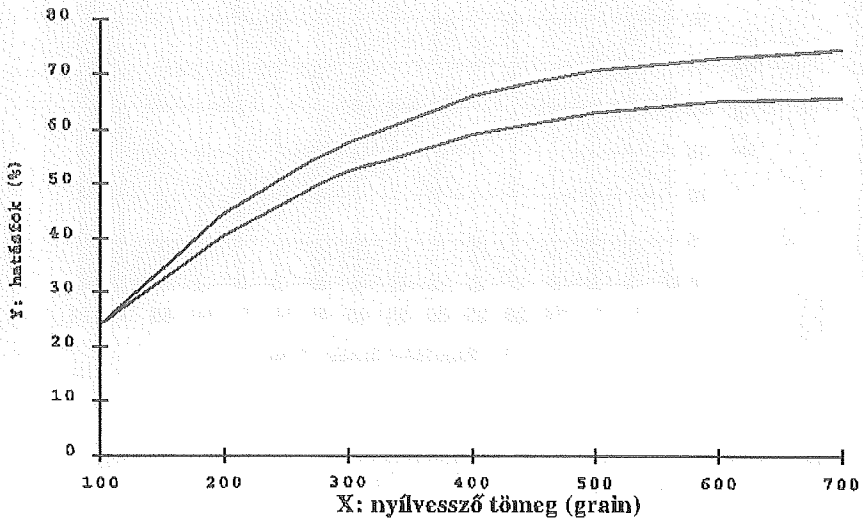
The bows of the conquering Hungarians as compared to those of contemporary European peoples

Gábor SZŐLLŐSY

On the basis of various comparative shooting experiments, the conclusion can be drawn that the legendary superiority of the so-called composite reflex bow of the ancient Hungarians cannot be proved. The effectiveness of bows did not primarily depend on their method of construction, but on the material used when building them. The advantage of the nomad composite reflex bow was its shortness which made its application on horseback easier.

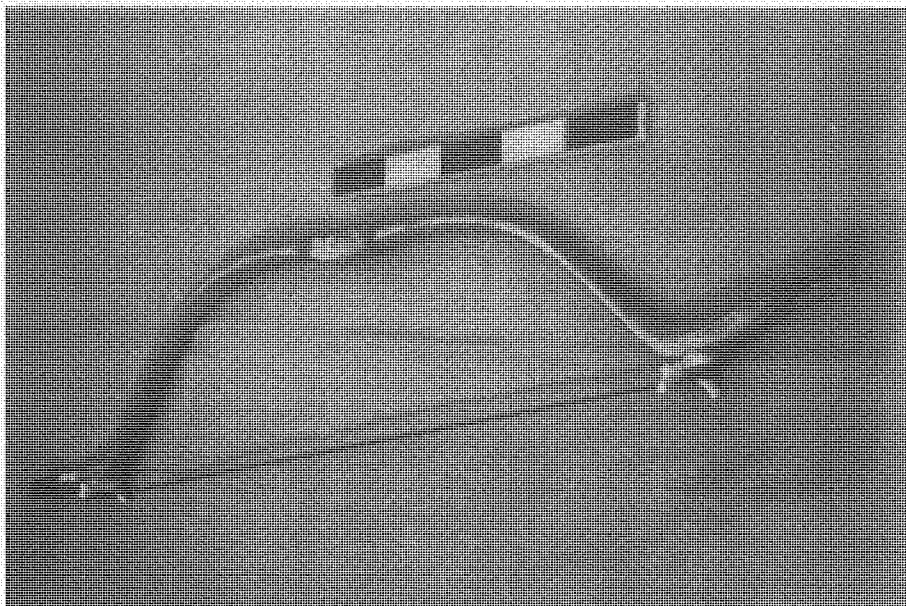

1. ábra. Egy sportíj feszítési grafikonja. (Az íj ereje 70 cm-en 43 #, a benne tárolt energia 51.1 Joule)

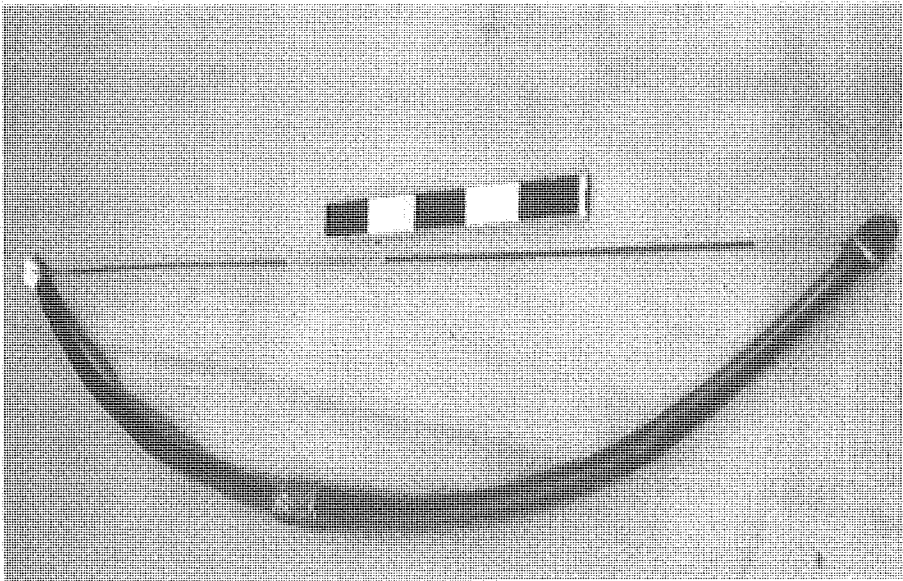
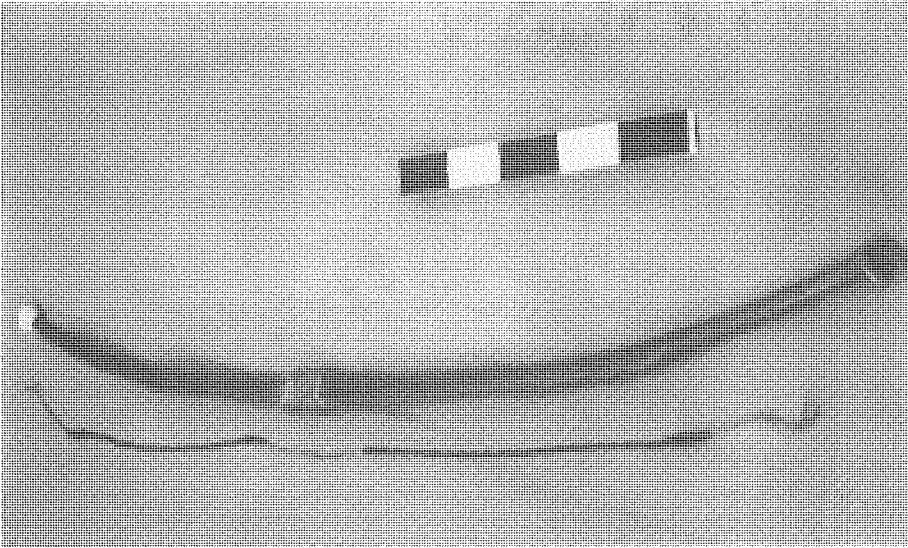

2. ábra. Két különböző íj hatások-görbéje különböző tömegű nyilakkal

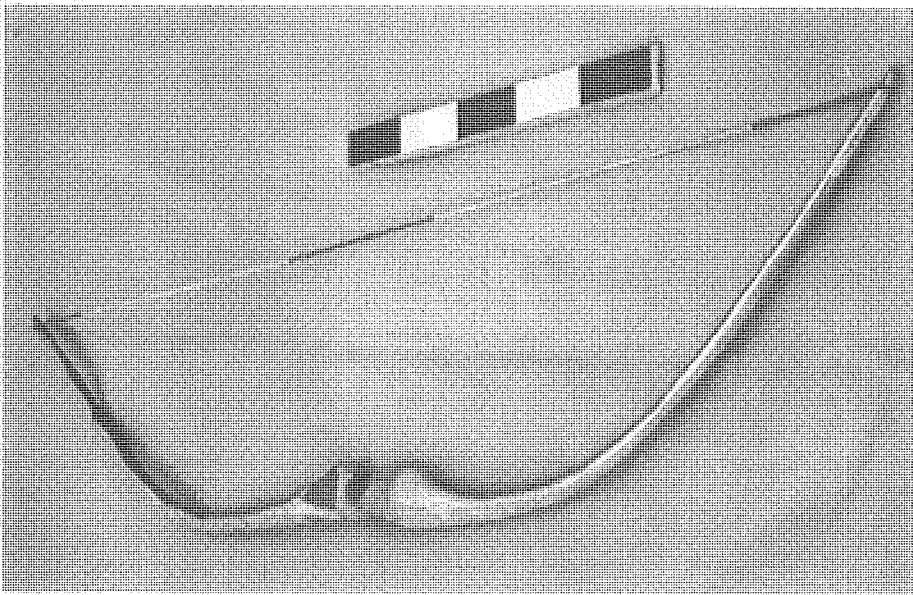
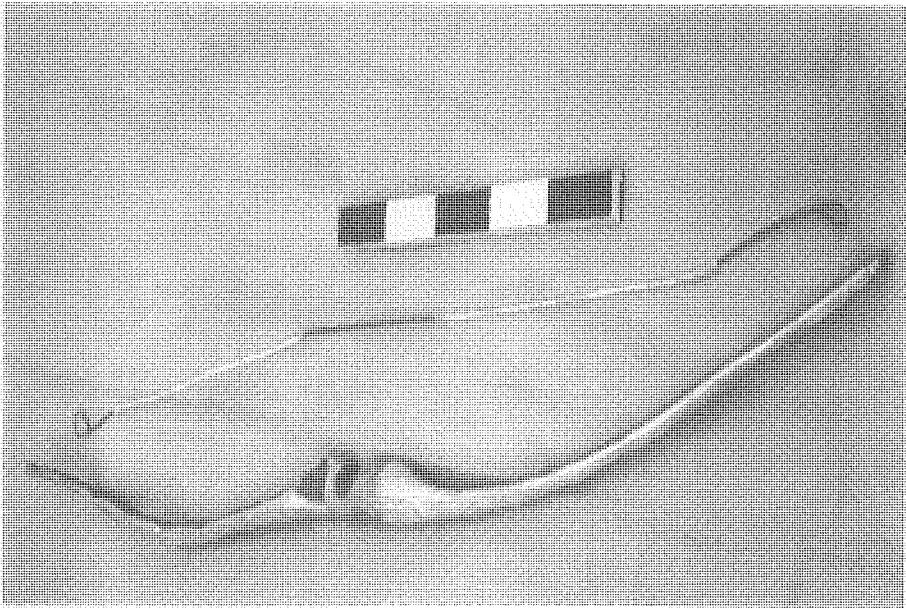
(Hickman 1929 nyomán)

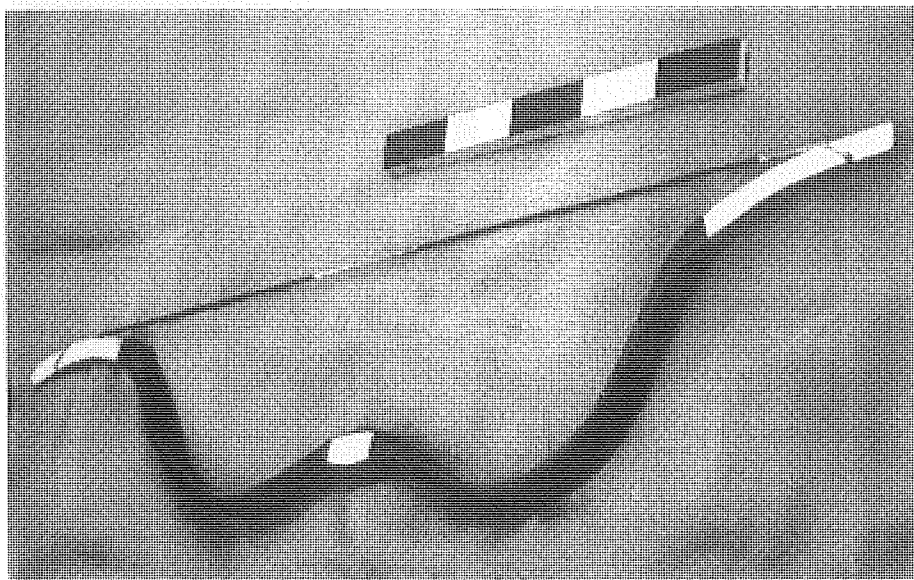
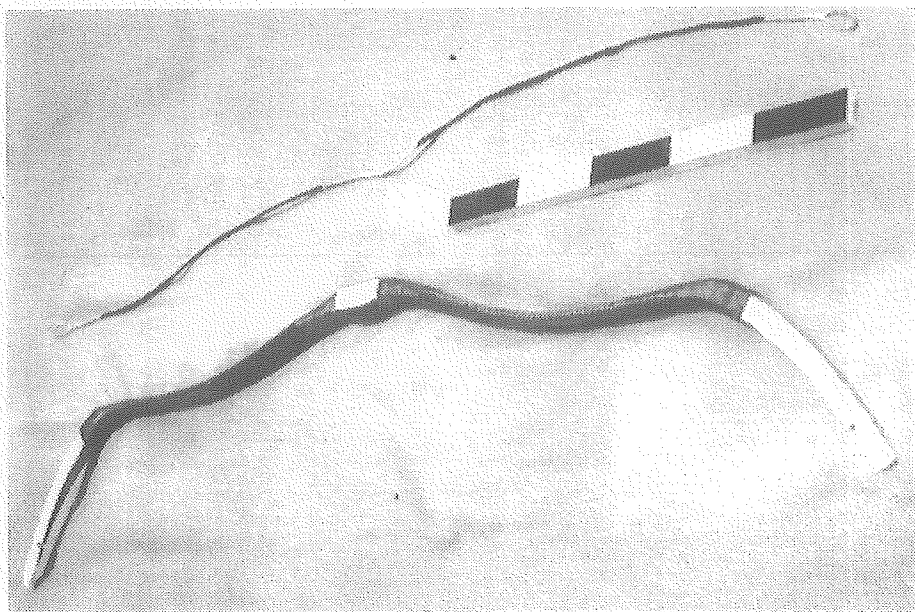
3. ábra. A 3. sz. mongol íj felajzva

4. és 5. ábra. A 27. sz. tiszafa íj ajzatlanul és felajzva

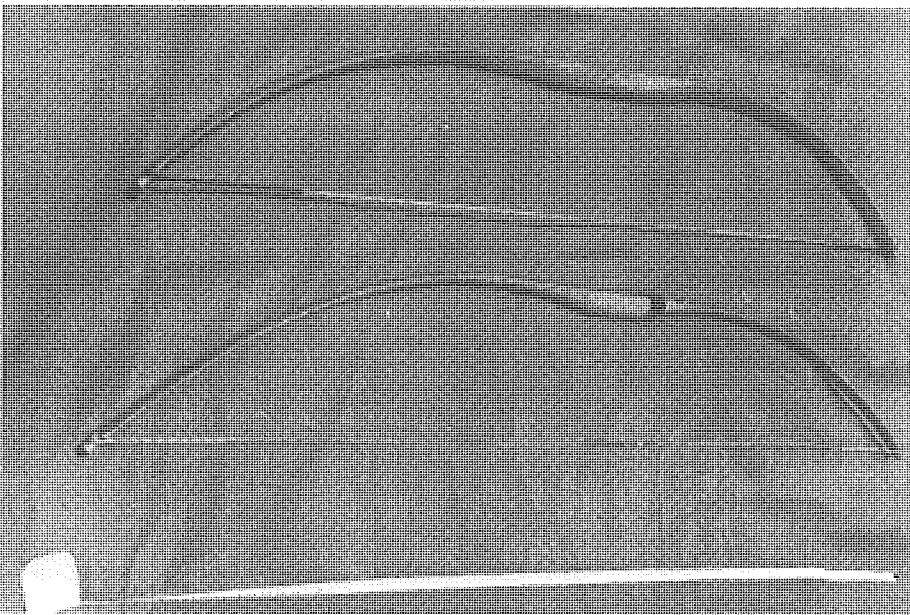
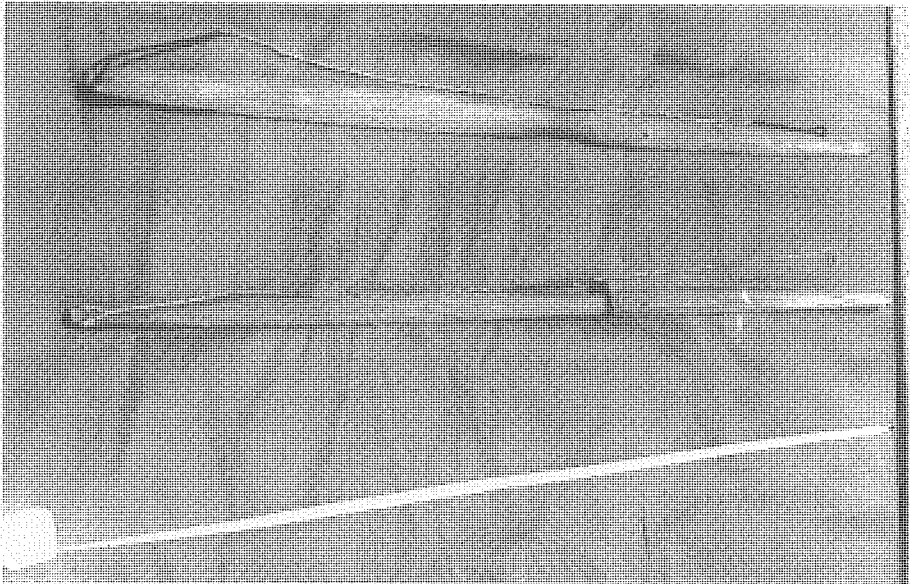

6. és 7. ábra. A 28. sz. tiszafa íj ajzatlanul és felajzva

8. és 9. ábra. A 23. sz. honfoglalás kori íjrekonstrukció ajzatlanul és felajzva

10. és 11. ábra. Az 1. és 2. sz. „két egytestvér” kőrisfa botíj ajzatlanul és felajzva

I. TÁBLÁZAT

Természetes anyagú íjakon végzett mérések eredményeinek összefoglaló táblázata

Az íj száma	erő 70 cm- en (#)	Statikus jellemzők					dinamikus jellemzők									
		tárolt energia (Joule)	energia tárolási arány (J/#)	energia arány (J/#)	sebes- ség (m/sec)	moz- gási energia (Joule)	hatás- fok (%)	45 grammos nyíllal	40 grammos nyíllal	30 grammos nyíllal	25 grammos nyíllal	moz- gási energia (Joule)	sebes- ség (m/sec)	hatás- fok (%)	moz- gási energia (Joule)	sebes- ség (m/sec)
1	28	28.9	1.03	1.03	28.7	18.5	64.0	30.5	18.6	64.4	32.9	16.2	56.1	35.7	15.9	55.0
3	60	85.9	1.43	1.43	42.7	41.0	47.8	44.0	38.7	45.1	47.2	33.4	38.9	48.5	29.4	34.2
23	38	47.7	1.26	1.26	36.9	30.6	64.2	39.6	31.4	65.8	41.8	26.2	54.9	44.2	24.4	51.2
25	26	30.4	1.17	1.17	28.0	17.6	58.0	29.2	17.8	58.4	32.2	16.5	54.4	34.7	15.1	49.5
26	30	31.8	1.06	1.06	30.5	20.9	65.7	32.3	20.9	65.7	36.3	19.8	62.2	38.1	18.2	57.1
27	51	58.1	1.14	1.14	39.6	35.3	60.7	40.8	33.3	57.3	44.2	29.3	50.4	45.7	26.1	44.9
28	47	52.4	1.12	1.12	39.6	35.3	67.3	41.5	34.4	65.7	46.3	32.2	61.4	48.5	29.4	56.1

II. TÁBLÁZAT

A természetes anyagú íjak rangsora

(A táblázatban az íjat a kísérletben kapott sorszáma jelöli. Az egymás alatti két * „holtverseny” jelent. A táblázatban szereplő „K-érték” a négy különböző nyíllal elért eredmények adataiból számított „K-érték”-ek átlaga.)

helyezés	erő	tárolt energia	nyílvessző sebesség				nyílvessző mozgási energia			
			45 g	40 g	30 g	25 g	45 g	40 g	30 g	25 g
I	3	3	3	3	3	3*	3	3	3	3*
II	27	27	27*	28	28	28*	27*	28	28	28*
III	28	28	28*	27	27	27	28*	27	27	27
IV	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23
V	26	26	26	26	26	26	26	26	26	26
VI	1	25	1	1	1	1	1	1	25	1
VII	25	1	25	25	25	25	25	25	1	25

(A II. táblázat folytatása)

helyezés	az íj-nyíl együttes hatásfoka				„K-érték” (rangsor és átlagérték)
	45 g	40 g	30 g	25 g	
I	28	28*	26	26	28 (20.3 g)
II	26	26*	28	28	26 (20.4 g)
III	23	1	1	1	1 (22.5 g)
IV	1	23	23	23	23 (24.6 g)
V	27	25	25	25	25 (29.8 g)
VI	25	27	27	27	27 (29.8 g)
VII	3	3	3	3	3 (48.3 g)

Amendments to the Bill

Amendment	Section	Sub-section	Text	Text
1	10	(1)	to	to
2	10	(1)	to	to
3	10	(1)	to	to
4	10	(1)	to	to
5	10	(1)	to	to
6	10	(1)	to	to
7	10	(1)	to	to
8	10	(1)	to	to
9	10	(1)	to	to
10	10	(1)	to	to
11	10	(1)	to	to
12	10	(1)	to	to
13	10	(1)	to	to
14	10	(1)	to	to
15	10	(1)	to	to
16	10	(1)	to	to
17	10	(1)	to	to
18	10	(1)	to	to
19	10	(1)	to	to
20	10	(1)	to	to
21	10	(1)	to	to
22	10	(1)	to	to
23	10	(1)	to	to
24	10	(1)	to	to
25	10	(1)	to	to
26	10	(1)	to	to
27	10	(1)	to	to
28	10	(1)	to	to
29	10	(1)	to	to
30	10	(1)	to	to
31	10	(1)	to	to
32	10	(1)	to	to
33	10	(1)	to	to
34	10	(1)	to	to
35	10	(1)	to	to
36	10	(1)	to	to
37	10	(1)	to	to
38	10	(1)	to	to
39	10	(1)	to	to
40	10	(1)	to	to
41	10	(1)	to	to
42	10	(1)	to	to
43	10	(1)	to	to
44	10	(1)	to	to
45	10	(1)	to	to
46	10	(1)	to	to
47	10	(1)	to	to
48	10	(1)	to	to
49	10	(1)	to	to
50	10	(1)	to	to
51	10	(1)	to	to
52	10	(1)	to	to
53	10	(1)	to	to
54	10	(1)	to	to
55	10	(1)	to	to
56	10	(1)	to	to
57	10	(1)	to	to
58	10	(1)	to	to
59	10	(1)	to	to
60	10	(1)	to	to
61	10	(1)	to	to
62	10	(1)	to	to
63	10	(1)	to	to
64	10	(1)	to	to
65	10	(1)	to	to
66	10	(1)	to	to
67	10	(1)	to	to
68	10	(1)	to	to
69	10	(1)	to	to
70	10	(1)	to	to
71	10	(1)	to	to
72	10	(1)	to	to
73	10	(1)	to	to
74	10	(1)	to	to
75	10	(1)	to	to
76	10	(1)	to	to
77	10	(1)	to	to
78	10	(1)	to	to
79	10	(1)	to	to
80	10	(1)	to	to
81	10	(1)	to	to
82	10	(1)	to	to
83	10	(1)	to	to
84	10	(1)	to	to
85	10	(1)	to	to
86	10	(1)	to	to
87	10	(1)	to	to
88	10	(1)	to	to
89	10	(1)	to	to
90	10	(1)	to	to
91	10	(1)	to	to
92	10	(1)	to	to
93	10	(1)	to	to
94	10	(1)	to	to
95	10	(1)	to	to
96	10	(1)	to	to
97	10	(1)	to	to
98	10	(1)	to	to
99	10	(1)	to	to
100	10	(1)	to	to

Dávid Géza

Kászim vojvoda, bég és pasa

I. rész

Az előző számunkban Szakály Ferenc által közreadott,¹ 1543-ban kelt irat szerzőjének, Kászim bégnek a pályafutását kívánom a jelen tanulmányban végigkísérni. Működésének korai szakaszairól viszonylag keveset tudunk, s esetenként még az is kétséges, hogy egyazon személlyel van-e dolgunk. Ha viszont feltételezéseink megállják helyüket, akkor olyan valakivel ismerkedhetünk meg, akinek csillaga különböző hivatali fokozatokon át mind magasabbra emelkedett, majd időnként lejjebb süllyedt, s akinek tevékenysége 30 évnél hosszabb periódust ívelt át az egykori Magyarországon. Minthogy a középszintű oszmán vezetők életrajza jóformán teljességgel ismeretlen,² részben azért, mert távolabbi posztra kerülésük esetén könnyen szem elől veszhetnek, az alábbiak arra mutatnak példát, hogy mi deríthető ki egy-egy ilyen személyről abban a szerencsés esetben, ha – mint ezúttal – az illető szolgálati helyei nagyjából azonos régióhoz kötődtek. Ne számítson az olvasó személyiségrajzra vagy lélekbrázolásra: a török államigazgatás által hátrahagyott iratanyag tárgyyszerű és szikár bejegyzései nem engednek közel férkőzni az emberhez magához. Mindazonáltal a vártnál gazdagabb portré kerekedik ki a sok apró adatból. Céлом ugyanakkor nem az, hogy Kászim vojvoda, bég, majd pasa valamennyi hadi vállalkozását vagy hivatalos megnyilvánulását csokorba gyűjtsem; csupán a főbb állomásokra és intézkedésekre térek ki. Inkább arra törekszem, hogy megragadjam azon jellegzetességeket, amelyek az ő személyére, sorsfordulóira vetnek fényt, beleértve ebbe azt a munkatársi kört is, akikkel együtt dolgozott.

Kászim származásáról – mint az oszmán vezető emberekéről oly gyakran – nincs cáfolhatatlan bizonyítékunk. Csupán Istvánffy egy elejtett félmondata tér ki erre, midőn az 1537-es események kapcsán az állítja, hogy a nevezett „Budát odahagyva, hazájába, Horvátországba tért”.³

---

¹ Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég: *Keletkutatás* 1995 tavasz, 23-43.

² Markus Köhbach nagylélegzetű munkájában találunk a jegyzetek közé elhelyezett néhány pályaképet, melyek a magyar végeken kitűnő tisztségviselőkről szólnak: *Die Eroberung von Fülel durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Wien-Köln-Weimar, 1994, 42-44/42. jegyzet, 44-46/44. jegyzet (Ulema bég/pasa), 48-59/48. jegyzet (Hamza bég), 71-73/75. jegyzet (Tujgun pasa), stb. – Egy másik, szerényebb próbálkozás: Josef Matuz, Wesir Abdurrahman Abdi Pascha, der letzte Ofner Beglerbeg (Versuch einer Vita). *Acta Historica* 33/2-4 (1987 [1990]) 341-350.

³ Istvánfi Miklós, *Magyarország története, 1490-1606*. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867, I. 248.

Egyébként az őt illető talán legkorábbi hivatkozás Barta Gábor utolsó, sajnos már posztumusz tanulmányában található, midőn 1528 augusztusából Kászim „vajdát”, Újlak (Ilok) török parancsnokát említi.⁴ Bár az eredeti szöveghez („... Cazzon, qui prefectus est Uylak...”⁵) képest kissé önhatalmúlag látta el őt a vajda, azaz vojvoda címmel, helyesen tette ezt: Kászim ugyanis Jahjapasaoglu Mehmed szendrői bég kíséretéhez tartozott, s körülötte sürgölődve jutott ehhez az ekkor még a későbbieknél is elmosódottabb jelentést hordozó ranghoz. Némi gonddal jár a prefectus szó értelmezése, ugyanis – mint alább látni fogjuk – többféle katonai vezetői funkciót is takarhatott. Ezért ‘Újlak török parancsnoka’ helyett ‘újlaki török parancsnok’ megfeleltetést javasolok.

Másfelől mintegy 100 évvel az események megtörténte után számolt be Ibrahim Pecsevi arról, hogy a 936. évben (1529. szeptember 5. – 1530. augusztus 24.) az elfoglaláskor rommá tett Eszékét újjáépítették, s „minthogy Szerém s az ottani végek védelme és őrzése addig nagy nehézségekkel járt, Eszék várába háromezer janicsárt (*kul*) helyeztek. Az elhunyt Kászim pasát, akinek Pécssett nemes dzsámija van, ötszáz azab élére agának nevezték ki”.⁶

Ezzel szemben további 30 évvel később a sokszor bizony nem túlzottan szavahihető Evlija Cselebi azt állítja, hogy a megrongálódott Eszék kijavításával 1526-ban bízták meg „Pecsevili Kászim pasát ... [a munkálatokhoz] a 932. évben (1525. október 18. – 1526. október 7.) alapjában hozzákezdettek s ugyan csak a 932. évben Eszék vára egészen újan elkészült; kerületi parancsnokságát (mír-i livalik) az építéssel megbízott Pecsevili Kászim pasának adták...”⁷ A továbbiakban Evlija beszámol még a Kászim pasáról elnevezett városrészeiről, a Középső várban lévő Kászim pasa dzsámiról, amelynek még kronogramját is lemásolta, a Kászim pasa medreszéről, a nevéhez fűződő iskoláról és csorgókútról.⁸

Az egymásnak kissé ellentmondó két előadás részben kibékíthető. Ami a dátumot illeti, abban az utolsó számjegy viszonylag könnyen elrontható vagy félreolvasható, ugyanis az arab kettes és hatos egymásnak tükörképe. Valószínű,

⁴ Barta Gábor, *Az elfelejtett hadszíntér 1526-1528.* (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez): *Történelmi Szemle* 37 (1995) 14.

⁵ *Uo.*, 14/43. jegyzet.

⁶ *Tárik-i Pecsevi.* I. Hely és év nélkül, 153. – Kivonatos fordítása: *Török történettrók.* II. Ford. Thúry József. Budapest, 1896, 85/2. jegyzet. – Pecsevi egy másik helyen (*i. m.*, I. 33.) még pontosabban körvonalazta Eszékkel kapcsolatos ismereteit: „Őszek vára a mohácsi hadjáratra menvén hódíttatott meg; a földdel lett egyenlővé téve. Amikor a boldogságos padisah a bécsi hadjáratról visszatérőben megérkezett boldogságtól szerencsételtett székhelyére, kijelentette, hogy a szerémi tartomány és a győzelmes végek megtartása [szempontjából] Őszek várának kijavítása szükséges. Ezért újból kijavították; belé háromezer embert helyeztek, s a neveztet (Kászimot) – minthogy bátor ember volt – ötszáz azab élére agának nevezték ki. Onnan fosztogatta szünet nélkül Pecsuj vidékét és Szekszár és Tolna környékét.”

⁷ *Evlija Cselebi török világgutató magyarországi utazásai. 1660-1664.* Ford. Karácson Imre. Budapest, 1985², 211.

⁸ *Uo.*, 215-217.

hogy Pecsevi értesülése a pontosabb. A rang megjelölésében lévő eltérés lényeges, feltehetőleg itt is Pecsevi járt közelebb a tényleges helyzeihez, Evlija pedig kissé megszépiítette, illetve előrevetítette a tényeket.

Fontos, hogy mindkét 17. századi szerző megjegyezte, hogy Kászim később pécsi bégként szolgált. A pasa rang megelőlegzése pedig megbocsátható: hősünk utóbb többször volt beglerbég. Legalább ennyire érdekes, hogy Eszék városában 1550 körül valóban feltűntettek egy *mahallét* (városnegyed), amely Kászim pasa mecsetjéről kapta a nevét.⁹ Tehát nem dzsámit, hanem csak szerényebb imahelyet építtetett Kászim Eszéken, s emellett állhatott – ha egyáltalán – medreszéje és az alacsonyabb szintű iskola. S hogy köze volt a környékhez, azt az is jelzi, hogy 1546-ban egy rétet és egy *csiftliket* (majorságot) találunk az eszéki náhijén belül az ő birtokában.¹⁰

Ugyanakkor gond, hogy valójában mindmáig nem tudjuk pontosan, mikor vették a törökök végérvényesen birtokba Eszéket. Barta Gábor szerint „Eszék sorsára közvetlen adatunk nincs, valószínűleg már ekkor (azaz 1526-ban) véglegesen megszállták ezt is.”¹¹ Külön vita bontakozott ki akörül, hogy szandzsák-székhellyé vált-e Eszék vagy sem. A kérdésre korábban igennel válaszolókkal szemben¹² Nenad Moaćanin amellett sorakoztatott fel érveket, hogy a város a Pozsegai szandzsák része volt.¹³ Ez az állítás azonban csak 1537 után

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA), Tapu defteri 1000, p. 3. (A pasa megjelölés az akkor betöltött funkció alapján illette meg.)

¹⁰ Tapu defteri 437, pp. 33, 36. A rét az alábbi szöveggel került az összeírásba: „Kászim bég, mihácsi mirliva réte. A szöri/szivri (?) templom mellett, a Dráva folyó közelében. A hitlenektől maradt elhagyott réthely, régtől fogva birtokukban (Kásziméban) van; mivel a nagyúri parancs szerint *tapu* illetékét be kell szedni, harminc akcese *tapu* illetéket a kincstárnak befizetett; így rá íratott; bevétele 25 [akcese].” (Ez a rét a néhány évvel későbbi összeírásban is Kászim – immár pasa – nevének szerepel: Tapu defteri 1000, p. 14.) – A *csiftlik* leírása a következő: „Kászim bég, mihácsi mirliva *csiftlikje*. Őszek tartozékai közül a Vborja (?) nevű pusztja s Őszek város közelében egy darab elhagyott és elpusztult rét volt; az uralkodói hódítás óta *tapu* illetékét megadták, s minthogy birtokukban van, most [is] rá íratott; bevétele 100 [akcese].”

¹¹ Barta, *i. m.*, 2. – II. Lajos király 1526. augusztus 16-án úgy értesült, hogy a törökök elfoglalták a várost: „Intelligimus pro certo hostem iam Ezeek occupasse et fortasse eciam pontem fecisse.” L. Mályusz Elemér, II. Lajos király levelei a herceg Batthyány-család körmendi levéltárában: *Levéltári Közlemények* 4 (1927) 91, No. 11. – Gyalóky augusztus 14-ét jelöli meg Eszék megszállásának napjaként: A mohácsi csata. *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, [1926], 206. – A legszavahihetőbb török kútfők, azaz a szultáni hadjáratokról készült naplók a fentebb idézett Pecsevinél jóval szűkszavúbbak, 1526-ban csupán azt rögzítették, hogy „Erdőd és Ozsik várának lakói megfutottak, s ezek kulcsait Jahja pasa oglu emberei idehozták”; 1529-ben és 1532-ben a vár melletti állomásozásról esik szó bennük; a szintén fontos államiratnak tekinthető 1526-os győzelmi jelentés pedig egy sereg délyvidéki vár között érintőlegesen szól Eszékről is mint a birodalomhoz csatolt erősségről: *Török történetírók*. I. Ford. Thúry József. Budapest, 1893, 311, 329-330, 351, 383. – A kérdés azonban még ezek után is kérdés marad: végleges volt-e az 1526-os foglalás, vagy 1529-ben meg kellett azt ismételni.

¹² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo, 1959, 63. Feltételezését többen átvették.

¹³ Nenad Moaćanin, Osječki ili požeški sandžak. In: *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Volumen 12. Zagreb, 1982, 35-40.

lehet érvényes, hisz Pozsega ekkor került török kézre.¹⁴ Azelőtt Eszék vagy a Szendrői-Belgrádi, vagy az akkor talán már formálódó Szerémi szandzsák¹⁵ keretébe tartozhatott.¹⁶

Következő utalásaink a sokszor megbízhatatlannak bélyegzett Szerémi György-től származnak. Elbeszélése szerint 1530. júniusában az a hír járta, hogy a „németek”, azaz a Habsburgok „János király ellen akarnak jönni. ... János király azonnal Momen (Mümin) vajda után küldte futárát Nándorfehérvárba, hogy jöjjön a lehető leggyorsabban...” Kászim vajda is készséggel csatlakozott Mümin naszádosaihoz, mintegy négyszáz lovassal, s „Pest felett, Kisjenő faluban szállott meg...” A nem sokkal ezután Erdélybe távozó János király „három őrt állított; Momen (Mümin) vajdát a vízre, másodikul Kászon (Kászim) vajdát a földre, harmadikul Bánffy Jánost Buda városába”.¹⁷

A fentiek jól rimelnek az eddig elmondottakkal. Akár Újlakon állomásozott ekkor Kászim, akár Eszéken szolgált, a Nándorfehérvárról jövő hívó szó könnyen megtalálhatta őt itt is, ott is. Úgy tűnik, Szerémi értesülése ezúttal pontos

¹⁴ Nenad Moacsanin, Ratovanje i osnivanje upravnih jedinica u srednjoj Szlavoniji 1536-1541. In: *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovackog mira 1699.* (Naucni skzkupovi Szrpszke akademije nauka i umetnoszti, knj. XLVIII, Odeljenje isztorijskih nauka, knj. 12.) Beograd, 1989, 115-116; német összefoglalás: 124.

¹⁵ A dolog nehézsége, hogy a Szerémi szandzsák legkorábbi említését az eddigi szakirodalom 1543-ra tette: Bruce W. McGowan, *Sirem sancağı mufassal tahvir defteri.* Ankara, 1983, lx.

¹⁶ Ennek lehetőségét már korábban megpendítettem: Dávid Géza, A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban: *Zalai Múzeum* 4 (1992) 60/3. jegyzet. – Mindazonáltal nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy Ferdinánd követei, Nikolaus Graf Salm és Sigismund Freiherr von Herberstein, 1541 szeptemberében az eszéki szandzsákbéget, Kászim vojodát nevezik meg kísérőjükként Esztergomból a szultánhoz vezető útkjában („... sein wir den 4. septembris zu Gran ankomen unnd alda den Kassum Weyvoda, sansacken zu Esseckh gefunden, welcher dahin durch den Kaiser uns zubeleiten geschickht worden, der auch auf unserm schef biß ins Kaiser hörr selb dritter gefaren”), s hogy állításukat még egyszer megismétlik beszámolójuk végén („Man sagt in leger, der Kaiser wolle Schokhlo unnd Walpo am haimb ziehen belegen, hat alle des Pereny Peter guetter Cassum Weida, der von Esseckh gewesen, unnd jetzi ine zu ainem sansackhn alda gemacht.”): *Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen.* Bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath herausgegeben von Karl Nehring. (Südosteuropäische Arbeiten, 95.) München, 1995, 5, 16, No. 2. A török levéltári anyag már-már csökönyös hallgatása erről a szandzsákról mégis arra int bennünket, hogy inkább név- vagy székhely-variánsnak fogadjuk el Eszéket. – A fenti idézetek még egy pontjára kell kitérnünk, éspe-dig a Perényi Péter javaira való utalásra. Ezzel ugyanis szépen egybecseng a Budai vilájet szandzsákjait felsoroló korai török lista, amelyen „Perini Petri livája” is szerepel: Istanbul, Âtf Efendi Kütiüphanesi 1734, f. 203^v. Mint ebből s az alább vázolandó későbbi fejleményekből is kiviláglik, az oszmán vezetés nehezen tudta eldönteni, hol legyen a déli régió központja.

¹⁷ Szerémi György, *Magyarország romlásáról.* Budapest, 1979, 248-249. – Vele több részletében el-entétes, de a lényegyet tekintve hasonló Istvánffy néhány kitétele. Ő oknyomozása során azt derítette ki, hogy Kászimot Szulejmán hagyta Budán 1529-ben, aki onnan Sziget vívására ment, hogy aztán Roggen-dorf támadását meghallva visszasiessen a fővárosba, ahova egy bizonyos Budai Balázs kalauzolása mellett szerencsésen be is jutott. (Istvánfi, *i. m.*, I. 199-201.) – Itt még szárazföldi erők élén szerepelteti őt, s Numillonak nevezi a török hajóhad parancsnokát, ami kis fantáziával megfeleltethető Müminnel. Később egyszer csak Kászim lesz nála a flottafőnök s többnyire így jön elő, mielőtt budai pasává válna: *Uo.*, I. 207, 221, 275, 336.

volt (de azért azt sem zárhatjuk ki, hogy Istvánffy jutott az igazság birtokába, ahogy arra a 17. jegyzetben kitértünk). A török alakulatok pesti kicsapongásainak leírása viszont már nem mentes a korabeli sablonoktól, azt pedig nem tudom, mennyire kell elhinnünk, hogy végül Török Bálint fenytette meg őket.¹⁸ Az évszámok tekintetében egyre zavarosabbá váló előadásból az világlik ki, hogy nem sokkal később János király ismételten Kászimhoz fordult segítségért, feltehetőleg Roggendorf első Buda elleni hadműveletekor. Szerémi szerint ekkor 600 „beslia lovassal” érkezett, akik közül száz fő a logodi síkon csapott össze a németekkel s a pártjukon álló magyar főurakkal.¹⁹

A Szerémitől idézettekől számunkra most nem igazán fontos, hogy tényleg kétszer járt-e 1530-ban Kászim Budán vagy csak egyszer, csupán az, hogy ebben az évben Szapolyai hívására megjelent a fővárosnál s részt vett annak védelmében János király oldalán.

Ezt követően a történetírók az 1532-es kőszegi hadjárat idején beszélnek el egy nagyobb betörést „Alamán országba”, amelyet egy bizonyos Kászim vojvoda vezetett, s amely végül súlyos vereséggel zárult; egyes szerzők szerint mindenki odaveszett.²⁰

Az eddigi képbe beleillenek, hogy – bár megelőzően reguláris erők főnökének láttuk – a nevezett pár ezer akindzsi élére áll, s az előléptetés reményében kockára teszi életét. Amennyiben csakugyan ő s nem egy hasonló nevű társa vállalkozott a becsapásra, akkor neki mindenképpen meg kellett szabadulnia²¹ az Enns folyó vidékén vívott csatából.

Ha az iménti Kászim vojvoda nem lenne azonos az általunk keresett személlyel (s végül inkább efelé billen a mérleg nyelve), akkor is van róla adatunk 1532-ből. Legalábbis Istvánffy elmesél egy epizódot, amelyben Kászim és Nommilla (Mümin ?) hajóhada vett részt, s ütközött meg valahol Komárom alatt a

---

¹⁸ Szerémi, *i. m.*, 250-251. – Mindazonáltal a túlkapások sem légből kapottak. Egy 1531. szeptemberi nagyvezíri irat ugyanis vizsgálatot rendelt el Mümin (a szövegben Muni) vojvoda és emberei ellen, akik a vád szerint Buda környékén német kereskedőket raboltak ki és öltek meg: Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band 1. (1480-1574)*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1.) [Wien], 1991, 26, No. 12.

¹⁹ Szerémi, *i. m.*, 252, 255, 257.

²⁰ A vonatkozó adatokat összegyűjtötte Thúry, *Török történetírók*. II. 93/1. jegyzet. L. még Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde tarihi*. Haz. Vahid Çabuk. Ankara, 1989, 166-167 (1529-re teszi). Hammer azt állítja, hogy „Kászim az elsők között esett el,” de nem válik világossá, miért olyan biztos ebben: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. III. Pest, 1840², 116. – Újabbán Karl Teplý foglalkozott a témával, s miközben elismeri, hogy sok legendás elem fűződik a történehez, a mag valós voltában nem kételkedik: *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*. Wien-Köln-Graz, 1980, 109-116, 149-150. – Mindenképpen elgondolkodtató, hogy az osztrák és a török hagyomány lényegében azonosan őrizte meg az esetet.

²¹ Noha egyes európai források tudni vélik, hogy holttestéről igazgyöngyökkel kirakott, keselyűtollas, pompás aranysisakját is leveiték, kijelentésüket nem tekinteném perdöntőnek – e skalpra talán csak az „osztrák” nemzeti öntudatnak volt szüksége (vö. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. H. M. 1513 – 1573, H. 919 – 981*. Istanbul, 1948, 151.)

Habsburg erőkkal. Ugyancsak tőle értesülünk arról, hogy az 1533-ban Móré László megbüntetésére kiküldöttek között ott volt Kászim.²²

1536. január 29-én írták Pesten azt a két levelet, amelyek perdöntő jelentőségűek Mümin és Kászim kapcsolatát illetően, egyben visszamenőleg igazolják Szerémit és részben Istvánffy is. Az egyező tartalmú s egy szultáni irattal Ferdinándhoz igyekvő futár számára Martin de Lascano komáromi kapitánytól szabad áthaladást kérő levelek egyikét „prefectus navalis exercitus Muumyn Vaywoda” szignálta, a másikat pedig „prefectus besliarum Kazon Vaywoda”.²³ Világos tehát, hogy a két középszintű katona szorosán együttműködött s különleges felhatalmazásokkal bírt a végek ügyeinek intézésére. Másfelől tisztázódik, hogy Szerémi akkor is telibe talált, amikor beslük vezetőjeként írta le Kászimot (ami nem feltétlenül zárja ki, hogy előtte azabok főnökeként szolgált). Végül a prefectus szó igen rugalmas használatára kapunk itt példát, ami indokolja fentebbi óvatosságunkat Kászim újlaki pozícióját tekintve.

Egy esztendővel későbbi, azaz 1537 áprilisi a következő, Szakály Ferenc által is citált, hasznosítható adat, amikor ismét arról hallunk, hogy Kászim János király megsegítésére Pestre érkezett, ezúttal 3000 emberrel.²⁴ Ez év júliusából származik az a levél, amelyben Bakics Pál továbbítja Velics Demeter kémjelentését I. Ferdinándnak. Utóbbi egy olyan postahajóra feljutva szerezte híreit, amelyik Kászim és Musztafa vojvodát szállította visszafelé Mehmed szendrői-belgrádi béghez.²⁵

A „Verancsics-évkönyv” 1538. február 24-ét követő, ám Szakály Ferenc által 1541. augusztus 29. utánra helyesbített bejegyzése szerint „Kazon vajda Pesttől indulván Szekszárdot ... megvevé...”²⁶ A javított időpont Kászim újabb főváros környéki tartózkodását is magával vonná, sőt azt is implikálná, hogy jelen volt Buda megvételenél.²⁷ A dolgot némileg bonyolítja, hogy közvetlenül a

²² Istvánfi, *i. m.*, I. 207, illetve 221-222.

²³ Petritsch, *i. m.*, 37-38, Nos. 48-49. – Mümin 1535-ben is Pesten tanyázott, ezúttal talán egymagában: *Uo.*, 34-35, Nos. 38-39.

²⁴ *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. II. Budapest, 1939, 606, No. 245.

²⁵ *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Budapest, 1994, 133-135, No. 184. – Itt jegyzem meg, hogy Szulejmán 1537-es útvonala Edime-Plovdiv-Szkopje-Elbaszan-Valona formában rekonstruálható, ahova július 11-én érkezett, míg Szalonikibe csak október 7-én jutott, azaz a levélben szereplő Schopya nem Szófiaként olvassandó.

²⁶ *1504-1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)*. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, 1981, 48.

²⁷ Ezt megerősíti Istvánffy, aki még arra is kitér, hogy Kászim átkelt Pestre, s a várost üresen találta: *i. m.*, I. 275. A kérdésben perdöntő a 16. jegyzetben citált követi beszámoló. Szintén lényeges az alább, a 29. jegyzetben közölt dokumentum-részlet is, melyben a szekértábor csatáról is szó esik; ezen a Gellért-hegynél 1541-ben vívott összecsapást értették a törökök (vö. Fodor Pál, Így kezdődött a török hódoltság...: *Keletkutatás* 1995. tavasz, 94/9. jegyzet).

most idézett mondatot megelőzően ezt olvassuk: „János király az tereknek Pest-től, Budától bucsút ada, mind vizen való erőnek, mind szárazon (valónak) Kaszon vajdának.” Ez az állítás Szerémit visszhangozza, s feltétlenül 1540 előttre utal.

Ha valamennyi eddig felsorolt adatot hitelesnek tartjuk, akkor 1530 és 1541 között nem kevesebb, mint nyolcszor járt vagy időzött huzamosabban Kászim Budán, illetve Pesten: kétszer 1530-ban, egyszer 1532-ben, egyszer 1536-ban, egyszer 1537-ben, egyszer 1538 táján és kétszer 1541-ben (az Esztergomból való visszajövetelt külön útnak számítva). Ezek közül az 1536-os, az 1537-es²⁸ és az 1541-es közlések dátuma támadhatatlan, a többi kissé bizonytalan. Megítélésem szerint Szerémit egyik alkalommal erősíti Roggendorfra való hivatkozása, hisz ellene csak 1530-ban mozgósíthatott török hadakat Szapolyai. Ha a *Memoria rerum* Szekszárdot illető elfoglalási dátumát megváltoztathatjuk, akkor nincs komoly elvi akadálya az elbocsátási passzus 1530-ra vagy 1537-re való korrigálásának sem, s akkor elesne a váradi szerződés utáni első budai tartózkodás. Mindazonáltal azt sem kizárt, hogy a *Memoria rerum* egyazon – 1540 előtti – alkalomról beszél, ami még azt is magával hozhatná, hogy nem Kászim foglalta el Szekszárdot, hanem valaki más.

Az immár hosszabb ideje a magyar végeken vitézkedő Kászimot 1541 végén vagy 1542 elején nagy megtiszteltetés érte: az újonnan kialakított Budai vilájetben a Drávától északra eső legelső szandzsáknak, azaz a Mohácsinak igazgatásával bízták meg. Jelen ismereteink alapján annyit mondhatunk, hogy kinevezésére 1542. március 11-e előtt biztos sor került, hiszen a mondott napon kelt a budai beglerbég *tezkeréje*, amelyben Kászim egyik emberét terjesztette elő tímár-birtokra.²⁹ A kérdéses budai pasa Báli kellett legyen, hiszen tőle már 1542. február 7-15-e között is ment feljegyzés Isztambulba.³⁰ Abban viszont nem vagyok biztos, hogy maga a kijelölés is az ő hivatali idejéhez kötődik-e, vagy korábban, még Szulejmán pasa működésekor történt-e. De nem elképzel-

²⁸ Bár másodsor nem derül ki, hogy honnan indult az a hajó, amelyiken Velics Demeter utazott.

²⁹ BOA, Maliye defteri 34, f. 630^r. – A szóban forgó bejegyzést másutt fogjuk Szakály Ferenczel bővebben tárgyalni, itt csak fordítását adom: „... [mivel] mostanság a világ menedékhelyéül szolgáló udvartól nemes parancs érkezett arra, hogy tímárt osszanak azon személyeknek, akiknek vitézsége az ottani végeken több alkalommal megnyilvánult s használhatósága ismertté vált, [az alábbi eset] terjesztett a boldogságos küszöbhez: szolgája, Kászim mohácsi szandzsákbég emberei közül a Hajdar bin Abdullah [nevű] szolgája kihívta a lázongó Virbőcsi Imre egyik kiváló emberét, a Budaházinaos (Budaházi János) nevű hitetlen[ti], s [amikor] a Száz nevű vár előtt szemtől szemben felállva, karddal és tőrrel többször egymásra rontottak, végül a hitetlen több helyen megsebesült, s elgyöngülve fejfelé a lováról leesett; midőn [Hajdar] éppen azon volt, hogy a fejét levágja, a porbasújtott hitetlenek közül egy csapat lovas közbeavatkozott s kimentette [Budaházit]. Ezenkívül is, korábban a szekértábor csatában fejet vágott s különféle haditetteket vitt végbe, s bátorsága és hősiessége számos alkalommal megnyilvánult az itteni végeken; szolgája minden tekintetben méltó a magas uralkodói kegyre, s ezért az említett tímár[ra] a nagyúri parancs szerint *tezkere* adatott; 948. zilkáde 24-én.” (=1542. március 11.)

³⁰ Claudia Römer, Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymäns des Prächtigen: *Acta Orientalia Hungarica* 43 (1989) 40-41, No. 5.

hetetlen az sem, hogy 1541 augusztus végén – szeptember elején (újra ?) a szultán figyelmébe ajánlották Kászimot mint a végek tapasztalt és hasznavehető katonáját, s ennek köszönhetően a röviddel ezután ráruházott szandzsákbégséget, amely először talán Eszékéről kapta volna a nevét, de aztán mégis Mohácsiként vonult be a közigazgatási egységek közé (vö. a 16. jegyzettel).

Arra nézvést, hogy Kászim bég egy ideig Szekszárdon ütötte fel főhadiszállását, az előző számunkban közzétett levélen és más hivatkozásokon kívül az egyik török krónikában megőrzött, általa fogalmazott jelentés is szolgáltat bizonyítékot. Ebben a keresztények Szekszárd elleni akciójáról ad hírt, majd ezt mondja: „ekkor az összegyűlt gázikat magunk mellé véve, kimentünk (mármint a várból), amazokkal szembeszállunk és heves harc és küzdelem támadt”.³¹

Az 1543-as évet végigharcoló³² Kászim a dunántúli hódításokból³³ megkapta Siklóst és Pécsét,³⁴ amit úgy kell értenünk, hogy ezt a két várat és várost is az ő fennhatósága alá sorolták. Valamikor ezután költözhetett át a püspöki székhelyre, hogy 1544. február 17-én már innen küldhessen nem túl meleg hangú levelet Pemfflinger Katalinnak.³⁵ Ez idő tájt készült az a Habsburg felmérés, amelyben a török kézen lévő várak legénységének számát adták meg kerekített formában. Ebben kimondottan Kászim bég alárendeltjeként említenek 200 tárt Pécsent, majd lentebb hozzáteszik, hogy van még őrsége Waranawar (Baranyavár), Sauswar (Szászvár), Gireschgall (Görösgal), Tarpan (?), Sant Andrey (?) és Sacks (Szakcs) várában.³⁶ Magyarán a legtöbb erősségben ott voltak emberei, még ha valószínűleg nem is ő pénzelte a teljes kontingenst.

A terület katonai biztosításán kívül, márcsak a végekkel való közvetlen érintkezés miatt is, a mohácsi vezetőnek a hírszerzés is fontos feladata lehetett.

³¹ Murádi/Szinán csasus másolta be munkájába a szóban forgó levelet; magyarul I. *Török történettrók*. II. 294-296. – Vass Előd sajátos értelmezése szerint e jelentésből az derülne ki, hogy Kászim már egy éve a közeli városokat támadó hitetlenekkel harcolt (A Mohácsi szandzsák hatvannégy évvel a csata után. *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest, 1986 [1987], 355/1. jegyzet), míg maga a levél szerzője 1543. április 4-i és március 15-i (vagy április 13-i) időpontokat jelölt meg az események dátumaként.

³² Naptárjába – ha igaz – még egy horvátországi kiruccanás is belefért a nagy szultáni hadjáratot megelőzően: Istvánfi, *i. m.*, I. 294-297. Ennek kapcsán a jeles humanista egy olyan esetet beszél el, amely egy pillanatra személyes közelségbe hozza Kászimot. Nevezetesen Móré László várának, Rahócnak sikeres vívása után a vár börtönében több keresztény rabot találtak, többek között Batthyány Farkast, akit Kászim megszabadított bilincseitől, majd lóval, karddal és útiköltséggel látva el őt, testvéréhez, Orbánhoz küldte, akivel korábban Budán barátságot kötött, „oly emberséggel, mit egy barbártól várni alig lehetett” (*Uo.*, I. 296.).

³³ Ezekben játszott szerepére I. *Successus rerum Hungaricarum anni M. D. XLIII*. In: *Verancsics Antal M. Kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven*. (Monumenta Hungariae Historica. Második osztály: Írók II.) Pest, 1857, 234-238.

³⁴ *Török történettrók*. II. 314 (Murádi/Szinán csasus).

³⁵ *Enyingi Török Bálint*. 277, No. 308.

³⁶ Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungam. Rote Nummer 1590. jan. f. 1-4. (Szakály Ferenc gyűjtése.)

Úgy tűnik, Kászim megfelelt a várakozásoknak. Ennek jele, hogy 1545. március 28-án és 29-én a Porta két egymást követő, szövegében alig különböző parancsban nyugtázta az általa nemrégiben küldött információkat, újabb utasítást adva alkalmas kémek átdobására, hogy azok felderítsék Ferdinánd terveit és tetteit.³⁷

Gévay alapján jó okunk volt feltételezni, hogy Kászim mohácsi bég maradt egészen a harmadik budai pasa, Jahjapasazáde Mehmed haláláig, azaz 1548 január végéig, amikor is a nevezett utódjává tették meg.³⁸ Ezzel szemben Török Bernát jóval korábban, 1546. május 1-én arról tudósította Nádasdy Tamást, hogy „Thowaba thegnap delbe Iuta Nag Antalhoz, Marthon porkolabnak égyneja, ky által thytkon ezt yzente Neky: hog vneky^c az kajzon portayan volna eg att'affya ky Neky ezt yzente, hog az Bwday passja megh holt, es czazar, kajzonbeket thette hel'ebe, es oda ygekeznek, czak warnaja az szandakot kit hel'ebe hadna peczewth.”³⁹ A Kászim bégre vonatkozó értesülés helyessége felől szerintem nem kételkedhetünk, tehát elvi szinten már 1546 tavaszán megkapta a beglerbégi kinevezést. Lehetséges azonban, hogy utódját csak jóval később jelölték ki a Mohácsi-Pécsi liva élére,⁴⁰ vagy más jött közbe, s emiatt a beiktatás 1548 elejére tolódott.⁴¹

Legkevesebb öt, de inkább hét éves mohácsi-szekszárdi-pécsi működése során Kászim bég, illetve az ő emberei igyekeztek minél több hasznot húzni a hatalmi pozíciójukkal járó lehetőségekből. Ez a hódoltság területén többek között azt jelentette, hogy hivatalos fizetségük mellett megszerezték kisebb földdarabok, kertek, rétek, malmok életre szóló, de legalábbis hosszú távú használati jogát. Ennek két példáját fentebb, az Eszék környéki régióban már láttuk.

³⁷ Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 12321, ff. 174^r, 187^r.

³⁸ Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécs, 1841, 6, Nos. 3-4.

³⁹ Mályusz Elemér, *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei*. (V. közlemény): *Levéltári Közlemények* 4 (1927) 109.

⁴⁰ Ezt támasztja alá, hogy pl. 1547. július 23-án még mohácsi bégeként emlegették őt: BOA, Kepeci 208, p. 172.

⁴¹ Mehmed pasa halálának helyével és idejével kapcsolatban viszont némi aggályt támaszt egy *ruisz-defteri* passzus (Kepeci 209, p. 37.), amely arról tudósít, hogy a korábbi budai beglerbég, Jahjapasaoglu Mehmed szendrői bégeként halt meg. A vonatkozó bejegyzés dátuma 1550. április 30-a, s ez pont négy évvel későbbi, mint a Török Bernát-féle értesülés, de Gévayhoz képest is két év az eltérés. Az udvari gyakorlatban nemigen fordult elő az, hogy elhalálozott fő tisztségviselőkre még évekkel később is visszaterjenek, s az adott esetben ez annál inkább valószínűtlen, mivel a szövegben az elhunyt embereiről esik szó, nevezetesen arról, hányan kaphatnak közülük tmmárt. Tehát a török információ nem segít a Mehmed elhalálozásának időpontja körüli homályt eloszlatni, de inkább 1550-hez, mint 1548-hoz hozza közelebb. Másik állítását viszont – azaz, hogy szendrői bégeként távozott az élők sorából – komolyan kell vennünk. Végképpen megszűnik kétségünk, amint az érintett kliensekre vonatkozó *tezkere* beküldőjében a pasa saját fiát, Arszlán béget ismerjük fel, aki ekkor hatvani mírliva volt (Kepeci 209, p. 36). Ha valaki, ő tisztában volt azzal, hogy milyen tisztet töltött be apja jobblétre szenderülése előtt. Lehet tehát, hogy csak súlyos betegség gyötörte Mehmedet 1546-ban, s ekkor döntöttek először leváltásáról. Aztán mégis csak 1548 elején került erre sor, hogy élete hátralévő napjait valamivel békésebb vidéken tölthesse.

A hatalmas kiterjedésű Mohácsi szandzsákban tágabb tere nyílt a vagyongyarapításnak – dőreség lett volna nem élni vele.

Kászimnak a Mohácsi szandzsákon belüli személyes szerzeményei közül elsőként mégsem ilyen kisebb ingatlanokkal foglalkozunk, hanem azzal a néhány faluval, amelyeket az ő kegyes alapítványaként, azaz *vakuf*jaként tartottak nyilván. Ezekkel összefüggésben ismét Pecsevit kell idéznünk, aki az alábbi, hihetetlennek tűnő értesülést közli Kászim karrierjének korai szakaszáról szólván: „Sőt, a tévelygő királlyal szemben továbbra is barátságot színlelt, s ezért [a király] Őszekkel átellenben három falut ajándékozott és adott örökbirtokként neki, amiről később a világ menedékhelyéül szolgáló padisah nagyúri *temliknámét* kegyeskedett adni. Arra, hogy [a király a falvakat] örökbirtokként adta, az a bizonyíték, hogy ebben az országban minden falunak és pusztának van hitetlen birtokosa (szpáhija), aki alkalomadtán az adókat onnan beszedi; az említett falvakat a király kivette az ország defteréből (összeírásából), ezért nincs hitetlen birtokosa (szpáhija).”⁴²

Nem kevesebbet állít tehát Pecsevi, mint azt, hogy Szapolyai János magyar király Kászim vojvodának adományozott három települést (esetleg éppen fent említett 1530. vagy 1537. évi segítségnyújtásáért). A maga nemében nem akármilyen súlyú kijelentés ez. Izgalmas feladat lenne kideríteni, hogy van-e valamilyen nyoma a János király korából megmaradt iratanyagban a szóban forgó tulajdon-átruházásnak. Ennek én nem tudtam utánajárni. Egy biztos: az állítólagos birtokosztásban érintett falvak fekvését pontosan jelölte meg Pecsevi. A már az 1546-os szandzsákösszeírásban⁴³ is Kászim bég *vakuf*jaként szereplő Daróc,⁴⁴ Kopács,⁴⁵ Bellye⁴⁶ és Csákfalu⁴⁷ ugyanis ténylegesen Eszék közelében, a Dráva túlsó partján helyezkedett el. Pecsevi tehát a vártnál jóval többet tudott a maga korát 100 évvel megelőző ügyről. (Annak nem tulajdonítanék jelentőséget, hogy nem három, hanem négy alapítványi helység bukkan fel forrásainkban, hiszen számuk időközben emelkedhetett, és bármelyik településhez jutott is később hozzá Kászim, az sem volt távol a többitől.) Mindazonáltal a királyi adományozás kérdését addig óvatosan kell kezelniünk, amíg legalább egy párhuzamos példát nem derít fel történetírásunk.⁴⁸ A dolog horderejéből

⁴² Pecsevi, *i. m.*, I. 33-34; röviden megismétli ugyanezt: I. 293.

⁴³ Tapu defteri 441, f. 242^{r-v}.

⁴⁴ A defterben Darofcsa. Vö. Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest, 1894, 479.

⁴⁵ Vö. Csánki, *i. m.*, II. 498.

⁴⁶ A defterben Belje. Vö. Csánki, *i. m.*, II. 472.

⁴⁷ A defterben Csákfalva. Vö. Csánki, *i. m.*, II. 476.

⁴⁸ Nem tekinthetjük teljesen azonos értékűnek Báthori István erdélyi fejedelem helytartójának, Báthori Kristófnak két falura, Bikácsra és Nagyradványra vonatkozó – jóval későbbi – hasonló gesztusát, amely

nem von le semmit az a tény, hogy olyan helységeknél merül fel a gyanú, amelyek gyakorlatilag amúgy is török felségterületre estek.

Pecsevi azon megjegyzéséről, hogy a szultán *temliknáméval* (magántulajdonba adási okmánnyal) erősítette meg Kászim birtokait, annyit mondhatunk, hogy a magyar hódoltságban nagyítóval kell keresni azokat a tisztségviselőket, akiket a szultán öröktulajdonnal (*mülkkel*) jutalmazott. Kászim nem akármilyen társadalmi presztízsét, egyben korábbi szolgálatainak kiemelkedő fontosságát jelzi tehát az, hogy részesült ebben a kegyben.⁴⁹ Az ő jogosultságát igazoló okmány vagy annak másolata nem került elő, de egykor mindenképpen kellett készülnie ilyennek, a *mülk* státusz kihagyásával ugyanis az említett falvak jövedelmeit nem lehetett volna alapítványi bevétellé változtatni.

1546 után még háromszor írták össze Kászim *vakufjait*, nevezetesen 1552-ben,⁵⁰ 1580-ban⁵¹ és 1590-ben.⁵² A helységekből várható adók mennyisége az

Szokollu Musztafa budai pasának szólt 1576-ban: Káldy-Nagy Gyula, *Harács-szedők és ráják. Török világ a 16. századi Magyarországon*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 9.) Budapest, 1970, 101-102.

⁴⁹ A 16. századból eddig kiadott egyetlen *mülknáme* szövegét l. Káldy-Nagy Gyula: *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 10.) Békéscsaba, 1982, 395-396. – Hasonlót találunk a Temesvári szandzsák 1554-es összeírásában, 1537-es dátummal Mehmed bég nevére kibocsátva: Tapu defteri 290, p. 287.

⁵⁰ Tapu defteri 443, f. 239^v.

⁵¹ Tapu defteri 593, ff. 83^v-86^f.

⁵² Tapu defteri 632, ff. 81^f-83^v. – Néhány súlyos és több kisebb hibával közzétette: Vass Előd, *A Szekcsői-Mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása*. In: *Baranyai Helytörténetírás 1977*. Szerk. Szita László. Pécs, 1979, 78-81. – Vass kompetenciájára jellemző, hogy még a négy helynevet is eltérően olvasta két különböző munkájában: a most idézettben Darofcse, Kopács, Belije és Csámalfalva alakban, míg másutt (Vass, *A mohácsi szandzsák*. 365.) Danóc (!), Kopács, Pél (!) és Kácsfalva (!) formában, még azt sem véve figyelembe, hogy itteni térképén (p. 360.), amely azonos a forrásközléshez mellékelttel, már a jobb változatok szerepelnek. „Csámalfalva” persze mindkét esetben Csákfalvára javítandó, „Belije” helyett pedig inkább Belje lett volna a kívánatos írás. – Szembeszökő az is, mennyire nem tudott mit kezdeni a Darofcse utáni hosszabb összefüggő szöveggel, amelyet az alábbi módon adott vissza (*A Szekcsői-Mohácsi szandzsák*. 79.): „Nevezett falu határában levő Kis Duna birtoklásában Laskó (...) kezeikben magas parancsral (emr-i serif) a baranyavári kádi által (...) ellenőrizvén az említett falu határában levő Kis Dunában halászván az alapítványi birtok halainak ..... a nevezett birtokról kezeikben (...) ellenére az új defterbe feljegyeztetett.” Ezzel az enyhén szólva értelmetlen és töredékes „fordítással” szemben a defterben leírtak feloldása a következő: „Az említett falu határában lévő Kis Tuna ügyében vita támadt a laskovai (laskói) *emínek* és a *vakuf* kezelői között, s mivel az említett *vakuf* kezelőinek kezében az említett ügy megvizsgálására nemes parancs volt, a baranvári (baranavári) kádi előtt az *emínek* és az említett *vakuf* kezelői lefolytatták a pert, s mivel [annak eredményeként Daróc lakóinak] kezében az említett kádítól olyan végzés (*hüddzset*) van, miszerint az említett falu határában lévő Kis Tunában fogott hal a *vakufot* illeti, ezért az új defterbe ennek megfelelően lett bejegyezve.” (Ez a szöveg az 1580-as defterben is benne van: Tapu defteri 593, f. 84^f.) – Nem akármilyen félreértésekkel terhes a Csákfalva után nyilvántartásba vett „Kocsa” pusztával kapcsolatos pár sor magyarítása is. Vass a következőket hámoztta ki az arab betűs szövegből: „Kocsa puszta, üres, lakosság nélküli, a nevezett pusztát a darócái, bélyei és csámalfalvai lakosok művelik. Az elhunyt pasa pusztája *vakuf* lévén réjtét lekaszálván adóját évente nyolcszáz akcsét a kincstári rétek után műteveljé, az alapítványkezelője elszámol [sic! DG], s az új defterbe így jegyeztetett fel.” (*A Szekcsői-Mohácsi szandzsák*. 81.) A valóságban így hangzik ez a passzus: „Koha puszta. Ráják nélküli. A nevezett pusztát a Darofcsa és Belje és Csákfalva nevű falvak szántója. Az összeírás idején a megboldogult Kászim pasa *vakuf* akcséja (alapítványi pénze) mellett az említett pusztát nyolcszáz akcse ellenében a kincstár részéről a kezelőnek (*mütevellinek*), Hüszejnnek *tapuba* adatott [és ez] az új defterbe

idők során elég jelentékenyen változott, s az összeírt lakosság száma is tetemesen növekedett. Darócon 1546-ban 32, 1552-ben 48, 1580-ban (6 özvegyasszony társaságában) 63, 1590-ben 73 családfőt, illetve 5789, 7447, 5840 és 26539 akcse adót tüntettek fel; Kopácson 27, 29, 74 (kívülről 8 özvegyasszonyt) és 98 családfőt (valamint 3 özvegyasszonyt), illetve 2906, 3710, 8179 és 9687 akcse adót, Bélyén 23, 20, 66 (kívülről 10 özvegyasszonyt) és 82 családfőt (valamint 12 özvegyasszonyt), illetve 1130, 1372, 9607⁵³ és 9687 akcse adót, végül Csákfalván 10, 11, 23 (rajtuk kívül 3 özvegyasszonyt) és 34 családfőt, illetve 340, 910, 2992 és 2833 akcse szokásos adót soroltak fel. Együttesen a családfők száma több, mint háromszorosára gyarapodott, miközben a fizetendő tizedek és járandóságok négy és félszeresükre emelkedtek. Úgy látszik, a békés alapítványi falvak vonzották a környék lakosságát. A négy helység népessége mindvégig magyar volt, azt csak elvétve tarkította egy-egy idegenes hangzású nevet viselő személy.⁵⁴

Az alapítvány célját nem ismerjük. Volt aki arra gyanakodott, hogy tulajdonosa „a budai pasaként ... alapított pécsi «Kászim pasa dzsámi» fenntartására kötötte le.”⁵⁵ Annak fényében, hogy a négy falu már 1546-ban is *vakuf*ként bukkan fel, az eredeti célt másutt kellene keresni, esetleg az eszéki dzsámi építésével és fenntartásával összefüggésben, amelynek elkészülési kronogramját Evlija Cselebi 966/1558-1559-ként adta meg.⁵⁶ Ám az sem kizárt, hogy a pécsi dzsámi alapítása korábban, még a mohácsi-pécsi funkció betöltése idején történt. Erről megoszlanak a vélemények, a kérdéskörrel legtöbbet foglalkozó Gerő Győző is eltérő időpontokat jelöl meg.⁵⁷ Ehhez a forrásokból annyit tudok

---

be lett jegyezve.” Egy árva szó sincs tehát rétekről és azok lekasálásáról, csupán arról, hogy ettől kezdve az alapítvány testéből korábban hiányzó, csak bérelt (l. alább) pusztát is a *mütevelli* kezelhette, némi illeték megfizetése után. A figyelmes olvasó azt is észrevehette, hogy a helynevet – amelynek azonosítását Vass meg sem kísérelte – is másként kellett volna feltüntetni; az általam javasolt Koha ugyanakkor megtalálható Csánkinál, *i. m.*, II. 498.

⁵³ Ez alkalommal még egy pusztára is figyelmes lett az összeíró a falu határában: Melegalt (Csánki, *i. m.*, II. 507) népetimológiára emlékeztetően Meleg Gál formában vette nyilvántartásba, adóösszeg feltüntetése nélkül, a falu szántójaként.

⁵⁴ (Vár-) Daróc és Kopács a legutóbbi időkig megőrizte magyar többségét (Dávid Zoltán, *Körbetekintés IV. [A szomszédos országokban élő magyarok 1992-ben]: Magyar Szemle Új folyam 2/7 [1993] 755*, illetve Ud., *Magyarok – határaink mentén: Mozgó Világ 1982/július*, 40-41.), Belye vegyes nemzetiségűvé vált (Dávid Zoltán, *Körbetekintés. IV. 755.*), Csákfalva viszont már Csánki korára teljesen eltűnt. – Az elmúlt évek tragikus eseményeinek hatását még nem lehetett felmérni.

⁵⁵ Vass, *A Mohácsi szandzsák*. 365.

⁵⁶ *I. m.*, 216.

⁵⁷ Előbb 1543-1546 közötti építési periódusról beszélt: Gerő Győző, *Török építészeti emlékek Magyarországon*. Budapest, 1976, 13. Kandidátusi disszertációjának változatában viszont jóval későbbre tette ezt a dátumot, a 16. század hetvenes éveinek végére vagy nyolevanas éveinek elejére: Gerő Győző, *Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők.) (Művészettörténeti füzetek 12.)* Budapest, 1980, 50. A két feltevés közül az utóbbi tűnik megalapozatlanabbnak, nem valószínű ugyanis, hogy a pasa halála után fogtak volna hozzá a nevet viselő dzsámi falainak felhúzásához. – Molnár József laza megfogalmazása szerint a 16. század közepén emelték: *A török világ emlékei Magyarországon*. Budapest, 1976, 44.

hozzáfűzni, hogy Pécssett 1546-ban 5 olyan egykerekű alapítványi malmot soroltak fel, amelyek Kászim bég *zavijéj*ának, azaz vendégkolostorának fenntartására voltak lekötve,⁵⁸ s ugyanez volt a helyzet 1552-ben is.⁵⁹ Tehát legkésőbb 1546-ra állt, de legalábbis befejezéshez közeledett a kolostor építése, azaz Kászim otléte alatt látott hozzá annak létrehozásához. Ez csak erősíti abbéli gyanúnkat, hogy a *zavijénál* fontosabb vallási feladatokat betöltő dzsámi építéséhez sem később kezdtek hozzá. Mindazonáltal meglepő, hogy a dzsáminak semmilyen nyoma nincs a 16. századból – személyzetéről nem találni kimutatót, s a másutt ebben az összefüggésben útmutató utcanevék Pécssett megmaradtak magyarnak.

Kászimmal összefüggésben Pécssett még további malmokat említenek a defterek, együttesen tizet, mindegyik egy-egy kerékre járt.⁶⁰ Bizonyára a Malomszezen szerezte őket, ahol „a török előtt Oláh Miklós és Gregorián Pál szerint mintegy nyolcvan malom működhetett.”⁶¹

Kászim egyéb szerzeményeit az 1546-os mohácsi defter sorrendjében követjük tovább. Így a közvetlenül Pécs után összeírt Nagy-Árpád⁶² mellett bejegyzett Kis-Árpád pusztáról tudjuk, hogy „tizedének megfizetése fejében”, ami 100 akcsét tett ki, „az említett livát bíró Kászim bég” kapta meg, miután *tapu* illetékét leróta.⁶³ Egy nagyobb, öt kerékre járó malomra a Kapos folyó mentén fekvő Berek falunál⁶⁴ tette rá a kezét.⁶⁵ Siklós város határában egy majorságot „bérelt”, amelyhez becslés szerint 100 zsákos szántó és 20 kapás szőlő tartozott.⁶⁶ Mihálykereke után vették fel Kászim bég használatában lévőként azt a Koha pusztát, amely később alapítványának része lett⁶⁷ (1. az 52. jegyzetet). Végül a náhije-központ Pécsváradon volt Kászimnak egy kis malma, illetve egy majorsága, melynek tizedeit ugyan csak 200 akcsében szabták meg, de 60 zsá-

⁵⁸ Tapu defteri 441, f. 8^v.

⁵⁹ Tapu defteri 443, f. 10^v. – 1570-ben összefoglalóan csak ennyit tartottak közzé: „az elhunyt Kászim pasa alapítványi malmi, 9 kerék, adó [üresen hagyva]”. L. Tapu defteri 1012, f. 2^v.

⁶⁰ Tapu defteri 441, f. 8^v-9^r, Tapu defteri 443, f. 10^v-11^r. – 1570-re ezek részben mások tulajdonába kerültek: Tapu defteri 1012, f. 2^v.

⁶¹ Szabó Pál Zoltán, *A török Pécs. 1543-1696*. Pécs, 1941, 91. – Figyelemre méltó egybeesés, hogy a fentebb többször idézett 1546. évi defterben a törökök pontosan 40 malmot vettek számba Pécs városában!

⁶² Csánki, *i. m.*, II. 469; Káldy-Nagy Gyula, *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 103.) Budapest, 1960, 14, No. 2.

⁶³ Tapu defteri 441, f. 9^r.

⁶⁴ Csánki, *i. m.*, III. 417: Ber(e)k; ma Nagyberki Somogy megyében.

⁶⁵ Tapu defteri 441, f. 60^r.

⁶⁶ Tapu defteri 441, f. 107^v.

⁶⁷ Tapu defteri 441, f. 173^r.

kos szántóból, 30 kocsis rétből és 5 szőlőből állt.⁶⁸ A megadott tized nem tűnik valósnak; nehéz elképzelni ugyanis, hogy csak 30 cseber bor termelt volna az 5 – igaz, korábbi gazdáik által elhagyott – szőlőben, s a 2 akcsényi szénatized is jelképesnek mondható a 30 kocsi taksált lekaszállható mennyiség után.

A fenti tételek még együttesen sem képviselnek jelentős értéket, akkor sem, ha úgy látszik: Kászim javára elfogultan mérték föl a majorságok várható bevételeit. Esetünkben, persze, nem kell attól tartani, hogy mint szandzsákbégnek nem volt mit aprítania a tejbe, annál figyelemre méltóbb, hogy mégis rárajtolt a szerény hasznot hozó lehetőségekre.

Kasım voyvoda, bey, and Pasha. Part I. Géza DÁVID

Biographies of 16th century minor Ottoman officials are almost unknown, due to the difficulty in following them from one place to another within the huge empire. If they served at one and the same territory throughout their lives, reconstruction of their career paths is much easier. Kasım, the hero of the present study, is an exceptional person, since he spent his whole life in the Ottoman-Hungarian border region.

Being probably of Croatian origin, Kasım is first mentioned as the *prefectus* of Újlak/Ilok in 1528. Before, or in more likelihood after this date, he was the agha of the *azabs* in Eszék/Osijek. He belonged to the retinue of Yahyapaşaoğlu Mehmed, the *sancakbeyi* of Szendrő/Smederevo, in the rank of a *voyvoda*, a title not easy to define at this period. In the years between 1530-1541, he performed – often in cooperation with a certain Mümin *voyvoda* – several important military and diplomatic tasks around Buda, partly at the request of King John I of Hungary. According to the historiographer Peçevi, he was rewarded by King John with three villages opposite Eszék. The location of his *vakıf* settlements on the left side of the Dráva/Drava seems to confirm Peçevi's assertion.

He was present at the capture of Buda in 1541 and led the Habsburg envoys to the Sultan somewhat later, an indication of his extraordinary prestige. The fact that he was appointed to organise the first *sancak* on Hungarian territories above the Dráva-Danube line, which bears the name of Mohács (-Szekszárd-Pécs), also shows that his merits – among others in the field of intelligence work – must have been extraordinary.

He received his nomination as the *beylerbeyi* of Buda in May 1546, two years earlier than has been hitherto supposed. However, he was practically installed in 1548.

While in office in Mohács, he obtained – besides his official *hasses* – several *çiftliks*, *mezraas* and mills, partly transformed into a pious foundation for his *zaviye* in Pécs, which brought further incomes to him.

⁶⁸ Tapu defteri 441, f. 188^v. – Magyar kútfőben esik szó 1559 végén Kászim pása „Kemed”-en (a közrebocsátó szerint: Kéménd) lévő kétkerekű malmáról, ahonnan a göröcsönyi plébános 10 forintot szedett be: Timár György, *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai, 1546-1565*. Pécs, 1989, 227, 229.

Sudár Balázs

Egy Balassi-vers török háttere (Minap mulatni mentemben...)

Balassi törökből fordított versei mindig problémát jelentettek a Balassi-kutatás számára. Egy sor kérdés, köztük a legalapvetőbbek is, megválaszolásra vártak. Milyen forrásból jutott Balassi ezekhez a versekhez? Szóban vagy írásban ismerte-e meg őket? A versek milyen helyet foglalnak el a török irodalomban? Milyen mértékben értette meg őket Balassi, egyáltalán tudott-e törökül? Milyen az eredeti szöveg és a fordítás viszonya egymáshoz?

A „Valahány török bejt, kit magyarra fordítottak”¹ esetében könnyebb helyzetben vagyunk, mert Balassi a magyar változatok előtt közli a török eredetiket is. Ezek valószínűleg a török irodalom legfelső rétegébe, az ún. díván-költészet körébe tartoznak, s az arab-perzsa időmértékes verselés szabályai szerint íródtak. Balassihoz is feltehetőleg írott formában jutottak el, gyűjteményes köteteken, ún. *medzsmuák*on keresztül.² Emellett azonban nem zárható ki a szóbeli közlés lehetősége sem, mivel gyakorta szereztek dallamot a díván költők verseihez, s ezek azután énekelt formában is terjedtek.³ Megjegyzem, nem lehetetlen, hogy Balassi bejtjeinek némelyike nem dívánköltő műve, hanem időmértékes formákat használó ászik alkotása. A bejtek esetében a problémát a versek értelmezése, illetve a versfüzér ciklusként való értékelése jelenti. Nem ismerjük továbbá a versek szerzőit sem.

A bejteken kívül három versről tudjuk biztosan, hogy Balassi törökből fordította őket. Ezekkel sokkal több a probléma. Nincsenek meg az eredetiek, s Balassi átültetési gyakorlatának ismeretében valószínűsíthetjük, hogy itt sem tükörfordításokkal van dolgunk. Az Ötvenhatodik (Kegyess vidám szemű...) esetében szinte semmilyen támpontunk nincs a követett mintát illetően, hiszen Balassi még a versformát is megváltoztatta. Néhány törökös stílusjegyen kívül csak a kolofón versszak utal a háttérére: „Török szép versekből... nem régen fordítá”. A Huszonnyolcadik (Minap mulatni mentemben...) és a Harminckilencedik (Ez világ sem kell már nékem...) esetében szerencsésebbek vagyunk, minthogy Balassi nótajelzésként megadja a török versek kezdőso-

---

¹ A Balassi versek idézésénél a Kőszeghy Péter és Szabó Géza gondozásában megjelent kötetet használom. *Gyarmati Balassi Bálint énekei*. Budapest, 1986.

² Van néhány adatunk arra, hogy a *medzsmuák* Magyarországon is elterjedtek voltak. Ilyen *medzsmuák* például a Palatics-kódex vagy a Jankovich-gyűjtemény verseskötetei is.

³ Az udvari zeneszerzők sokat foglalkoztak az udvari, úgynevezett díván irodalom verseinek megszécsítésével, gyakran maguk is költők lévén a szöveg is az ő nevékhöz fűződik. Az egyik legkorábbi éneketeket is tartalmazó zenei lejegyzés, Ali Ufki gyűjteménye számos ilyen dallamot és szöveget is megőrzött. Ali Ufki, *Mecmu'a-i Szaz ü Söz*. Szerk.: Şükrü Elçin. Istanbul, 1976.

rát. Ezekre támaszkodva feltételezhetjük, hogy e két esetben az eredeti versforma megmaradt, s a két kezdősor segít elhelyezni őket a török irodalom palettáján. E kérdésben a döntő és eddig az utolsó szót Németh Gyula mondta ki a negyvenes évek elején.⁴ Formai és stilisztikai szempontok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a török eredetű nagy valószínűséggel ásíkok, azaz török énekmondók alkotásai lehettek. Egy későbbi cikkében a „Ben segrane gider iken”-nek egy karagöz játékból előkerült, valóban az ásíkköltészet szabályainak megfelelő, töredékes analógiáját is közli.⁵ Nézetei azóta általánosan elterjedtek, érdemben senki nem tett hozzájuk újat.

Pedig talán nem érdektelen újból felvetni Balassi török eredetijeinek kérdését. Már csak azért sem, mert az utóbbi negyven évben a török irodalomtudomány is nagyot fejlődött, és számos olyan forráskiadás látott napvilágot, amellyel Németh Gyula még nem dolgozhatott. Ezekre támaszkodva talán közelebb lehet férkőzni Balassi eredetijehez, és újabb információkat nyerhetünk a hódoltság török irodalmáról is.

E dolgozatomban csak az egyik szóban forgó költeményt, a „Minap mulatni mentemben...” kezdetűt fogom vizsgálni, mivel török szempontból ezt a verset a legkönnyebb megközelíteni. A vers szövege a következő:

Minap mulatni mentemben
Jöve két kegyes előmben,
Egyik monda: Halljad legény,
Melyikünk szebb, ez-é vagy én?

Felelém: Ez szót nem fejtem,
Vétekben én nem leledzem,
Nem akarok megfelelnem,
Mind szépnek tetszetek nekem.

Nektek szemetek fekete,
Két-két narancs kebletekbe,
Vadtok szépek személyetekbe,
Édesek beszédetekbe.

Monda ismét: Kérlek téged,
Melyinket vennéd inkább meg?
Melyinkért adnád több pénzed?
Mondd igazán feleleted!

⁴ Németh Gyula, Balassi Bálint és a török költészet. In: *Magyar századok*. Budapest, 1948, 84-87.

⁵ Németh Gyula, Balassi Bálint török verseihez: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1954, 391-392.

De imhol nektek az igaz,
Szépségtekről rövid válasz,
Szömölcsöt visel mellyén az;
Az ki legszebb, kisebbik az.

Azt hiszem nem kétséges, hogy ászik verssel van dolgunk, de olyannal, amelyik nem illeszkedik a műfaj fő vonalába. Az ászik-költészetben a kedves szépségét dicséroro verseket *güzellemének* nevezik. Általában egyes szám első személyben fogalmazzák meg őket és közvetlenül a kedveshez szólnak bennük. Témájukat két alapgondolat határozza meg: a kedves szépsége és a költőhöz való kegyetlensége. Az első vagy az utolsó versszakban előfordulhat, hogy az ászik utal a vershelyzetre is, pl. hogy hol, mikor és milyen körülmények között találkozott a hölgygel, akinek a válaszárol csak nagyon ritkán kapunk hírt. Balassi fordítása szemmel láthatóan nem ezek szerint az alapelvek szerint építkezik, tehát egy sajátos megformálási, az ászik-költészetben ritkán előforduló verstípussal van dolgunk. Mivel nekünk éppen ezek a sajátos vonások segíthetnek az eredeti megtalálásában, tekintsük át a vers szerkezetét!

1. A költő két hölgygel találkozik, akik választás elé állítják: Melyikük szebb?

2. Balassi megpróbál kibújni a válaszadás alól, mondván, hogy mindkettő egyformán szép, majd szépségüket hosszasan dicséri.

3. A hölgyek nem hagyják magukat, s miközben választ követelnek, tulajdonképpen felajánlkoznak a költőnek.

4. Balassi végül is választ, a kisebbiket.

Ez a szerkezet két alapvető vonásban tér el a hagyományos *güzelleméktől*. Egyrészt központi motívuma a választás: a férfi választ a nők közül. Ilyen helyzet egy átlagos ászik versben teljesen elképzelhetetlen. Ott a férfi egyetlen lehetséges magatartásformája a szilárd hűség, és éppen a nő az, aki dönthet, hogy kit ajándékoz meg szerelmével. Másrészt a vers párbeszédes formában íródott, ami szintén nem jellemző a *güzellemékre*, amelyek valójában hosszú könyörgések, és a nő válasza, ha egyáltalán helyet kap a versben, csak epilogusként szerepel. Ez a két ritka szerkezeti elem lesz kutatásunk kiindulópontja.

Mielőtt azonban belevágnánk ezek taglalásába, tisztáznunk kell, hogy végül is mi az, amit keresünk, ugyanis két bizonytalansági tényezővel is számolnunk kell. Egyrészt azzal, hogy maga Balassi általában szabadon kezelte mintáit (vö. Interpretatio quam in Iuliam retorsit – Fordítás, amelyet Juliára alkalmaz), s most sem valószínű, hogy pontos, netán szó szerinti fordítás volna a kezünkben. E mellett szól például az, hogy az eredeti versben feltétlenül szereplő költői nevet Balassi elhagyta. Másrészt véleményem szerint egy ászik versnek nincs végleges formája, illetve minden pillanatnyi alak kész és befejezett. Lejegyzésre egy-egy ilyen egyszeri megvalósulás került, de ettől még a vers élte a maga életét. Nem létezik kötött forma, nincsen „szentsége” az

„eredeti”, a tanult alaknak, s úgy tűnik, az előadónak joga van kedve szerint átalakítani a verseket. Ezért él egymás mellett számtalan, többé-kevésbé eltérő változat.⁶ Magam is hallottam Anatóliában, Konyában olyan énekest, aki hangulatának változása szerint, vagy talán csak azért, mert másképp jutott eszébe, megváltoztatta a szöveget ahhoz a formához képest, amelyet néhány órával korábban ő maga adott elő. Így tehát valójában nem egyetlen versről, hanem inkább szorososan összefüggő versek csoportjáról, „versbokorról” beszélhetünk. Ami a változások mértékét illeti, a skála igen széles. Leggyakrabban csak egy-egy szót cserélnek ki, ám néha egy fél, vagy egy teljes sor is megváltozhat. Az „eredeti” helyére a motívumkészlet egy másik, odaillő darabja épül be. Végül elképzelhető az is, hogy csak a vers alapgondolata és néhány jellegzetes fordulata vagy ríme marad meg. Ezért viszonylag kicsi esélye van annak, hogy éppen azt a változatot sikerüljön fellelni, amelyet Balassi is ismert. Amit tehetünk, az annak a versbokornak, annak a holdudvarnak a felgöngyöltése, amelybe rendhagyó módon a Balassi fordítás is beletartozik. Egy *güzelleme* esetében nagyon nehéz dolgunk lenne, hiszen ott nincsen hagyományos értelemben vett gondolatmenet, s a versben legállandóbbnak tekinthető szavak, fordulatok a fordítás következtében számunkra elvesztek. Ezért jelent nagy segítséget, hogy nem egyes stíuselemekből kell kiindulnunk, hanem a vers szerkezetét, gondolatmenetét vehetjük alapul. Először a választás motívumát, majd a párbeszédés formákat vizsgáljuk meg, s ezek segítségével megpróbáljuk a verset elhelyezni az ásikköltészetben belül.

A férfi választásának ábrázolása az ásikköltészetben viszonylag ritkán fordul elő. Az ő döntése, ti. hogy kihez írja verseit, kívül esik a vers keretén. Van azonban egy általánosan elterjedt, sokak által megverselt helyzet, amely éppen erről, a szerelmes kiválasztásáról szól. E szerint a költő hajnalban a forráshoz vagy a kúthoz megy, ahol több, gyakran három lányt vagy menyecskét pillant meg. Leány abc-szerűen sorra veszi őket és megéneklí szépségüket, esetleg némi szatirikus éllel. Nem is mindig kerül sor tényleges választásra, mert a költő szíve szerint mindegyiket magának kíváná. Íme egy példa:

Hajnalban a forrásunkhoz
Két menyecske és három lány jött
Kergetődztek
Azt gondoltam, a tóra vadlúd jött

⁶ Vegyünk példának egy Pir Szultán Abdaltól származó verset, a „Gel benim sarı tamburam...” (Gyere sárga tamburám...) kezdetűt! Két kiadott változata jelentősen eltér egymástól. Más a versszakok sorrendje, nevezetesen a második és a harmadik strófa felcserélődött. Egyes szavak helyére más került: Göklere ağar feryadım / Göklere çikar feryadım (Az egekig sír/hatol a panaszom). Akár egy teljes sor is különbözhet: Aynicem gecesi nerde / Kim konar kim göçer burda (Hol az aynicem ünnepének éjszakája / Van, ki megszáll, s van, ki költözik). Vö. Cevdet Kudret, *Pir Şultan Abdal*. Istanbul, 1985, 92-93. Abdülbâki Gölpınarlı, *Alevi Bektaşî Nefesleri*. Istanbul, 1992, 258-259.

Az egyik neve Dudu
 Ő a szépségek íze
 Ha valaki fésülködik, mos
 Hajfonata ritkán hull a keblére

A másik neve Indzsi
 (Sokan) szeretik e fiatal szépséget
 Keble két narancs
 Nekem adta, méz folyt a számba

Az egyik neve Ajse
 Számtalan szemölcsse van
 Ibolya a két kezében
 Hála Istennek, megjött a nyár

Az egyik neve Fatma
 Szemöldökét ráncolja
 Mindenható Istenem, ne legyen reggel
 Rövid lesz nekünk ez az éjszaka⁷

Néha azonban csak utalnak erre a szituációra, mert a költő rögtön kiválasztja az egyik lányt, és attól kezdve csak azt magasztalja, a szokásos *güzellemek* stílusában:

Sétálgattam, csoportjukra akadtam
 Álltak és beszélgettek, öt szépség
 Meglehet négyüknek párja nincsen
 A legszebbnek arcán páros szemölcs⁸

Létezik a férfi választásának egy másik, sokkal konkrétabb esete is. Egy úgynevezett *hikájéban*, azaz egy ásik szerelmi kalandját elmesélő legendában akadtam rá.⁹ Az ifjú Karadzsaoglán megálmódott szerelmét, Iszmigán Szultánt keresi, de három tündérlány (*peri*) az útját állja: „Tudjuk, hová indultál, de amíg meg nem mondd, hármunk közül melyiket szereted, addig innen el

⁷ Şükrü Elçin, *Gevheri Diyanı*. Ankara, 1984, 482-483. Ebbe a témakörbe tartozó egyéb versek: Karadzsaoglántól: Ak kuğular sökün etti yurdundan (A fehérhattyú elköltözött hazájából) Müjgan Cumbur, *Karacaoğlan şiirleri*. İstanbul, 1993, 31 – Akça kızlar göç eyledi yurdundan (A fehér lányok elköltöztek hazájukból), Cumbur, *i.m.*, 32-33.

⁸ Cumbur, *i.m.*, 135-136.

⁹ W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*, VII. Theil. St. Petersburg, 1896, 297-323. Magyar fordításban megjelent a *Tiszavirág* című folyóirat 1995 tavaszi számának mellékleteként, Vaskó Péter és Sudár Balázs fordításában.

nem engedünk!” Ezzel persze Karadzaoglán nehéz helyzetbe kerül, mert ha választ, álombeli szerelmeséhez lesz hűtlen, ám ha nem teszi, nem mehet tovább. A megoldás persze ravaszkodás, az ifjú ásik – mint minden nehéz helyzetben – énekelni kezd:

Beleszerettem itt három szépségbe
A szerelem tengerét medréből kifolyattam
Néztem a rózsza szépségét, csodáltam
Nem tudom, melyiküket tegyem kedvesemmé

Az egyik magas termetű, keskeny a dereka
A másik közepesen magas, édes a nyelve
Az egyik orcáján Szákiz (Chios) rózsája
Nem tudom, melyiküket tegyem a kedvesemmé

Az egyik csuklóján arany karkötő
Az egyik ujjai gyűrűkkel teli
Ha az egyiket megölelem, a másik kettőért kár
Nem tudom, melyiküket tegyem a kedvesemmé

A tündérlányok méltányolják a dicséretet, s végül is Karadzaoglán kiállta a próbát: nem lett hűtlen Iszmigán Szultánhoz, de a tündérlányokat sem sértette meg. Ez esetben tehát egy felkínált, de meg nem valósult választással állunk szemben. A férfi e tekintetben végig passzív, nem ő a kezdeményező. A választás tehát ténylegesen itt sem valósul meg, de a helyzet más, mint a forrásnál, mert itt a férfi egyik nőt sem kívánja.

A Balassi vers másik jellemzője a párbeszédese forma. Ez megint csak ritka az ásikoknál, viszont van néhány olyan műfaj, ahol törvényszerűen előfordul. Elsőnek említem az ásik versenyek hagyományát. Két ásik versenyzik, a kihívó fél elénekel egy versszakot, ezzel megadja a dallamot, és megadja a rímelést. Az ellenfélnek e kereteket betartva kell a következő strófát improvizálnia. A harmadik megint a kihívóé, s így tovább. Ha valamelyikük úgy érzi, hogy nem tud több rímet, akkor énekel egy záró versszakot.¹⁰ Ezek a versek természetüknél fogva nem szerelmes versek, s nem is egyetlen ember tudatos alkotásai. A párbeszédese vers másik előfordulási helye az ásik legenda, a *hikáje*. Ezekben a cselekményt prózában, a lírai részeket versben, énekelve adják elő. Néha azonban a párbeszédese versebe csapnak át, ám ez esetben inkább önálló, egymástól független strófákról, semmint komponált versekről

¹⁰ Tahir Kutsi, *Türk Halk Şiiri*. Istanbul, 1986, 46-47, Hikmet Dizdaroğlu, *Halk Şiirinde Türler*. Ankara, 1969, 33-35.

beszélhetünk. Gyakran az ásik vers formai kereteit sem tartják be.¹¹ Van azonban egy helyzet, amelyik önállóan, a *hikájéktól* függetlenül él. Az ifjú szállást kér a lánytól, az pedig megpróbálja elzavarni. A győzködés hol eredményesen zárul, hol nem, s akkor az ifjú távozik:

Vendégként jöttem Perzsiából
Az utat nem ismerem, merre menjek, vadkacsám?
Ily szép kedveshez érkeztem
Könyörülj, ó szépség, szállást adj nekem!

Menj, ifjú, menj, a házam kicsiny
Szemed minden pillantásra fél
A környéken öt-tíz vadász is van
Menj ifjú, itt nincsen szállás

Karadzsaoglán szólt: Hogy tehetném?
Tárd fel kebled, hadd mulassak
Kedvesem, hova vigyelek téged
Könyörülj, ó szépség, szállást adj nekem!

Fiú, talán velem akarsz háltni?
Édes keblem akarod ízlelni?
Este lefeküdnél, reggel elfutnál?
Menj ifjú, itt nincsen szállás¹²

Ez esetben a szerep versszakonként cserélődik. Hogy éppen ki beszél, az gyakran be van építve a versszakba, de előfordulhat, hogy külön, a strófán kívül mondta az előadó. E téma másik, szópárbaj jellegű feldolgozásában soronként, sőt esetleg félsoronként változik a beszélő.¹³

Vizsgálódásunk szempontjából a két elem, a párbeszédesség és a választás együttes megjelenése lenne fontos. Erre mindössze két példát találtam, s azok

¹¹ Számos *hikáje* nyomtatásban is megjelent. Számunkra talán a legtanulságosabb gyűjtemény Radloff és Kúnos Ignác közös munkája, amely Köroglu és Sah Iszmáil történetét tartalmazza. W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, VIII. Theil. St. Petersburg, 1899, 1-57. Kúnos Ignác egyébként magyarul is írt e kérdésről: Kisázsiai török népregények: *Budapesti Szemle* 65 (1891) 201-227, 345-366.

¹² Cumbur, *i.m.*, 26.

¹³ Gevheri egyik ilyen formában frott verse magyarul is olvasható: *Szenvedélyek tengere*. Szerk.: Hazai György és Árpád Imre, Budapest, 1961, 93. Ez a verstípus nagyon gyakori, csak néhány példát idézek: Gevheritől: Elçin, *i.m.*, 250, 335-336, 470-471, 543; Erzurumlu Emrahtól: Orhan Ural, *Erzurumlu Emrah*. Istanbul, 1984, 84, 88, 142; Karadzsaoglántól: Cumbur, *i.m.*, 50-51, 176-177, 177-178, 183-184, 212-213, 322-323.

is egymás variánsai, s egyazon költő, Karadzsaoglán nevével vannak jegyezve.¹⁴ Alább a rövidebb, de kiforrottabb formát közlöm:

Egy leány és egy asszony megegyeztek
A menyecske szól: Öltözzünk pirosba
A kék szemet fessük feketére
Aki meglátja, bolond, szerelmes lesz.

A leány szól: Szavamat betartatom
Kertemet eladományoztatom
Az agglegényeknek javaimat eladatom
Aki engem lát, állapota megváltozik

Szól a menyecske: Magas a homlokom
Homlokom alatt holdsarló a szemöldököm
Ej, leány! A te dolgod csak egy éjszaka
A másodikon már útra kelt a karaván

Szól a leány: A sárga csillag nem kelt-e fel?
S felkelvén középre nem került-e?
Egy éjszakám nem ér-e fel ezer éjszakáddal?
Milyen rózsza nyílik egy elhervadt kertben?

Karadzsaoglán így szól: A hegyek tölgyfája
Ha két szépség egymásnak esik
Az egyik rózsza, a másik rózsabimbó
Karadzsaoglán mindkettőnek szolgája.

A másik változatban talán még élesebben kidomborodik, hogy a vita tárgya maga a költő, Karadzsaoglán. „Ne fáradj, menyecske, ne fáradj, a fiú az enyém!” „Nem mondom én, hogy a menyecske jó, a leány rossz, mindketten az enyéme vagytok, kedveseim!” E versek tehát a situációt tekintve nagyon hasonlatosak ahhoz, mint amit Balassi fordított. Azt hiszem itt sikerült megragadni a keresett versbokrót, amely régen talán egy hosszabb történetet mesélt el, s mára csak egyes, ám részletesebben kidolgozott szakaszai maradtak meg. A lányok egymás közti vetélkedése, hogy ki a szebb, eléggé elterjedtnek mondható. Ide sorolható tulajdonképpen még a tündérek próbája is. Ennek élezzetesebb formája a leány és a menyecske párharca, amelyiknek talán több, különbözőképpen megfogalmazott típusa is lehetett, legalábbis erre utal, hogy

¹⁴ Cumber, *i.m.*, 90-92.

nem csak párbeszédes változatai ismertek.¹⁵ Ezt a szakaszt képviseli a fent közölt Karadzsaoglán költemény. A következő lépcsőben a hölgyek döntőbírókat keresnek. Ezt meséli a Németh Gyula által publikált töredék.¹⁶ Az utolsó fázis lenne a Balassi fordításában megmaradt vers, ahol a férfi némi bizonytalankodás után ténylegesen kiválaszt valakit. Ettől kezdve a történet a megszokott *güzelleme* formában folytatódhatna, hiszen most már csak egyetlen hölgy van a színen, talán úgy, ahogy a feljebb említett másik Karadzsaoglán versben láttuk (Sétálgattam, csoportjukra akadtam...). Ez talán fikciónak tűnhet, de van egy meglehetősen vázlatos *hikáje*, amelyik hasonló helyzetről beszél, sőt talán egy újabb lépésről is.¹⁷ Egy türkménisztáni Karadzsaoglán legendában a költő először egy menyecskével találkozik, majd egy leányt is megpillant. Mindkettőbe beleszeret, s a közölt verstöredék alapján mindkettőjük szépségét dicsérni kezdi. A lány azonban úgy érzi, hogy a költő szíve inkább a menyecskéhez húz, ezért menni készül. Karadzsaoglán ezért most csak neki könyörög, hasztalanul, s persze az ő szerelmese lesz, s a továbbiakban őt keresi.

A „Minap mulatni mentemben”-nek van egy mozzanata, amelyik csak Balassinál szerepel, és ez a késleltetés, a halogatás motívuma. Pontosan ilyen helyzetre utaló verset nem találtam, de maga a motívum jellemző. A vers első három strófája mintha a Karadzsaoglán legenda tündér jelenetére emlékeztetne. A férfit választásra biztatják, ám az mintha kibújni akarna, egyforma szépnek mondja a lányokat. Másrészt ez a három versszak hasonlít a forrásnál szépségeket látó költő esetére is, aki valós elragadtatásában nem tud választani. Balassi versének hangulata talán mégis inkább az első változatra, a választás alóli kibújásra utal. A hiányzó láncszem a negyedik versszakban jelenik meg, s ez a lányok erősködése, követelőzése. Bár konkrét analógiát jelentő versre nem bukkantam, véleményem szerint mind a tündérlányokkal va-

¹⁵ Pl.: Karadzsaoglán: Sabahtan uğradım kızı (Hajnalban akadtam egy lányra...) Cumbur, *i.m.*, 319-320.

¹⁶ Két szép leány lóra száll,
A szív követi őket, velük megy.
Összehasonlítják egymást:
Te vagy-e szép, én vagyok-e szép?

Az egyik mondja: gyere menjünk,
Menjünk és álljunk az úton,
A jövő utastól kértezzük meg:
Te vagy-e szép, én vagyok-e szép?

Az egyiknek a szemöldöke fekete,
A másiknak a szeme kék,
Mindkettő gyönyörűség a léleknek,
Az is szép, ez is szép

Németh Gyula, Balassi Bálint török verseihez, 392.

¹⁷ İlhan Başgöz, Karac’oglan Türkménistan’da: *Ulusal Kültür* 1/4 (1979) 123-134.

ló találkozás története, mind a Németh Gyula féle szöveg magában rejtje ezt a lehetőséget.

Miután a vers szerkezeti elemeit áttekintettük, vessünk egy pillantást az egyes kifejezésekre, költői képekre is! Bár ezek az ásíkköltészet állandó, közérthető motívumai, magyarországi ismeretlenségük indokoltta teszi, hogy részletesebben szóljunk róluk. Ugyan nem fogunk általuk közelebb kerülni Balassi előképéhez, de rajtuk keresztül bepillantathatunk az ásíkok gondolatvilágába, s talán néhány kissé homályos pont is világosabbá válik.

A kezdősor jellegzetes nyitó forma az ásik- és a népköltészetben is, ahogy erre már Németh Gyula is utalt. Tegyük mindjárt hozzá, hogy nem az egyetlen. E nyitó soroknak természetük szerint kevés közülük van a vers tartalmához, de kellemes hangzásukkal elindítják a verset. Ezért egy-egy jól eltalált kezdősor akár évszázadokon keresztül is költőtől költőig vándorol, közkinccset alkot. Gyakran egyazon ásik is többször felhasználja, akár különböző tartalmú versekhez is. Karadzsaoglán például több, mint húsz versét kezdte a következő felkiáltással: „Szépség, kinek szürke szemét megszerettem!”¹⁸ A nyitó sorok másik fajtája bizonyos témákat vezet fel, tehát a fentiekkel ellenkező módon szorososan kapcsolódik a tartalomhoz. Egyik példánkban láttunk már ilyet, a leány abc-k általában a „Hajnalban találtam...” formulával kezdődnek. Hasonlóképpen a vers körülményeire utal, de semmiféle tartalmi kötöttséggel nem bír a Balassi által is alkalmazott valahova „mentemben” forma is.

„Jöve két kegyes előmben.” Ez esetben a szám, a kettő az érdekes, ez ugyanis ilyen helyzetben ritka a török költészetben. Az ásik vagy egyetlen nővel találkozik, vagy ha többel, akkor azok legkevesebb hárman vannak. A kettős számot gyakran a pár fogalmával fejezik ki, s ennek megfelelően a szerelmespárra vonatkozik. Ezért különösen érdekes minden olyan példa, ahol éppen a Balassi versnek megfelelő szituáció bontakozik ki.

„Nektek szemetek fekete, két-két narancs kebletekbe, vadtok szépek személyetekbe, édesek beszédetekbe.” A török szerelmi költészet legalapvetőbb dicsérő jelzői ezek, szinte minden versben megjelenik egyikük-másikuk. A szeretett lány szeme színe kétféle lehet az ásik hagyományok szerint: vagy fekete (*kara*), vagy kékesszürke (*ala*). A mérleg talán egy kicsit a fekete javára billen. Példa még a magyarra fordított török versek közt is akad, gondoljunk csak a Palatics-kódex híres „Fekete szemű, szeműdükű” kezdetű versére. A gyümölcsök fontos helyet töltenek be a szerelmi szimbolikában, a testrészekre utalnak, erős erotikus színezettel bírnak. A keblek esetében elsősorban almáról beszélnek, de nem ritka a narancs emlegetése sem. A beszédnek állandó jelzője az édes, fokozására a cukrot, a mézet használják. A „vadtok szépek személyetekbe” szintén jellegzetes ásik sor, mintha Balassi szó szerint próbálta volna visszaadni a török „kendin güzeldir” kifejezést.

¹⁸ Cumbur, *i.m.*, 34-55.

„Melyinket vennéd inkább meg? Melyinkért adnád több pénzed?” Az azonos sorkezdet vagy sorzárlat a török költészet jellegzetes fogása, az ásíkok is gyakran élnek vele. Érdekesebb kérdés, hogy mire utal a pénz, a megvétel. A szigorú muszlim erkölcsök, a háremek világában miféle lányok, kegyesek lehetnek ezek? Talán könnyű lányokról volna szó, s Balassi a bécsi kiruccanás mellett egy török dorbézolást is megénekelne? Nem elképzelhetetlen, de más magyarázat sem lehetetlen. Ha a vers a tündérlányokkal való találkozás köréhez tartozik, akkor a lányok felajánlkozása próbatétel. A probléma az, hogy nem egyedi jelenséggel állunk szemben. Hiszen az ásíkok versei hemzsegnek a női nevektől, és a hölgyek egyáltalán nem tűnnek megszerzethetetlenek. Másrészt az ásíkok sem kötik magukat örökre egy kedveshez, verseikben újabb és újabb nevek bukkannak fel. A költői képzelet játéka lenne mindez? A néprajz tanúsága szerint nem.¹⁹ Az anatóliai nomádok körében végzett kutatások során kiderült, hogy a szerelem szabályai korántsem olyan szigorúak, mint gondolnánk. Nem feltétlen elvárás például, hogy a lányok szűzen menjenek férjhez, és lehetséges a válás is, akár az asszony kezdeményezésére is. Így aztán nem lehetetlenek az alkalmi kapcsolatok sem. Emlékezzünk a feljebb idézett lány és asszony vitájára: „Leány, a te dolgod csak egyetlen éjszaka, s másnap elmegy a karaván”. A karaván itt értelemszerűen a költöző nomádok csapata. Érdekes, hogy nem csak lányokról, hanem gyakran asszonyokról is szó esik. A török kifejezés (*gelin*) nem teljesen egyértelmű, eljegyzett leányt, de már férjes asszonyt, menyecskét is jelenthet. Talán miattuk esik szó oly gyakran a szerelmi titok megtartásáról. A pénz említése pedig egy másik szokásra, a házasság előtti foglalóra utalhat, amelyet a vőlegény fizet leendő apósának a lányért. Ilyen szempontból a Balassi vers utalása talán burkolt házassági ajánlat is lehet.

„Szömölcsöt visel mellyén az.” Számunkra nem teljesen kézenfekvő a szemölcs emlegetése, pedig az ásíkoknál ez az egyik leggyakoribb szépségszimbólum, teljes verseket szentelnek neki.²⁰ Egyébként a szemölcsök előszámlálása talán a beteljesült szerelemre utal, másképp honnan ismerhetné a költő hölgy szemölcseit. Nem lehetetlen, hogy esetünkben is erről van szó, hiszen az a leány mellén van.

„Az ki legszebb kisebbik az.” Az utolsó sorban megtörtént a választás. Ehhez csak egyetlen megjegyzést fűznék: nem lehetetlen, hogy a két nő megkülönböztetése mögött a menyecske és a leány vitája rejtőzik.

E megállapítások természetesen nem Balassira, hanem az általa ismert török eredetire, az ásíkok gondolkodására utalnak. Nem kívánok belebonyolódni, hogy maga a Balassi vers mit jelent, csupán a háttérrel kívántam megvilágítani. Hogy Balassi ebből mit értett, mit nem, nem tudom eldönteni. Ami a

---

¹⁹ Hüseyin Seçmen, *Karacaoğlan*. Istanbul, 1983, 50-56. Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları* II. Ankara, 1977, 207-210.

²⁰ Cumbur, *i.m.*, 113.

fordítás hűségét illeti, azt hiszem, hogy Balassi ez esetben meglehetősen pontosan követte mintaképét, vagy pedig nagyon otthonosan mozgott a török szimbolikában, mert a vers minden ízében törökös. Nem érzek olyan helyet, amelyik kilózna vagy ellentmondana az ásik költészet szabályainak, hagyományainak. Nem látok egyéni, Balassitól származó elemet.

Végezetül egy zárógondolat, egy hipotézis. Az összegyűjtött példák java része Karadzaoglántól származik, csak nála találtam ilyen témájú verseket; mások nem, vagy alig írtak a minket érintő kérdésekről. Tudnunk kell, hogy legalább két ilyen nevű ásik élt, s ma már nem dönthető el, hogy melyik vers melyiküké.²¹ Míg az egyik a 17. században Kelet-Anatóliában alkotott, a másik valószínűleg a 16. század végi hódoltság lakója volt. Verseinek egy része a Palatics-kódexben maradt meg (figyelmet érdemel a keletkezés dátuma: 1588), s talán, geográfiai adatok alapján ő a hőse Karadzaoglán és Iszmigán Szultán történetének is. A feljebb idézett tündér jelenet pedig ebből a legendából való. Sőt, az általunk kiemelt vers még egy forrásban megtalálható, a szarajevói könyvtár egyik kéziratában.²² Lehetséges lenne, hogy a hódoltság elismert költője, Karadzaoglán és a legnagyobb 16. századi magyar költő ily módon találkozott?

The Turkish background of a Balassi poem

Balázs SUDÁR

The 16th century Hungarian poet, Bálint Balassi drew inspiration from the literary works of the neighbouring people, among others from the Turks. His Hungarian versions are not faithful translations in the strict sense of the word, but much more adaptations of the originals. This can be proved in the case of a larger group of poems called "Valahány török bejt..." [Some Turkish *beyts*...]. Not knowing the original texts of three other poems (Minap mulatni mentemben..., Ez világ sem kell már nékem..., and Kegyes vidám szemű...), which he also translated from Turkish, it is difficult to reconstruct his working method. One of these poems, which starts with the line "Minap mulatni mentemben..." [When going to amuse myself the other day...] is analyzed here from the above aspect.

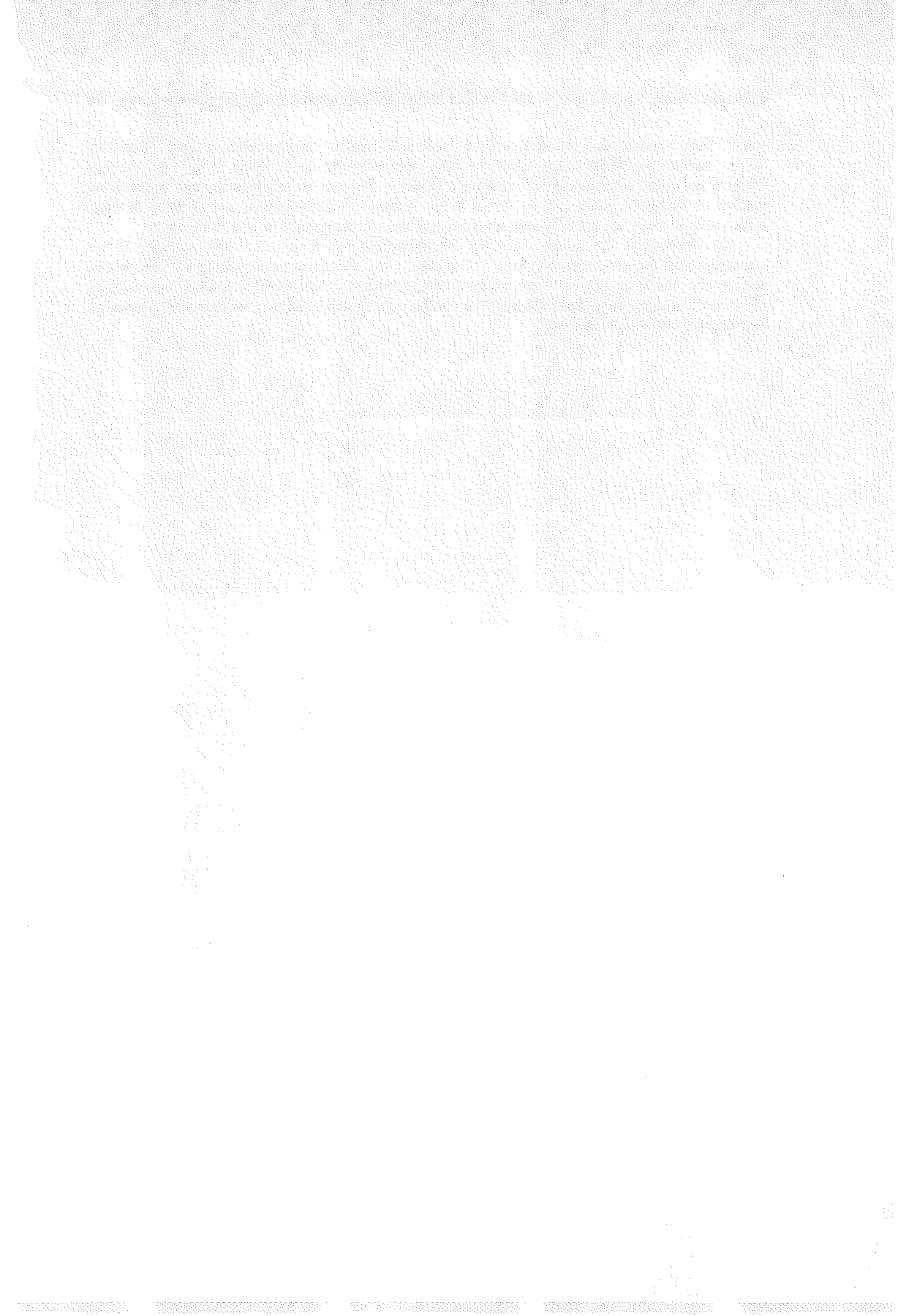
When trying to find the original version of this poem, which was ranged among the *aşık*-poetry on a formal basis by Gyula Németh, I followed a two-fold approach. An *aşık* rarely uses dialogues and even the topic of Balassi's poem; namely that a man makes a choice out of two women, is atypical. However, some poems, mainly those narrating the *aşık*'s love stories, called *hikayes*, have a basically similar character. The different variants help to reconstruct the

²¹ A két Karadzaoglán problematikájáról Şükrü Elçin írt a legrészletesebben: Halk Edebiyatımızda Kaynaklar Meselesi ve XVİncı Asır Ozanı Karaca Oğlan. In: *Halk Edebiyatı Araştırmaları* Ankara, 1977, 297-324. A 16. századi Karadzaoglán jelentőségére magam is kitértem az 1994. május 24-28. között megrendezett esztergomi Balassi Bálint emlékkonferencián tartott előadásomban, amelynek anyaga megjelentetés előtt áll.

²² Hamdi Hasan, *Saray-Bosna Kültüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler*. Ankara, 1987, 463.

event. Two women, one married and the other not, start to debate: who is more beautiful. While seeking an arbiter, they meet the poet. Occasionally he is ready to give a positive answer, but more often he avoids making a decision. It is to be emphasized that the nearest variant to Balassi's poem can be found in the legend of Karacaoğlan and İsmigân Sultan, which tells the story of the 16th century Karacaoğlan, who happened to live in Hungary.

The original of the poem could not be identified, but it is not a real surprise if we remember that we are concerned with oral poetry. Still, several poems could be found which are closely related to Balassi's, containing all of its motifs – often word by word. Since Balassi preserved the original form of the poem, it can be rightly supposed that he prepared a more or less faithful translation this time.

Fehér Géza

Balkáni és oszmán ötvösség. I. rész: ezüstcsészék

*Honfoglalásunk érdekes régésze,
szeretett Barátom, Dienes István emlékére*

A balkáni és oszmán ötvösség kimeríthetetlen motívumkincsének gyümölcsöző hatása hazánk műiparára arra kötelezett bennünket, hogy kitekintést tegyünk a kutatás történetére.

A Magyar Nemzeti Múzeum jeles régésze, Hampel József századunk elején élénk színekkel ecsetelte az 1910. évi müncheni mohamedán kiállítást: a kisázsiai és anatóliai textilis emlékeken perzsa iparművészeti hatást vélt felismerni. Ugyanakkor megállapítja, hogy a törökség „nem fogadta be a perzsa profán életfestés derült jeleneteit, az egymást üldöző állatok is kívül rekedtek, ellenben szerették az ő kárpitjaikat, a nomádok geometriai egyszerűségére emlékeztető mustráikat élő növényekkel tarkítani, sőt az élő növénymustrák uralma még erősebb szöveteikben és hímzéseikben” (Hampel 1911, 60). A magyar látogató tehát – a hazánkban meghonosodott motívumok hatására – otthon érezhette magát a török hímzések termében. Hampel komoly megfontolás után cáfolja azt a felfogást, hogy „népünk még a török néppel való ázsiai közössége vagy szomszédsága idejében kedvelte meg a középázsiai síkságon az ott vadon termő tulipánt és ezért utóbb mintegy nemzeti virággá avatta”. A „vadon termő tulipán” bizarr ötletével és még inkább a megalapozatlan, romantikus felfogással szemben Hampel a török virágmotívumok átvételét a hazai török korra vezeti vissza. Nem is tekinti egyedinek, amikor az arabeszeknek az olasz és a spanyol nép ízlésére gyakorolt mély hatására hivatkozik. Kiemeli a Velencével való tartós kereskedelmi kapcsolatokat is. Az a megállapítása pedig, hogy országunkba a török hódítókkal együtt érkező iparágaknak és kereskedelemnek jelentékeny szerep jutott a török motívumok hazai meghonosodásában és elterjedésében, napjainkig helytálló. Mindez klasszika archeológus tollából mindenestre figyelemre méltó!¹

A török motívumok, hímzőművesség és öltéstechnika terén nagy anyagfeldolgozáson alapuló tárgyilagos kutatás azonban ennek ellenére is csak három évtizeddel később, Palotay Gertrúd monográfiájában ölthetett testet (Palotay 1940).

A hazai török tárgykutatás, bátran mondhatjuk, a hódoltság után rendkívül nagy késéssel, sajátosan fejlődött ki.

---

¹ Nyilván a müncheni tárlat mintájára rendezte meg az Országos Iparművészeti Múzeum a maga hímzéskiállítását (Csermelyi 1918).

A történelmi Magyarország átmenő kereskedelmének, különösen pedig a hazai, főként erdélyi megrendeléseknek köszönhetően a főúri kastélyokban és gazdagabb polgári otthonokban még a hódoltság korában meghonosodtak a színpompás török szőnyegek. Az Országos Iparművészeti Múzeum jó 120 év alatt világra szóló török szőnyeggyűjtemény birtokába jutott.

Mint ismeretes, a nemzetközi szakirodalom egyes szőnyegfajtákat napjainkig „transzilván” jelzővel nevez meg. Az Országos Iparművészeti Múzeum – kitűnő anyaggal – értékes kezdeményező szerepet vállalt a hazai török tárgykutatásban, amikor 1914-ben, elősorban Erdélyből összegyűjtött szőnyegek közül, hatalmas kiállítást rendezett és kiváló katalógust bocsátott közre (Csányi – Csermelyi – Layer 1914; Végh – Layer 1925).

Évekkel később történhetett csak kísérlet a fennmaradt hazai oszmán-török építészeti emlékek érdemi kutatására. Örvedetes módon ez alkalommal a török emlékek eddigi kutatásának szintjéhez mért átfogó tanulmány látott napvilágot (Foerk 1918).

A török műiparnak, kismesterségeknek mind a hódítókról ránkmaradt hagyatéka, mind a hazánkban is művelt ágazatai iránt viszonylag későn nyilvánult meg valamelyes tudományos érdeklődés. Ezen a téren jelentős kezdeményező lépésnek kell tekintenünk kiváló művészettörténészünk, Horváth Henrik elvi jelentőségű rövid tanulmányát (Horváth 1936). A viselettörténet terén Höllrigl József tanulmánya számít úttörő munkának (Höllrigl é.n.).

Fekete Lajos, a magyarországi török kor gazdaság- és művelődéstörténetének meghatározó egyénisége, a hódoltság anyagi műveltségének sokoldalú feltárásában példa értékű munkát végzett (Fekete 1944). Hatalmas anyaggyűjtésen alapuló, fővárosunk területén messze túlterjedő monográfiája szemléletes leírásaival az életviszonyok szinte minden területére kiterjed. Felbecsülhetetlen értékű megállapításai nélkül elképzelhetetlen lenne a hódoltság anyagi kultúrájának, tárgyainak eredményes kutatása.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Fekete professzor munkássága pezsgést idézett elő a hazai török tárgykutatásban. Hiszen tudjuk, hogy baráti segítségével, ösztönzésére jött létre mind Horváth Henrik rövidebb lélegzetű közleménye, mind Palotay Gertrúd nagyértékű műve, valamint Höllrigl József újszerű tanulmánya.

Fekete Lajos a török tárgykutatás hiányát, jelentőségét, szükségességét felismerve, szóban forgó könyvében a Magyar Nemzeti Múzeum változatos, sokrétű török tárgyi emlékeinek rövid ismertetését Bárányné Oberschall Magdára, az anyagot őrző Történelmi Osztály vezetőjére bízta (Bárányné 1944). Igaz, Bárányné művészettörténelmi szemléletű írásához mai ismereteink szerint sok a hozzátennivaló, úttörő munkája érdeméből azonban ez mit sem von le. Mindazonáltal itt az ideje, hogy régi mulasztásunkat pótolva, hozzáfogjunk ennek az értékes anyagnak a módszeres feldolgozásához. Ebben a dolgotat-

ban (amelynek reményeim szerint folytatása is lesz) főleg a Nemzeti Múzeumban található ezüstcsésézéssel foglalkozom.

A széles balkáni elterjedésű, túlnyomó részt arabeszk-díszes, lapított félgömb alakú, tálkaszerű csésézéket tárgyaló magyar szakirodalom (Pulszky – Radisics é. n.; Bárányné 1944; Somogyi 1956; Fehér 1963a, 1963b, 1964, 1965a, 1965b, 1966, 1970, 1975) máig adós készítőik közelebbi etnikumának s keletkezésük idejének pontosabb meghatározásával.

A kérdéssel összefüggésben eddig vizsgált hatalmas anyag sokoldalú, speciális balkáni fejlődést tükröz. Azonban még mindig sok a megoldatlan részlet. A Magyar Nemzeti Múzeum egyik kincsleletén keresztül kísérelünk meg ezekben csekély mértékig továbblépni.

A földbe rejtett kincs napfényre kerülésére és lelőkörülményeire vonatkozó hiányos ismereteket a gyűjtemény régi leltárkönyveinek szűkszavú bejegyzései mellett ránkmaradt múzeumi aktából nyerjük.² A korábbi szakirodalom (Bárányné 1944, 365; CXVIII. t. 1-3.) tévesen *Mezőtúrt* jelölte meg a kincs lelőhelyét. A valóságban a Torontál megyei módosi járáshoz tartozó Keresztúri pusztán (jelenleg Dunavska Banovina közigazgatási területén Jaša Tomić) 1886. XI. 11-én kubikosok találták a keresztúri hodály és a Temes folyó közt létesített új árvízvédelmi töltés munkálatai közben.

A régi irat szerint a kubikosok hét csésézét találtak, közülük azonban egy elveszett. A ránkmaradt hat ezüstcsésze³ (1-6. ábra, Fehér 1963a) eredeti összetétele bizonytalan. Három csésze⁴ (2, 4, 6. ábra) szélének ötvösollóval való durva, utólagos bemetszése, sőt egyiknek (4. ábra) hiányzó kis négyszögletes darabja hajdani fémvizsgálatról árulkodik. Nem kizárt tehát, hogy a kincs több darabból állt, s ezek egy részét a találók eladták.

Öt, körös poncolással alapozott csésze⁵ (1-3, 5-6. ábra) a 16. század első évtizedéből jól ismert arabeszk-díszes balkáni készítmény, a hatodik⁶ (6. ábra) viszont technikai kivitelével, pont poncolásos alaplóból kinövő finom véssű díszítő jellegével a többitől élesen elüt.

Az idézett régi irat felületes szövegéből nem derül fény arra, vajon a kincslelethez nem járult-e további, azóta elkallódott csésze, sőt finomabb ékszer, éremlelet, amelyek közelebbi korhatározást tettek volna lehetővé.

Mindazonáltal valószínű, hogy a kincset az 1552. évi hadjárat során rejtették el. Ezt a feltételezést erősíti, hogy az imént említett öt csésézét stílusjegyeik alapján a 16. század elejére kell kelteznünk. Közülük három (1-3. ábra) arabeszk díszítő rendszere nem sokban tér el egymástól. (A Magyar Nem-

² MNM 41/1887.

³ Ld. a 2. jegyzetet. A csésézék leltári száma: 17/1887. 1-6.

⁴ Leltári számuk: 17/1887. 2, 17/1887. 1, 17/1887. 4.

⁵ Leltári számuk: 17/1887. 5, 17/1887. 2, 17/1887. 6, 17/1887. 3, 17/1887. 4.

⁶ 17/1887. 4.

zeti Múzeum és a Bolgár Régészeti Múzeum több hasonló ezüstedényt őriz.) Viszont a keleti épületrészletekre visszavezethető, stilizált számrhátívekkel záródó sima és arabeszekkel borított váltakozó hajlott sávok ornamentikája, illetve a szájperem körüli, nagyjából háromszögletes mezősor kidolgozása, díszekkel való kitöltése minőségileg annyira eltér egymástól a csészékben, hogy más-más ötvös munkájára kell gondolnunk. Erre vall az is, hogy a csoport egyik csészéjének (3. ábra) köldökét arabeszk helyett háromszögek sorával övezve rendkívül finom kivitelű csillag fedi.⁷

A negyedik csésze (4. ábra) stilizált méhsejtszerű alapon domborított levéldísz sorával különbözik az előbbiektől, köldökét azonban ennek is arabeszek borítják. Igen gyakori balkáni díszítő rendszerével valószínűleg ilyen emléktárgyakra szakosodott ötvösműhely terméke.

A kincslelet ötödik csészéjét (5. ábra) váltakozva két-két, palmettákkal, illetőleg pikkelyekkel fedett függőleges sáv borítja. Kiemelt köldökét viszont arabeszk-díszes övben markáns kötél, majd keskeny zsinór keretelésben fogó gombbal ellátott domborított díszű rovátkolt öntött koronggal látták el (Fehér 1965a, 62: 2. ábra).⁸ Ez a darab olyan edénytípus, amelyet csak különleges felkészültségű műhelyben készíthettek.

A két utóbbi edényfajta (4-5. ábra) is gyakori a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint a Bolgár Régészeti Múzeum anyagában. A függőleges sávokkal díszített csésze (5. ábra) egyedi ornamentikája készítőjének kiváló mesterségbeli tudását dicséri.

A hatodik csésze (6. ábra) díszítménye, technikai kivitele az eddig tárgyalt műtárgyakétól lényegesen eltér. Pont poncolásos alapjából ui. indás, kötél-díszes keretben két vésett páva között ugyanilyen kivitelű stilizált életfa tűnik elő. Kurt Erdmann a középkori iráni ezüstcsészék vizsgálata során a messzi múltba visszanyúlva a berlini múzeum egyik kötél-díszes ezüstcsészéjét a 13-14. századra keltezte (Erdmann 1941).⁹ A keresztúri ezüstcsésze (6. ábra) hasonló előkép alapján a 15. században készülhetett. Előállítási helye bizonytalan, bár a Bolgár Régészeti Múzeum egyik ezüstcsészéjének a fenekén is megjelenik a körös poncolt alapon kehelyből kinövő, tulipánszerűen fogalmazott koronás életfa, nagyon primitív pávák kíséretében (Fehér 1963a, 98: 37. ábra).¹⁰ Bulgáriai ókeresztény (Fehér 1963a: XVIII. 1.) rokon kompozíciójának fogalmazása arra utal, hogy a két ezüstcsésze jelenete ősi múltban gyökerező kedvelt ábrázolás.

Merész vállalkozásnak tűnnék, ha a balkáni arabeszk-díszes ezüstcsészék készítőit és használóit határozott etnikumhoz próbálnánk kötni. Hiszen egy

⁷ A finoman vésett csillag-változatokra ld. Fehér 1965a: 66. ábra.

⁸ Drumev 1962: I. és 1a ábra. Vö. Fehér 1965a, 62: 2. ábra (A Magyar Nemzeti Múzeum anyagából).

⁹ Berliner Museen. Berichte... 6. ábra.

¹⁰ Ld. Fehér 1963a: 24. lábjegyzetét.

kisebb kincsleleten belül sem találtunk – több mester alkotása lévén – erre utaló támpontra. Rendeltetésük és kormeghatározásuk vizsgálatánál a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint a Bolgár Régészeti Múzeum nagyobb gyűjteményének feliratos emlékeiből kell kiindulnunk. A téma korábbi részletes kifejtése (Fehér 1963a; 1965a) csupán néhány jellemző példa említésére kötelez.

A legtöbb feliratos csésze – mint ismeretes – pravoszláv egyházi használatban állt, a hasonló emlékeket azonban mégsem korlátozhatjuk csupán erre a rendeltetésre. A Magyar Nemzeti Múzeum három feliratos csészéje közül az egyikre 982/1574-ben vésték a szöveget, tehát a benne szereplő név csakis II. Szelimre (1566-1574) vonatkozhat. A másikon lévő, 1592-nek megfelelő muszlim évszám III. Murád (1574-1595) korára utal. A harmadikon nincs ugyan évszám, felirata azonban templomi használatát, stílusa a 16. századot jelzi.

A Bolgár Régészeti Múzeum feliratos anyagában három csésze biztonságosan keltezhető II. Szelim korára, a negyediket – a korábbi kutatás szerint szófiai mester munkáját – viszont 1578-ra, III. Murád uralma idejére tehetjük.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a II. Szelim korában készült csészék szövege mindkét gyűjteményben megemlékezik a szultánról, míg a III. Murád koriak feliratáról már elmarad az uralkodó neve.

A dolog megértéséhez nem árt tudni, hogy a 16. században a szultáni trón várományosai – tartományi kormányzóságuk vagy az udvarban töltött éveik során – finomabb mesterséget is kitanultak. I. Szelim (1512-1520) és Nagy Szulejmán (1520-1566) éppen az ötvösséget választotta, ennek megfelelően annak céhét nagy megrendelésekkel támogatta. Szulejmán fia, II. Szelim ekképpen már fél évszázadra visszanyúló hagyományt folytatott.

A balkáni területeken az ötvösmesterség kétségtelenül II. Szelim uralma alatt jutott tetőpontjára, egyben a leghathatósabb támogatásban is ekkor részesült. Ezért az ötvösművek feliratán a szultán nevének megjelölésével az alkotók hálájukat kívánták leróni, abban a reményben, hogy további segítségben részesülnek. Úgy látszik, hogy az ötvösök III. Murádot már nem tekintették patronusuknak, azért neve sem került rá a művekre (Fehér 1965a, 100-101).

Mint ismeretes, Bulgária, Bosznia-Hercegovina, Szerbia jelentősebb központjaiban, illetve a történelmi Magyarország területén, sőt magán Budán is élénk ötvöstevékenység folyt. Bulgáriában már az ottani török hódítás előtt komoly hagyományra tekintett vissza az ötvösmesterség. Vrácán például 12. századra keltezett ötvösműhely maradványa került napvilágra, gazdag szerzőkészlettel, ötvös leletanyaggal; néhány oszmán mérlegsúly tanúsága szerint később is fontos központ maradt. A 17. század elején ez látta el ötvöstermékekkel Albániát, Macedóniát, aztán a Rila kolostort, Tirnovo környékét, valamint Etropole, Cserepis és Koprivstica kolostorait (Georgieva – Bucszinski 1959, 5).

A 16. században Csiprovci bányavároska és Vidin ötvösei is előszeretettel készítettek – kifejezetten pravoszláv kegytárgyak mellett – vésett növénydíszes, túlnyomóan rómí modorú ötvösmunkákat. Talán kissé túlzottnak hat Dimitar Drumevnek az a megállapítása, hogy ezek az ötvöstárgyak Bulgária jelentősebb települései mellett Odesszáig, Isztambulig, Thesszalonikiig, Bukarestig, Belgrádig, Pestig és más jelentős piacokig is eljutottak (Drumev 1962, 75). E közlésben mégis lehet valami igazság, mivel pl. a Magyar Nemzeti Múzeumba is került a bulgáriai készítményekre jellemző néhány csésze (az egyeztetést a feliratok hasonlósága, az azonos szultán név engedi meg).

Bosznia és Szerbia területén is több ötvösközpont működhetett. Ezt többek között a Fejér megyei Igar község határában, a 17. század elején elpusztult falu helyén talált, agyagedényben vászonzacskóval elrejtett éremkincs összetétele is igazolja. Az 1500-1592 közé keltezett, 2912 darabot számláló éremleletben 2405 pénz a királyi Magyarországról és Erdélyből származik, 432 vegyes külföldi veret. A fennmaradó 75 érme I. Szelim (1512-1520) és I. Szulejmán (1520-1566) kori. Szelim 27 akcséje 918-as keltezésű, „Kosztantiniyje” jelzésű veret. Szulejmán szultán 926., 931. és 936. évben kibocsátott akcséin viszont „Kosztantiniyje” mellett Amászia, Edirne, Kiratova, Mardin, Novar, Novabirda, Szidrekipszi és Szrebrenicse a verési hely.¹¹

A kiemelt helynevek tanúsága szerint a nemesfémekben gazdag boszniai és szerbiai központokban nyilvánvalóan élénk török pénzverő tevékenység folyt. Maga a „Szrebrenica” elnevezés is a hely számottevő ezüstbányászatára utal (a szerb-horvát 'srebru' jelentése 'ezüst'). Ezen nemesfém lelőhelyeken kézenfekvőnek tűnik ötvösök működése is. Ebbe a régióba vezethető vissza a Magyar Nemzeti Múzeum több ezüstcsészejének származása is, azonban ezeket a tárgyakat talán inkább az arabeszk-díszű emlékek és nem a pravoszláv liturgikus csészek közé kell sorolnunk.

Mindazonáltal bizonyos jelek szerint a Balkánon kialakult ötvösség Budára is eljutott, sőt virágzott a hódoltság idején (Horváth 1936, 108). Még érdekesebb, hogy balkáni jellegű ötvösséggel a hódoltság megszűnése után is számolhatunk. Régi iratok név szerint felsorolják azokat az ötvösöket, akik még Üszkübben (a mai Skopje), Pozsegán vagy Belgrádban születtek és tanultak, majd felszabadulásuk után mint mesterek Budán dolgoztak (Mihalik 1946, 108). A szerbek betelepülésével, a pravoszláv egyház térhódításával növekedett az igény az ezüst kegytárgyak iránt.

Egyes esetekben viszont egész korai példáink is vannak a „balkáni” ötvöstárgyak magyarországi előfordulására. A Magyar Nemzeti Múzeum egyik finom kivitelű, szép arabeszkkel fedett ezüstcsészeje¹² (Fehér 1965a, 60/2:

¹¹ Az éremkincs lelőköriülményeinek közlését Székely Györgynek köszönöm. A 75 akcsét én határoztam meg.

¹² Leltári szám: Jank. 179.

61. ábra) peremén „SVM. FR. GEOR. WTISENI. 1537”, azaz Martinuzzira vonatkozó domborított felirat áll. Az ötvösmeléken olvasható „Utisenics György baráté vagyok. 1537” szövegű, bizalmaskodóan kedves véset azt sugallja, hogy a kiváló pap-diplomata az ajándékot vele szoros barátságban álló személytől kapta. (Merész feltevést kockáztatnánk meg, ha Szapolyai Jánosra gondolnánk). Ha az ajándékozó kiléte bizonytalan is, azt joggal feltehetjük, hogy a megrendelő a történelmi Magyarország területén találta meg ötvösét.

*

Az általunk ismert ezüstcsészék között végtelenül ritka a biztosan oszmánokhoz köthető ötvösmélek.

A Magyar Nemzeti Múzeum egyik ismeretlen lelőhelyről származó, finom művű vésetekkel díszített csészéjét¹³ főként a köldökére vésett gázlomadár (7. ábra) eredetileg perzsa motívuma alapján Supka Géza 17. századi oszmán-török ötvösmunkának tartotta (Supka 1914, 95). A választkos kivitelű műtárgy elmosódott oszmán mesterjegye is Supka meghatározását valószínűsíti, bár a díszítményen több egymástól eltérő elem is érvényesül. Az edényperemet övező finom hullámsáv, a köldök körüli egymást metsző zegzug szalag a 14. századot idézi. Az edényperem alatti kettős ívvel zárt, hajlott díszsor váltakozva sima és egy-egy tökéletes elrendezésű indásleveles kompozícióval kitöltött. Arabeszket helyettesítő egyedi mintázat, amely már a barokkhoz közelít; más ötvöstárgyról nem ismerjük. A csésze minden bizonnyal a 17. század végén készült. A most leírt darab motívumkinése egyben arra is figyelmeztet, hogy a csészéken megjelenő hasonló, de fejlettebb samárhátívekkel lezárt hajlott, váltakozva sima és arabeszk kitöltésű mezők kompozíciója nem tekinthető a balkáni ötvösség kizárólagos jellemzőjének.

Az isztamuli Vehbi Koç Vakfı (V. K. Alapítvány) elnöke, Sevgi Gönül nagy hálára kötelezett azzal, hogy gyűjteménye, a Sadberk Hanım Müzesi két török ezüst csészéjét közlésre rendelkezésemre bocsátotta.

Az egyik – a maga nemében egyedülálló s itt először közölt – csésze¹⁴ köldökét a lehető legegyszerűbb fogalmazásban, egyetlen virágot jelképező díszítés fedi (8a ábra). Bibéjét és porzóját hét kisebb centrális gödröcskével, szirmait hat nagyobb és hat kisebb gödröcske váltakozásával jelképezték. A műtárgynak különös értéket kölcsönöz a szájperemén belül beültetett nagyon hiányos hitelesítő jegy. Jellegzetességei alapján kétségtelenül Nagy Szulejmán tigrája, kaligrafikus névjegye vehető ki belőle.

¹³ Leltári száma: 55. 446. C. Származását sem a régi leltárkönyvekből, sem a Magyar Nemzeti Múzeum régi irataiból nem sikerült azonosítani.

¹⁴ Leltári szám: SHM 9449 – M. 1043. – Méretei: szájméret 13,4, magassága 3,4 cm, súlya 113,33 gr.

A „Gázi”, „Kánúni”, „Muhibbi”, „Muhtesem”, „Szahib-kiran”, „Szahib-ül asiret el-kámilel”, „Sehit” jelzőkkel felruházott uralkodó tugarjából ennyi olvasható (szögletes zárójelben a hiányzó részek): „Szulejman [sah bin] Szelim hán el-muzaffer [daima]”; a felső, három lófark-szerű kiegészítő díszítés sem maradt meg (8b ábra).¹⁵

A Sadberk Hanım gyűjtemény másik ezüstcsészéjét¹⁶ (Sotheby 1989, 70) körös poncolt alapjából kinövő, művészi fokon kiérlelt, harmonikus díszítései emelik a hasonló műtárgyak fölé. Szélesebb és keskenyebb övben indásleveses díszek ismétlődnek rajta. Enyhén domborított, hatalmas köldökén a hatszirmú központi virágból szerteágazó nyolc palmettás ág között stilizált vázácskából kiemelkedő finom ágak négyszer térnek vissza (9a-9b ábra).

A huzamos megszállás során kétségtelenül török ötvösök is működtek a Balkánon.

A balkáni török jellegű arabeszkcsészék készítőinek személyét, az előállítás helyét többnyire nem tudjuk meghatározni. Az ötvösemlékeken, különösen pedig a csészéken a szultáni hitelesítő jegy általában nem jelenik meg. Elmarad továbbá a mester jegye is, sehol sincs feltüntetve sem a készítés helye, sem az időpontja. Az egymáshoz megtevesztéséig hasonló díszítésmények és a technikai kivitel azonossága nem teszi lehetővé, hogy az emlékek között elkülöníthessük a török mesterek munkáját.

Különös, hogy ezüstcsészét török gyűjteményekben nagyon ritkán találunk, míg az ezekhez megtevesztésig hasonló, csak valamivel nagyobb fürdőtálak láthatóan közkedveltségnek örvendtek.

Török néprajzi anyagban gyakran találkozunk a legváltozatosabb díszítésű és rendeltetésű kisebb-nagyobb vörösréz csészével, tálkával. Leggyakoribbak, legnagyobb méretűek a fürdőtálak (*hamam taslari*). Népes csoportot ismerünk Isztambulból, Kasztamonuból, Tokatból, Erzindzsanból, Elazigból, Sziirtből. Átmérőjük 14-25 cm között váltakozik. Csekélyebb számban fordulnak elő kiemelt köldökükkel, imaszövegükkel, vésett Korán-idézetükkel az „egészség-tálak” (*şifa taslari*). Néphit szerint betegség, szemverés ellen óvják használóikat. Méretük nem sokban különbözik az előbbiektől. A kisebb méretű, hajfestésre szolgáló hennás tálakat (*kma taslari*) változatos, nagyon finom díszítéssel látták el (Kayaoğlu 1982).

A Balkánon a hosszú török uralom idején az oszmán és a helyi ötvösség szinte egybemosódik. A nagy gyűjtemények emlékei között az arabeszkdíszes csészéknek szinte kimeríthetetlenül nagyszámú változata, s rajtuk az

¹⁵ Mint ismeretes, Szulejmán tugarja már kormányzói működése idején (Bolu 1509; Kele 1509-1512; Manisza 1512-1520) szakasztott mása volt későbbi szultáni névjegyének. Ingoványos talajra lépnék tehát, ha csészéjegyének nagyon hiányos lenyomatát a nagy uralkodónak valamelyik kormányzóságához kívánnánk kötni.

¹⁶ Lettári száma: SHM 9267 – M 1017. – Méretei: szájátmérő 11,8, magassága 3 cm, súlya 94,06 gr. A 16. század első felében készülhetett.

oszmán és a balkáni motívumkincs magas színvonalú, végtelenül gazdag kombinációja vonja magára figyelmünket. A törökök tehát őríási hatást gyakoroltak a balkáni ötvösségre a hódoltság korában. De bármennyire tetszetős lenne feltételezni valamiféle kozmopolita ötvösségi együttműködést, ezzel a kérdést csak tévútra terelnénk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az oszmán-török ötvösművészet eredeti darbjait inkább írókészsétek (*divit*), füstölők (*buhurdan*), illatszeres palackok (*gülabdan*), valamint a mindennapi élet más hasonló, közkedvelt kultúrjvai közt kell keresnünk.¹⁷

IRODALOM

BÁRÁNYNÉ 1944

Bárányné Oberschall Magda, Iparművesség Budán a törökkorban. In: *Budapest a törökkorban*. Budapest, 1944, 354-381, CXII-CXXXIII.

CSÁNYI – CSERMELYI – LAYER 1914

Csányi Károly – Csermelyi Sándor – Layer Károly, *Erdélyi török szőnyegek kiállításának leíró lajstroma*. Budapest, 1914.

CSERMELYI 1918

Csermelyi Sándor, *Magyar hímzések kiállításának leíró lajstroma*. Budapest, 1918.

DRUMEV 1962

Dimitar Drumev, Za njakoi zlatarszki pametnici ot Csiprovci: *Izv. na Inszt. za Izobrazitelni Izkusztva* 5 (1962) 73-87.

ERDMAN 1941

Kurt Erdmann, Iranische Silberschalen des Mittelalters: *Berliner Museen* 62/1-2 (1941) 9-17. *Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen*.

FEHÉR 1963a

Fehér Géza, A Magyar Nemzeti Múzeum lelőhellyel jelölt hódoltságkori ezüstcsészéi: *Folia Archaeologica* 15 (1963) 87-105, X-XIX.

FEHÉR 1964

Géza Fehér, Contribution au problème de l'orfèvrerie Turque à l'époque de l'Empire ottoman: *Acta Orientalia Hungarica* 17/1 (1964) 113-127.

FEHÉR 1965a

Fehér Géza, A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltság kori ezüstcsészéi: *Folia Archaeologica* 17 (1965) 169-199.

---

¹⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum műtárgyainak művészeti rajzáért különös köszönettel tartozom Bánó Attilának.

FEHÉR 1965b

Géza Fehér, Quelques problèmes des objets d'art métalliques Turc-Osmanlis mis au jour en Hongrie. In: *Estretto degli Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*. Napoli, 1965, 123-128, fig. 1-9.

FEHÉR 1966

Géza Fehér, Macaristan'daki Türk kuyumculuk yadigârları. Balkanlar'daki kuyumculuğa Türk tesiri: *Türk Etnoğrafya Dergisi* 7-8 (1964-1965) 1-19, I-LII.

FEHÉR 1970

Géza Fehér, Prinosz kam izucsvaneto na zlatarsztvoto na Balkanite ot XVI-XVII. v.: *Izvestija na Arheologiceszkija Insztitut* 23 (1970) 5-53.

FEHÉR 1975

Fehér Géza, *Török kori iparművészeti alkotások*. Budapest, 1975.

FEKETE 1944

Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. (Budapest története III.) Budapest, 1944.

FOERK 1918

Foerk Ernő, *Török emlékek Magyarországon*. A Budapesti Állami Felső Építőipar Iskola 1917. évi szünidei felvételei. Budapest, 1918.

GEORGIEVA – BUCSINSZKI 1959

Szonja Georgieva – Dimítar Bucsinszki, *Sztaroto zlatarsztvo vav Vraca*. Szofija, 1959.

GERMANUS 1908

Germanus Gyula, Evlija Cselebi a XVII. századbeli törökországi céhekről: *Keleti Szemle* 9 (1908) 95-126.

HAMPEL 1911

Hampel József, Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon: *Archaeológiai Értesítő* 31 (1911) 50-64.

HORVÁTH 1936

Horváth Henrik, Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 5 (1936) 198-219.

HÖLLRIGL é. n.

Höllrigl József, *Magyar és törökös viseletformák a XVI-XVII. században*. (Magyar művelődés-történet III. Szerk. Domanovszky Sándor) Budapest, é. n. 357-385.

KAYAOĞLU 1982

İ. Gündoğ Kayaoğlu, Turkish Copper World. 5. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 68/374 (1982) 65-72.

MIHALIK 1946

Mihalik Sándor, Régi Pest-budai ezüstművesség: *Budapest* 2 (1946) 452-453.

PALOTAY 1940

Palotay Gertrúd, *Oszmán-török elemek a magyar hímzésben*. (Bibliotheca Humanitatis Historica VI.) Budapest, 1940.

PULSZKY – RADISICS é. n.

Pulszky Károly – Radisics József, *Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösmű kiállításon*. Budapest, é.n.

SOMOGYI 1956

Somogyi Árpád, Későbizánci balkáni ezüstsészék: *Művészettörténeti Értesítő* 4/4 (1956) 285-289.

SOTHEBY 1989

Islamic Works of Art-Carpets and Textiles, Sotheby's "Asafir". London, 1989.

SUPKA 1914

Supka Géza, Motívumvándorlás a korábbi középkorban: *Archaeológiai Értesítő* 34 (1914) 1-19; 89-110.

VÉGH – LAYER 1925

J. Végh – Ch. Layer, *Tapis Turcs provenant des Églises et Collections de Transylvanie*. Paris, 1925.

The Balkan and Ottoman art of jewellery. Part I: silver cups
Géza FEHÉR

In the first chapter of the study, the author takes a look at the fruitful effects of the inexhaustible abundance of motifs in the Balkan and Ottoman art of jewellery on the industry.

The literature has already praised the importance of the Arabesque-style ornamental flattened, semi-ball-shaped, saucer-like silver cups widespread in the Balkans, but we have yet to identify more precisely the ethnic group to which their makers belonged and their age.

On the basis of the historical events and the style critical examination, we date five of the cups, on display in the Hungarian National Museum, hidden in the soil of County Torontál and in Keresztúrpuszta in the area of Módos in historical Hungary (now Jaša Tomić located in the administrative territory of Dunavska Banovina) at the beginning of the 16th century (Figures Nos. 1 to 5), while the sixth (Figure No. 6) at the 15th century. These relics are the works of different silversmiths. Their Arabesque ornamental patterns and their system of ornamentation bear resemblance to a number of silver cups on display in the Bulgarian Museum of Archaeology (Sofia). The craft of jewellery making must have had great traditions also in the coin making centres rich in precious metals of Bosnia and Serbia. The find may therefore also come from here.

A great number of silver cups have reached the historical Hungary from the Balkans. In addition to the numerous Southern Slav craftsmen, a moderate number of Turkish silversmiths were also active in this area. In the southern parts of our country, we should reckon with both Southern Slav and Turkish jewellers. This typical art of jewellery could only become widespread in

Buda at a relatively late stage. The need of the Eastern Church for objects of piety only arose with the immigration of Serbs.

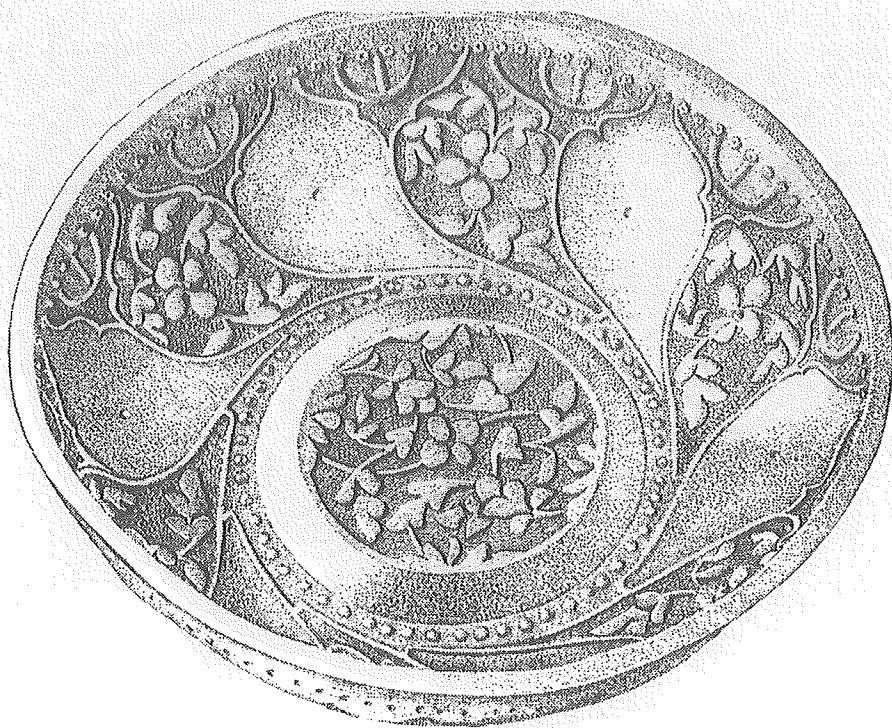
We are unable to present Balkan and domestic objects which can be tied to the Turks with certainty. Only a single silver cup in the collection of the Hungarian National Museum is a Turkish piece (Figure No. 7). It is a beautiful object of art from the end of the 17th century which was filled in with the shape of a wader carved on its navel.

There are hardly any Arabesque ornamental silver cups in the Turkish collections. Two valuable relics of the Sadberk Hanım Müzesi of Istanbul: a very simple cup (Figure No. 8a) with the tugra of Suleyman I (1520-1566) (Figure No. 8b), and another cup with its almost unique ornamentation (Figures 9a and 9b). It is a mature composition with its rare system of ornamentation.

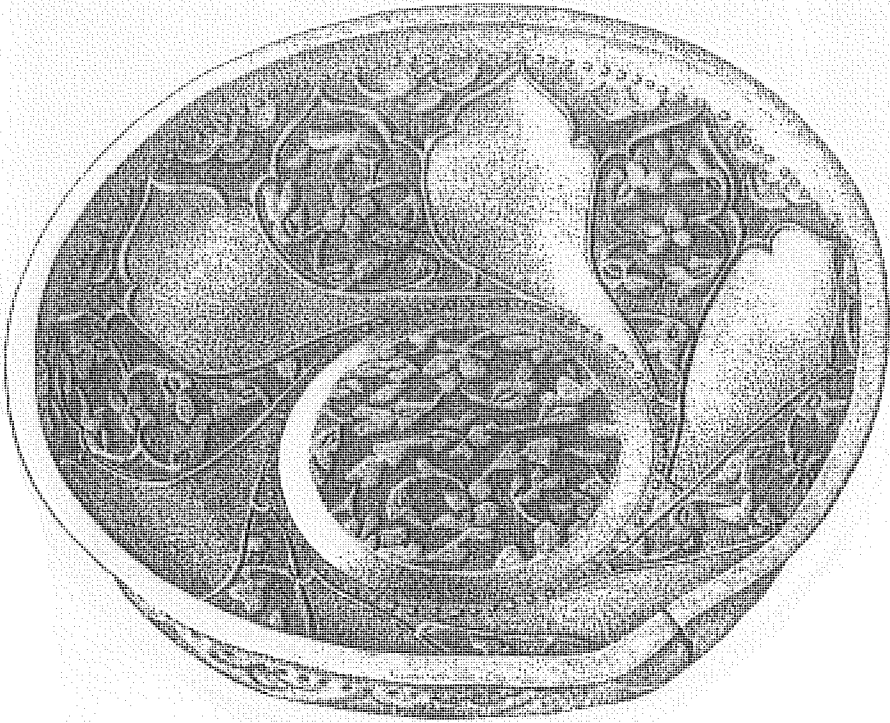
We are not able to detect the identity of the makers of the Balkan Turkish-style silver cups and the place of making, either, in most cases. The Sultan's hallmark does not appear on the silver cups. Nor can we see the mark of the maker, or the place or date of making. The highly similar ornamental patterns and the identical techniques with which the cups were made do not enable us to distinguish the works of Turkish masters.

During the long years of conquest in the Balkans, the Ottoman and local jewellery almost completely merged. According to the evidence of the relics of the large collections, an almost inexhaustible number of different varieties of the Arabesque ornamental cups, and a high quality infinitely rich combination of Ottoman and Balkan patterns seize our attention. The Turkish influence in the age of the conquest on the jewellers of the Balkan is consequently enormous.

We have to seek the Ottoman-Turkish relics of jewellery among the writing kits (*divit*), incense burners (*buhurdan*), perfume bottles (*gülabdan*) and the other popular objects of every-day life.

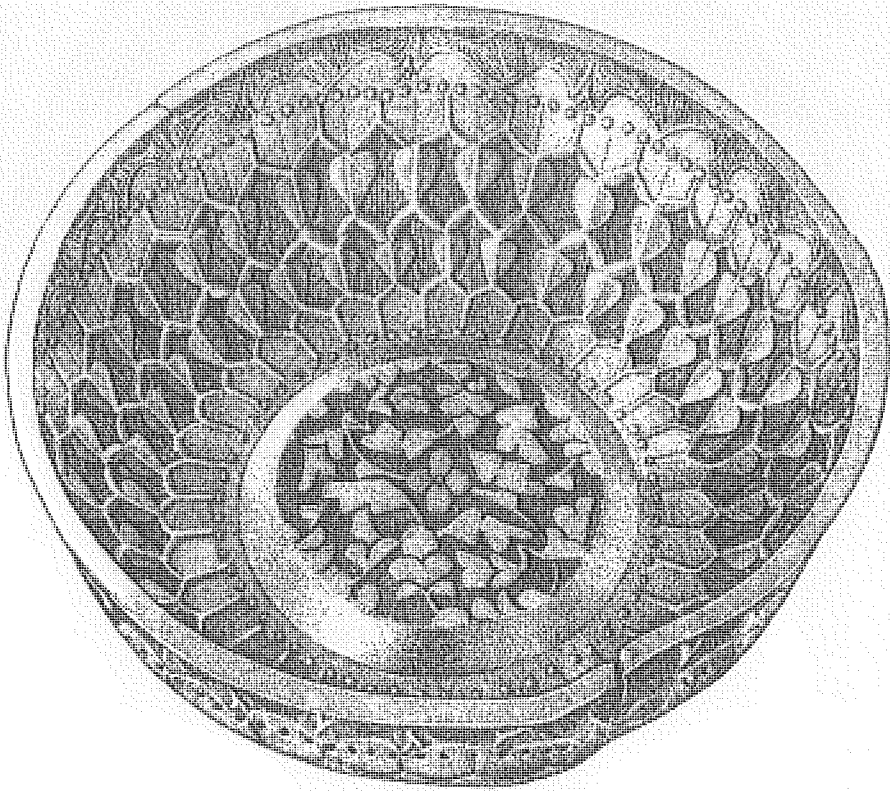
1. ábra. Balkáni ezüstcsésze, 16. sz. eleje

2. ábra. Balkáni ezüstcsésze, 16. sz. eleje

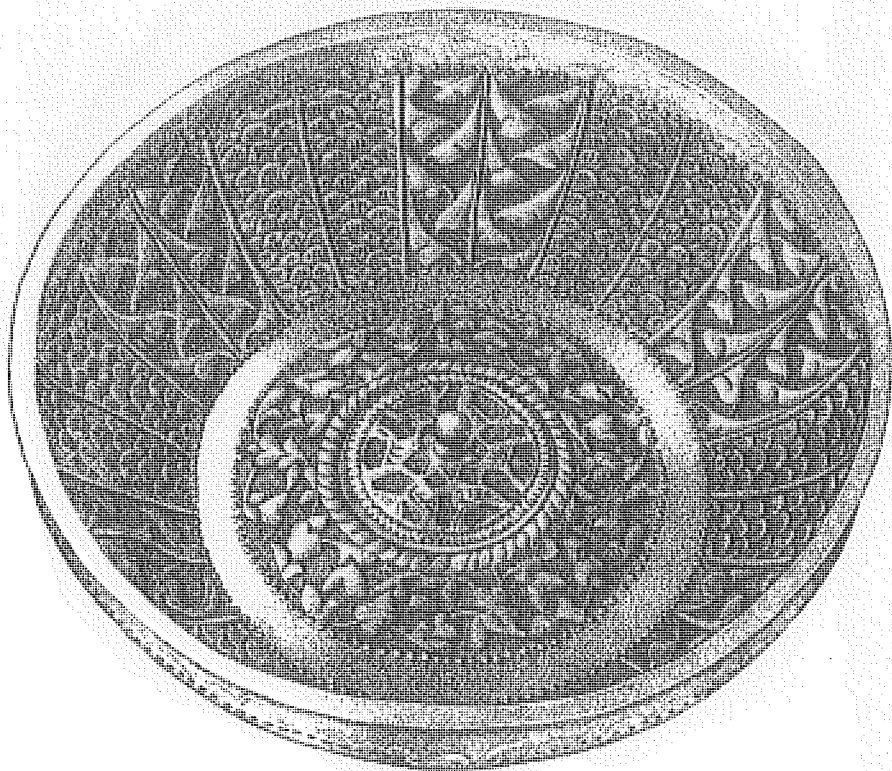

3. ábra. Balkáni ezüstcsésze, 16. sz. eleje

4. ábra. Balkáni ezüstcsésze, 16. sz. eleje

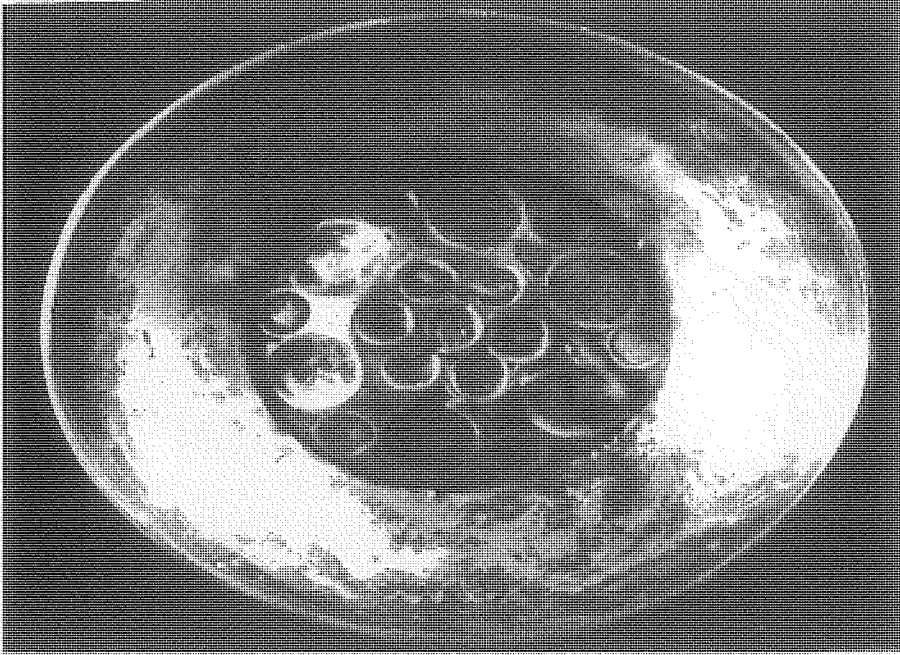
5. ábra. Balkáni ezüstcsésze, 16. sz. eleje

6. ábra. Balkáni ezüstcsésze, 15. század

7. ábra. Oszmán-török ezüstcsésze, 17. század vége

8a ábra. Oszmán-török ezüstcsésze, 16. század

8b ábra. I. Szulejmán tigrája (1520-1566)

9a ábra. Oszmán-török ezüstcsésze, 16. sz. eleje

9b ábra. Oszmán-török ezüstcsésze, 16. sz. eleje. A díszítmény részlete

Figure 1. A large, dark, circular object, possibly a planet or a large crater, with a bright, curved feature on its surface.

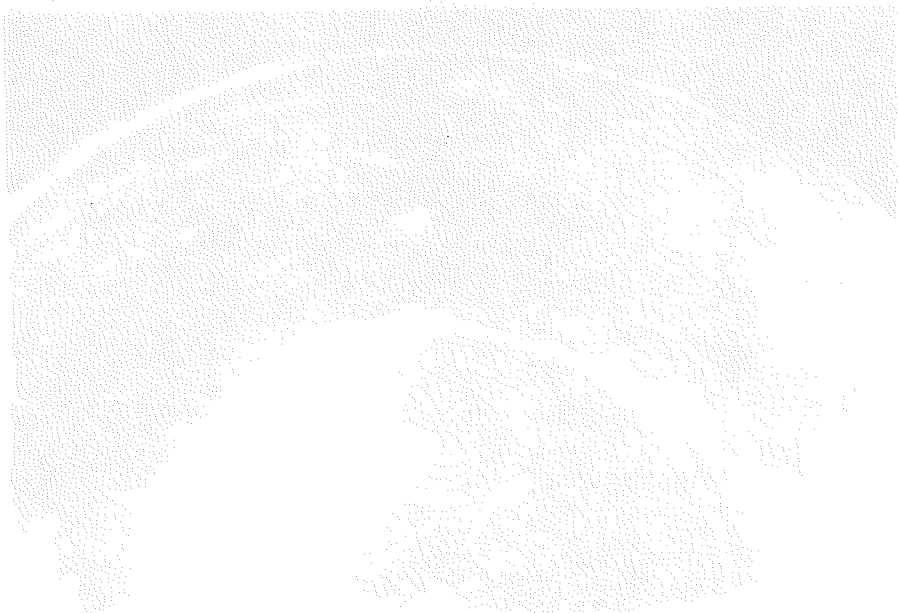

Figure 2. A large, dark, circular object, similar to the one above, but with a more complex, textured surface and a bright, curved feature.

Dávid Géza

A 125 éves török tanszék

A világ egyik legrégebbi turkológiai tanszéke idén emlékezik fennállásának egy és negyedszázados évfordulójára. Ünnepelni kellene, de most, amikor az 1995-ben foganatosított, nagymértékű pénzügyi megszorításokkal járó központi intézkedések nyomán a magyar felsőoktatás igen súlyos helyzetbe került, s az úgynevezett „kis szakok” létükben fenyegetettek, erre nincs lehetőség. Ám a múlt csendes felidézését s a jelen vázolását még így is kötelességünknek érezzük.

Bár a *Keletkutatás* rendszeres olvasói jól tudják, mégis érdemes utalni arra, hogy – ellentétben a világ sok más országával – számunkra korántsem kuriózum a törökség történetének, nyelveinek, kultúrájának és néprajzájának kutatása, hanem döntő fontosságú stúdium, amelynek művelése nélkül nem érthetjük meg a magyarság kialakulását, honfoglalás kori, illetve 14-17. századi történetét. A hosszú együttélés olyan mély nyomokat hagyott kollektív emlékezetünkben, hogy azok módszeres bemutatására régtől fogva megvolt az igény. Eleinte krónikák és úti beszámolók szóltak a különböző török népekről és hozzájuk fűződő kapcsolatainkról. A tudóskodó megközelítést idővel tudósi vizsgálódások váltották fel. Igazi fordulatot jelentett, amikor Repiczky János privátdocensi minőségben török órákat kezdett tartani a pesti egyetemen, miután erre 1850 decemberében engedélyt kapott. Hírneves utódja, a tanszékalkapító Vámbéry Ármin is tanult nála. Sajnos öt éves oktatói tevékenység után Repiczky igen fiatalon, 38 évesen elhunyt, így egy időre a szakterület nem volt képviselve az egyetemen. A hosszas távollétek után Magyarországra visszatérő Vámbéry 1865-ben lépett elődje nyomdokaiba, először nyelvmesterként, majd 1870-től rendes professzorként.

1905-ben vonult nyugalmomba ez a sokoldalú és nagy hatású tudós. Helyére 1906 elején jelölték ki az alaposságával kitűnő Thúry Józsefet, akit pár hétre rá elragadtott a halál, így a tanszék hosszabb időre megürült. Vámbéry ugyan a lakásán továbbra is szívesen fogadta az érdeklődő fiatalokat, de módszeres képzésben nem részesítette őket.

Az ő 1913-ban bekövetkezett halála után ez a lehetőség is megszűnt. Szerencsére 1914-re már ígéretes utód tűnt fel Németh Gyula személyében, aki 1915-ben privátdocensi, majd 1916-ban egyetemi tanári megbízatást kapott.

Felismerve, hogy az addigi profil kissé egyoldalú, 1939-ben meghívta Fekete Lajost, aki az oszmán történeti stúdiumokat honosította meg az 1930 óta intézetté alakított létesítményben; később a paletta tovább szélesedett, midőn Czeglédy Károly 1942-ben az arabisztikát, Telegdi Zsigmond pedig 1946-ban az iranisztikát kezdte el művelni ugyanott. Németh fél évszázadot átölelő oktatói tevékenysége meghatározó jelentőségű volt a magyar és a nemzetközi turkológia számára. Itthon és külföldön számos kiváló tanítványa dolgozott és dolgozik még ma is, öregbítve a nevével fémjelzett iskola hírét. Közülük Hasan Eren professzor a Türk Dil Kurumu elnöki tisztét is betöltötte, s napjaink legnagyobb nyelvész szaktekintélye Törökországban. Halasi-Kun Tibor előbb az Ankarai Egyetem magyar tanszékét vezette, majd a New York-i Columbia University professzora lett, s a filológiai pontosság mintaképe volt. Eckmann János szintén Amerikába szakadt, s ott írta munkái sorát a csagatáj nyelvről. Hazai György húsz éven át a kelet-berlini Humboldt Egyetemen tanított, majd az Akadémiai Kiadó főigazgatója lett, jelenleg pedig Nicosiában veti meg a turkológus-képzés alapjait.

Ligeti Lajost különleges hely illeti meg a Németh-tanítványok sorában. Bár ő inkább mongolistaként hírneves, turkológus képesítést is szerzett, s amikor egykori mestere 1964-ben nyugalomba vonult, a Belső-Ázsiai Tanszék megtartása mellett a Török Filológiai Tanszék vezetésére is megbízatást kapott. Az ötvenes és a hatvanas évek nagy hatalmú tudományszervezője kevés turkológiai órát tartott, szemináriumain viszont valamennyi hallgatóját egybegyűjtötte, ott oltva beléjük a szakmai ismereteket. Azt is elérte, hogy az általa létrehívott, az Akadémia égisze alatt tevékenykedő Altaisztikai Kutatócsoportban három turkológus is álláshoz jutott: Schütz Ödön, Mándoky István és Vásáry István.¹

1971-ben Kakuk Zsuzsa vette át Ligetitől a stafétabotot. Ő húsz esztendőn át állt a tanszék élén, mindvégig hű maradván Németh Gyula szellemiségéhez. Az időközben megerősödött oszmán történeti stúdiumok oktatása Fekete Lajos halála után Káldy-Nagy Gyulára szállt. A fiatalabb – és tegyük hozzá: szép számú – turkológus nemzedék már e két professzor irányításával végezte tanulmányait. A Ligeti idejében kettévált „filológus-nyelvész” és „oszmán-történész” képzés ezekben az években egyre markánsabban különült el egymástól.

1990-ben az addigra egyetemi állományba került Vásáry István lépett Kakuk Zsuzsa nyomába, de csak pár hétig töltötte be a vezetői funkciót. A politikai változások keretében ugyanis isztambuli főkonzul lett, majd négy éven át nagykövetként képviselte hazánkat Ankarában. Ekkor Káldy-Nagy Gyulát nevezték ki tanszékvezetőnek, akit 1994-ben Széchenyi-díjjal tüntettek ki. 1993 novemberétől e sorok írója törekszik arra, hogy a romló külső körülmények

¹Áttekintésünkben eddig a pontig nagy mértékben támaszkodtunk Kakuk Zsuzsa tanulmányára: Cent ans d'enseignement de philologie turque à l'Université de Budapest. In: *Studia Turcica*. Edited by Louis Ligeti. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 17.) Budapest, 1971, 7-28.

dacára – kollégáival vállvetve – fenntartsa az oktatás és kutatás folyamatosságát. Mindeközben a magyarsághoz ezer szállal kapcsolódó törökség iránt jelenleg is nagy az érdeklődés a hallgatók körében. Idén szeptemberben mintegy harmincan jelentkeztek török szakra. Ez a szám rekord a tanszék 125 éves történetében. Ugyanakkor a nyugalomba vonult Kakuk Zsuzsa megüresedett helyére sajnos nem vehettük fel az alkalmasságát több éves munkával bizonyító Péri Benedeket. Most mind a professzorasszony, mind fiatal kollégánk fizetség nélkül tart órákat. Az Ankarából hazatért Vásáry Istvánnal együtt minden erőnket arra kell fordítanunk, hogy nagy múltú tanszékiünk ne csupán megmaradjon, de méltóképpen tölthesse be múlthatatlanul fontos szerepét nemzeti tudományaink sorában.

The 125th anniversary of the Department of Turkology
Géza DÁVID

One of the oldest centres of Turkology in the world was established at the University of Pest. Traditionally, the nomination of Ármin Vámbéry as a professor in 1870 is considered as the date of its establishment, although János Repiczky had taught Ottoman Turkish as early as 1850 there. After Vámbéry's retirement in 1905, József Thúry took up the post, but died some weeks after his appointment. The Chair remained vacant for some years, although Vámbéry was ready to accept students in his flat. The talented young Gyula Németh became an ordinary professor in 1916. During his long life he created a real school of Turkish philology, representatives of which can be found almost everywhere, while Lajos Fekete, invited by Németh in 1939, is the founding father of Ottoman historical studies at the Department. After Gyula Németh's retirement in 1964 and a relatively short tenure of the Chair by professor Lajos Ligeti, Zsuzsa Kakuk was elected Head of Department in 1971 and held this position until 1990. Her successors were István Vásáry (1990), Gyula Káldy-Nagy (1990-1993) and Géza Dávid (since 1993). Since Ottoman and Turkic studies are essential for a better understanding of Hungarian history, linguistics, folklore, literature, art, and several other fields, it is hoped that, in spite of the latest drastic financial measures taken in 1995, the Department will continue to fulfil its tasks in the field of national studies.

The Board of Education has the honor to acknowledge the receipt of your report on the subject of the proposed changes in the curriculum of the City of New York. The Board has carefully considered the same and is pleased to find that you have taken into account the various suggestions and recommendations which have been made from time to time. The Board is of the opinion that the proposed changes are in accordance with the best interests of the City of New York and will result in a more efficient and economical system of education.

Very respectfully,
The Board of Education

The Board of Education has the honor to acknowledge the receipt of your report on the subject of the proposed changes in the curriculum of the City of New York. The Board has carefully considered the same and is pleased to find that you have taken into account the various suggestions and recommendations which have been made from time to time. The Board is of the opinion that the proposed changes are in accordance with the best interests of the City of New York and will result in a more efficient and economical system of education.

Erdélyi István

Stein Aurél régészeti munkásságáról

Nemrég emlékeztünk meg halálának 50. évfordulója alkalmából – többedmagunkban és bensőségesen – erről a kiváló, magát magyarnak valló, világhírű tudósról, akinek nevét méltánytalanul keveset emlegetjük, és még kevésbé igyekszünk (lehet-e mostanában egyáltalán?) nyomdokaiba lépni. Más nemzetek jelentős, de kisebb formátumú tudósainak neve ott áll egész sor intézmény homlokzatán, de mi kissé elfeledkeztünk Sir Stein Aurél magyarországi gyökereiről, s ritkán szólunk róla legkiválóbb, önhibájukon kívül külföldre szakadt, munkásságukat ott kifejtő hazánk fiai sorában. Nem feladatunk most ennek okait elemezni, csupán a tényre kívántunk utalni. Célunk ezúttal Stein Aurél régészeti tevékenységének bemutatása.

Hogyan jellemezhetnénk az általa művelt területet? Röviden szólva: orientalista vagy keletkutató régészetnek. A földrajzi és történeti földrajzi kérdések megoldása mellett elsősorban építészeti együttesek, várak és városok kutatásába fogott, nagy előkészítő és gondos szervező munkával. Minden expedícióját az alaposság és a jó szervezés jellemezte. A régmúlt emlékei iránti érdeklődés ifjúkori munkáiban is világosan tükröződik,¹ amikor is elsősorban Afganisztán, a Hindukus és a Pamír vonta magára a figyelmét. Emellett korán komoly jártasságot árult el a régészethez szorosan kapcsolódó antik (pártus) numizmatikában.² 1888-tól Lahore-ban kezdett el dolgozni,³ mivel egyre jobban foglalkoztatták Kasmír havasai, az ország bonyolult és érdekes története, s nem utolsósorban régészeti lelőhelyei. Egyre többet fordított szanszkritból, és földrajztörténeti kérdések egész sorát tisztázta. Munkásságát az Akadémia azzal ismerte el, hogy 1895-ben az I. osztály külső tagjává választotta.⁴

Az első „igazi” régészeti terepbejárást 1898 elején sikerült megvalósítania az angol gyarmati hadsereg védőszárnyai alatt.⁵ Talán már ez hozzájárult ahhoz, hogy tévesen és helytelenül angol kémnek tartsák. Ezt az elhamarkodott ítéletet az is alátámasztani látszott, hogy alaposan elsajátította a terepfelmérési és térképfalkotási ismereteket, amelyeket kitűnően hasznosított a még fel nem térképezett, nehezen járható és áttekinthető vidékeken. Régészeti kutatómunká-

---

¹ Az óperzsa vallásos irodalomról: *Budapesti Szemle* 108 (1905) 356-383.

² *Zoroastrian Deities on Indo-Scythian Coins*. (Oriental and Babylonian Record.) London, 1887.

³ Rásonyi László, *Stein Aurél és hagyatéka*. (A MTA Könyvtárának kiadványai, 18.) Budapest, 1961, 8-9.

⁴ *Uo.*, Székfoglalóját 1897-ben tartotta meg.

⁵ *Preliminary Notes on the Archaeological Tour with the Buner Field Force*. (Proceedings of the Asiatic Society of Bengal.) Calcutta, 1898.

ja a múlt század kilencvenes éveinek második felétől a Tarim-medence ősi oázisaira irányult, mivel azokban az években egymás után kerültek elő igen régi írásos emlékek onnan. Végül az indiai kormány támogatásával 1900-ban indult el első nagyszabású expedíciójára, amely összesen hét esztendő felölelő terepmunkájának első lépcsőjét jelentette. Nehéz körülmények között folyt sivatagi feltáró munkája komoly eredményeket hozott.⁶

1907. évi tunhuangi tevékenységét⁷ Kína negatívan értékelté. Ha meggondoljuk azonban, hogy az egyik barlangban egymásra halmozott és általa megszerzett (nem ellopott!) régi kéziratok milyen sorsra jutottak volna, vagy milyen sors érte az ott hagyottak egy részét,⁸ akkor csak dicsérhetjük azért, hogy elküldte őket Angliába, ahol aztán kutatók sora foglalkozott feldolgozásukkal és közzétételükkel. Még kevésbé róható fel Stein Aurélnak, hogy az első expedíció ásatásai során előkerült dokumentumokat szakszerű feltárásuk és elcsomagolásuk után tudományos célból elszállíttatta. A két év régészeti megfigyeléseit 1909-től kezdve számos magas színvonalú jelentésben tette közzé. Végül két-kötetes, hatalmas munkában összegezte eredményeit.⁹

Következő nagy expedíciója során (1913–1916) szintén igen jelentős leleteket tárt fel a Turfáni-medence ősi oázisait kutatván. 1915 őszén átkelt a Pamíron, majd Perzsia került archeológiai vizsgálódásainak középpontjába. Ez a kutatási ciklus egészen 1937-ig tartott, és csak betegsége akadályozta meg a folytatásban.

A következőkben ázsiai útjainak egy kis szeletére, az Afganisztánnal, illetve részben Kínával és csekélyebb mértékben Indiával határos Pamír-hegységben – az ő szóhasználatával a Pámírokban – végzett munkálataira óhajtunk röviden kitérni.¹⁰ Jóllehet bizonyos fokig a dán Olufsen által a 19. század legvégén vezetett expedíció nyomdokain járt, modernebb, történetibb szemlélete, alaposabb topográfiai szakismerete mégis fontos új eredmények birtokába juttatta.

Stein Aurél már 1900-ban érintette a Pamír peremét, megmászta a közeli Musztag-Ata hegycsúcsot (amellyel három évvel korábban Sven Hedin sikertelenül próbálkozott), s a hegység keleti vonulatairól pompás panoráma-felvételeket készített. Az általa alkalmazott indiai és angol topográfusokkal közösen végzett felmérései ma is megállják helyüket.

---

⁶ *Preliminary Report on a Journey of Archaeological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan*. London, 1901.

⁷ Sokan elfelejtik, hogy a híres barlangokat a Széchenyi Béla vezette expedíció fedezte fel 1879-ben: Ligeti Lajos, *Az ismeretlen Belső Ázsia*. Budapest, 1940, 259.

⁸ Később több kéziratot P. Pélliot szerzett meg, míg a maradék java része – útban Peking felé – elkallódott. Később, 1914-ben Stein ismét vásárolt kéziratokat.

⁹ *Ancient Khotan*. I-II. Oxford, 1907.

¹⁰ I. Erdélyi, Aurel Stein i jeho issledovanyija na Pamire. In: *Narody i Kulturi Vosztoka*. Moszkva, 1975, 169-171.

Alapvető történeti érdeklődése ösztönözte arra, hogy rekonstruálja a hegyláncokon keresztül vezető ősi útvonalakat. Ekkor azonban nem jutott messzebb, még közel másfél évtizedet kellett várnia, míg újabb expedíciójával elérhette a Pamír-hegység belsejét.

Először a hegység „előszobájába”, az Alaji-völgybe utazott, ahol Tyroszi Marinosz adatai alapján a nagy Selyemút leágazását vélte – valószínűleg helyesen – megtalálni. Az expedíció során majdnem az egész hegységet bejárta, azaz az Alicsuri-völgyet, Vahant, Garant, Sugnánt és Darváz. Úttalan utakon az *ovring*nak nevezett, sziklafalakon függő ösvényeken és veszedelmes folyóátkelőknön vitte előre embereit. Közben még arra is áldozott időt és energiát, hogy a hegyvidék lakosai közül hatszáz férfit embertani módszerrel lemérjen és leírjon. Az ő földrajzi megfigyelései és térképei segítették elő azt, hogy A. Schultz 1916-ban pontos térképet adjon ki a teljes hegységről. Ilyen kiváló előmunkálatok nyomán – kihasználva a szinte csak pillanatnyi politikai nyugalmat – még a legújabb időkben is mód nyílt újabb kutatóutak szervezésére a hegységbe. Ami az ősi építészeti objektumok romjait illeti, Stein Aurél majdnem az összes útjába eső nagyobb erődítményt felkereste, sőt felmérésük mellett elsőként kísérelte meg azok kormeghatározását. Erre alapos régészeti ismeretei jogosították fel őt. Keltézései lényegében máig érvényesek. Nyomdokain tádzsik archeológusok először 1960-ban végeztek néhány erődben kisebb vizsgálati ásatásokat.¹¹ Ők is megerősítették, hogy a két legnagyobb pamíri erődítmény, a Jamcsun és a Kaah-Ka, egykor a Kusán Birodalom határát őrizte. Sajnos a jelenlegi politikai körülmények miatt még sokáig nem lesz alkalom arra, hogy további feltárásokat lehessen végezni ebben a régióban, de bármikor kerüljön is sor azokra, Stein Aurél megállapításai bázisként fognak ehhez szolgálni.

Stein Aurélt egész életműve, felfedező és dokumentáló, valamint gyűjtő tevékenysége a kor élvonalába tartozó Ázsia-kutató régészek sorába emelte. Nemcsak anyagait dolgozták fel ismételten nyelvészek, művészettörténészek és más szakterületek képviselői, hanem – térképei, fényképei és helyszíni megfigyelései alapján – újabb kutatásokat is indítottak, bár nem egy esetben elfelejtettek utalni arra, hogy az ő nyomdokain járnak, azaz felméréseit hivatkozás nélkül is átvették.¹²

A kép teljessé tétele érdekében említjük meg azt, hogy nem kizárólag a nagy építmények és erődök, mint például a Kínai Fal vagy a kelet-római limes érdekelték őt, hanem az első volt, aki az őskor leleteire is figyelmet fordított; nevezetesen a Takla-makán sivatagban és a Lob-Nornál közel 450 darab kő-

---

¹¹ A. D. Babajev, *Krepsztyi drevnyego Vahana*. Dusanbe, 1973.

¹² Így például: A. N. Bernstam, *Izstoriko-arheologiceszkije ocserki Centralnogo Tien-Sana i Pamiro-Alaja*. Moszkva-Leningrád, 1952.

eszközt gyűjtött a felszínről. Ezt a kollekciót a későbbi régészeti kutatás is nagyra értékelte.¹³

Végül ott a távolban, a Pamír-hegység viszonylagos közelségében, Afganisztánban érte a váratlan halál, alighogy 1943 márciusában visszatért utolsó földrajzi felfedező útjáról. A távolabbi jövőben talán lesz mód arra, hogy mi magyarok emléktáblával vagy inkább emlékoszloppal jelöljük meg nagy tudósaink, így Stein Aurél és az általa is szeretve tisztelt Kőrösi Csoma Sándor egykori kabuli tartózkodási helyét. Stein Aurél hamvai ott pihennek a sokat szenvedett népi országvérrel átítatott földjében.

Ez a pár sor csupán igen jelentős régészeti tevékenységének néhány mozzanatát idézhette fel, mint sokoldalú, egymással szoros kapcsolatban álló részekre tagolható munkásságának egyik fontos elemét. Magunk hálával adózunk a sorsnak, hogy 1956-ban a Pamíron, majd 1992-ben a kínai Kanszu tartományban és magában Tunhuangban nyomdokain járhattunk.¹⁴

The archaeological activity of Aurél Stein István ERDÉLYI

To mark the 50th anniversary of his death, this recollection deals with the archaeological activity of Sir Aurél Stein, who – although he left his native country – never denied his Hungarian origin. Besides geographical and historical geographical issues, he focussed his interest on the investigation of building complexes such as castles and towns. Stein's expeditions were well organised and carefully conducted. His first real archaeological field work was performed under the protection of the English colonial army in 1898. Later expeditions in the Tarim basin, Turkestan, the Turfan basin, Persia, and the Pamirs, are also described.

---

¹³ V. J. Laricsov, *Paleolit Szevernoj Cantralnoj i Vosztocsnaj Azii*. Novoszibirszk, 1969, 254-255.

¹⁴ 1990-ben a Stein-Arnold Alapítvány (London, Angol Akadémia) ösztöndíjával voltam Kínában, mint az Alapítvány második magyar ösztöndíjasa. 1994-ben elkészítettem Stein Aurél munkásságának bibliográfiáját, amely megjelenés előtt áll.

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Dávid Géza

A Budai szandzsák első tímár-birtokosai

Amikor 1541-ben meglepetésszerűen elesett Buda, mintegy 200 km-re feküdtek tőle a legközelebbi olyan területek, amelyek már végérvényesen az Oszmán Birodalom testéhez tartoztak. Ezért az új vilájet megszervezése és a benne szolgálatot teljesítő tisztségviselők javadalmazása komoly nehézséggel járt. Távoli szandzsákokat kellett Ruméliától átcsatolni, s innen kapták fizetésüket a főbb hivatalnokok is.¹ Időbe tellett, amíg az első új közigazgatási egységeket fel lehetett állítani. A konszolidációhoz mintegy öt évre volt szükség, ekkor viszont már meglepően alapos összeírások készültek az ország jókora területeiről. A közbülső évekről ennek megfelelően igen hiányosak az ismereteink.

A homály oszlatásában némileg segít minket a birodalom európai felét magába ölelő 1541-1542. évi *rúznámcsé*, amely jó 1400 oldalon sorolja az újonnan adományozott hász-, ziámet- és tímár-birtokokat.² A Magyarországgal, azon belül Budával kapcsolatos első bejegyzést az 588. folián találjuk, amelyben egy olyan szpáhit említenek, aki nem jelent meg Buda védelmére, s ezért birtokát egy volt bagdadi timariótára ruházták át. A kötet többi lapján még jó néhány számunkra érdekes tétel szerepel.

Ezek közül három azért különösen jelentős, mert ezekben írták le először a budai *náhiye* nevét és tüntették fel azt a hat települést, amelyet a törökök a Dráva vonalától északra elsőként adtak birtokba. Íme a három szóban forgó kiutalás szövege magyar fordításban:

1.³

[Felül, más kéztől:]

„Az újonnan meghódított helyekből háromezer akcsés tímárra rendelet adatott. Írta a szegény Redzseb.

¹ Erről írtam korábban: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században: *Keletkutatás* 1991. tavasz, 49-51.

² Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye defteri 34.

³ Maliye defteri 34, f. 686^v.

Budai *náhije* – tartozik a n[evezetthez]
 Hizir Avlonja tímárja

Veli falu – tartozik a n[evezetthez]
 Pantali falu – tartozik a n[evezetthez]

Összesen; becslés szerint 3000 [akcse]

A nevezett jelen volt Buda védelménél, [jól] vitézkedett, nem kap zsoldot és nincs tímárja; alkalmasságát jelentették. Tiszteletre méltó rendelet érkezett arra nézve, hogy az újonnan szerzett helyekből kapjon háromezer akcsés tímárt; a magas parancs szerint kiutaltatott, s a nagyúri *berát* megadásának kérelmezése végett e szolga *tezkeréjével* együtt a vágyakat beteljesítő küszöb-höz beterjesztetett. Egyébként a parancs az igazságos portáé. Íratott dzsemázi ül-evvel hónap 28. napján a kilencszáznegyvenkilencedik évben.”

2.⁴

[Felül, más kéztől:]

„Rendelet adatott. *Tezkeréjében* van bejegyezve.

Budai *náhije* – tartozik a n[evezetthez]
 Redzseb Ohri tímárja

Ercsi falu – tartozik a n[evezetthez]
 Bócska falu – tartozik a n[evezetthez]

Összesen; becslés szerint 3000 [akcse]

A nevezett jelen volt Buda védelménél, [jól] vitézkedett, nem kap zsoldot és nincs tímárja; alkalmasságát jelentették. Tiszteletre méltó rendelet érkezett arra nézve, hogy az újonnan szerzett helyekből kapjon háromezer akcsés tímárt; a magas parancs szerint kiutaltatott, s a nagyúri *berát* megadásának kérelmezése végett e szolga *tezkeréjével* beterjesztetett. Dzsemázi ül-evvel 28. a 949. évben.”

3.⁵

[Felül, más kéztől:]

⁴ Maliye defteri 34, f. 686^v.

⁵ Maliye defteri 34, f. 687^r.

„Rendelet adatott, hogy tímárt kapjon.

Budai *náhiye* – tartozik a n[evetthez]

Az elhunyt Sziulejmán pasa emberei közül való Daud tímárja

Adon falu – tartozik a n[evetthez]

Almás falu – tartozik a n[evetthez]

Összesen; becslés szerint 5999 [akcse]

A nevezett kilencszáznegyvennyolc dzsemázi ül-áhirjának utolsó harmadában tiszteletre méltó rendeletet kapott, hogy a Bagdadi vilájetben birtokolt ötezer-kilencszázkilencvenkilenc akcsés tímárjának ellenértékében tímárt kapjon. Ezért az említett falvakból becslés szerint ötezer-kilencszázkilencvenkilenc akcséra bejegyeztetett, s a nagyúri *berát* végett *tezkerével* beterjesztetett. Dzsemázi ül-evvel 28. a 949. évben.”

Az azonos dátummal, 1542. szeptember 9-én készült három *tezkere* jól tükrözi a helyzet képlékenységét. Nehézséget jelentett már a helynevek leírása is. A Veli formában lejegyzett település valószínűleg Venyimmel azonos. Pantali mögött kétségkívül (Duna-) Pentelét kell keresnünk. Nem kíván fejtvést Ercsi megfeleltetése, a Bócska forma mögött pedig Bölcske rejlik, mint azt 1549-ből⁶ és 1559-ből⁷ való párhuzamos adatok igazolják. A két utolsó falut könnyű megtalálni: Adony és a tőle délre fekvő Rácalmás forog szóban. Az is a kezdeti stádiumra utal, hogy nem tudták pontosan meghatározni a helységek várható adóit; a becslés szerinti összeg később is mindig olyankor fordult elő, amikor a hódoltatás nem volt végérvényes.

A falvak elhelyezkedése jól tükrözi a pillanatnyi hatalmi viszonyokat. Amennyiben azonosításaink elfogadhatók, akkor mind a hat település Budától délre, a Duna jobb partján feküdt, közvetlenül a hadi út mentén, nevezetesen azon a szűk sávon, amelyet ekkor az oszmán hadsereg ellenőrzése alatt tartott.

Érdekes a két első kiutalást elnyerő katona személye is. Két olyan emberről van szó, aki sem zsoldot, sem javadalmat nem élvezett korábban. Egyikőjük Avlonjából (= Valona, Vlorë) a mai Albánia területéről jött szerencsét próbálni, másikukat Ohriból (Ohrid Makedóniában) fújta ide a szél. Nekik – úgy tűnik – megérte a távoli kirándulás; ha nem is kaptak túl nagy értékű birtokot s a pénzösszegek behajthatóságához is fért némi kétség, mégis a tímár-

⁶ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 579 (Flügel 1367), f. 69f.

⁷ Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából, 3.) Budapest, 1977, 68, No. 87.

birtokosok – a várvédőkénél jelesebb – csoportjába verkedték föl magukat.⁸ A felsorolt falvak jövedelmeit azonban nem szedhették be túlzottan sokáig; harmadik társukéival együtt mindegyiket másnak osztották 1546-ban. Az sem vigasztalhatta őket túlságosan, hogy többségük szultáni ház-birtok lett...⁹

The first timar-holders in the sancak of Buda Géza DÁVID

The *ruznamçe* of 1541-1542 (Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye defteri 34) which has exceptional value, contains the first three *timar* grants known so far, given after 9 September 1542, in the territory of the *sancak* and *nahiye* of Buda. The six settlements concerned lay south of Buda, on the right side of the Danube, near the military route, within the narrow strip fully controlled by the Ottomans. The uncertainty of the situation is reflected, among other things, by the fact that the taxes on the villages could only be estimated (*ber vech-i tahmin*). It is also remarkable that two of the new timariots had neither received pay, nor had possessed a prebend earlier; one of these came from Avlonya/Vlorë, the other from Ohri/Ohrid. The grants, however, were temporary; by 1546 most of the places had been transformed into Sultan's *hasses*.

„Az első három timar-ajándékot az 1541-1542-es évi iratokban találjuk meg. Ezek a timarok a Buda-sancak területén, a Duna jobb partján, a hadi útvonal mellett, a teljesen oszmán uralom alatt álló területen kerültek létrehozásra. A timarok adóterhelését csak becslés alapján lehetett megadni, ami arra utal, hogy a helyzet bizonytalan volt. Két új timariót nem kaptak fizetést, és egyikük sem volt előzőleg prebendos. Az egyikük Avlonya/Vlorë-ből, a másik Ohri/Ohrid-ből származott. Az ajándékok azonban ideiglenesek voltak; 1546-ra a legtöbb helyet a szultán hásséjává alakították át.”

„Die ersten drei Timar-Gewährungen sind in den Urkunden von 1541-1542 zu finden. Diese Timare wurden im Buda-Sancak, an der rechten Seite der Donau, in der Nähe des militärischen Routen, innerhalb des schmalen Streifens, der vollständig unter osmanischer Kontrolle stand, eingerichtet. Die Steuerbelastung der Dörfer konnte nur geschätzt werden (ber vech-i tahmin). Es ist auch bemerkenswert, dass zwei der neuen Timarioten weder ein Gehalt erhalten hatten, noch ein Prebende besaßen. Einer dieser kam von Avlonya/Vlorë, der andere von Ohri/Ohrid. Die Gewährungen waren jedoch vorübergehend; bis 1546 waren die meisten Orte in Sultans Hasses umgewandelt worden.“

⁸ A javadalom-szerzés reményében hadra kelő „önkéntesekről” ld. Fodor Pál, Önkéntesek az oszmán hadseregben (az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai): *Hadtörténelmi Közlemények* 109/2 (1996) 55-81.

⁹ Káldy-Nagy Gyula: *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* (Pest megye múltjából, 6.) Budapest, 1985, vonatkozó helyei.

Pusztai László

Adalék Gyula 1566. évi ostromához

Szulejmán szultán 1566-os, számára is végzetes hadjárata már nem illeszkedett szorosan nagy, hódító vállalkozásai közé.¹ Az uralkodó több mint tíz éve nem hagyta el Isztambult, s bő két évtized is eltelt azóta, hogy seregei élén a keresztények ellen vonult. Különböző okok kényszerítették az immár hetvenkét éves, agg szultánt, hogy kimozduljon udvarából.

A 16. század közepére – attól függetlenül, hogy a korábbi Bécs elleni tervek kudarcral végződtek – a török uralom megerősödött Magyarországon. Kiszélesedett az az ék alakú terület, amelyet Szulejmán Buda elfoglalásával alapozott meg. Erdély kérdése is a szultán érdekeinek megfelelően rendeződött. Szapolyai János özvegye és fia, Izabella és János Zsigmond 1556 októberében visszatért Erdélybe, ahol a továbbiakban török vazallusként uralkodtak.² Ferdinánd és fia, Miksa azonban nem egykönnyen nyugodtak bele magyarországi helyzetük megrendülésébe, s Miksa támadása miatt 1565-ben az erdélyi fejedelemnek segítséget kellett kérnie a szultántól.³ Szulejmán a kérés és a háborút követelő katonaság nyomására döntött úgy, hogy betegen is vállalja a hadjáratot legészakibb tartománya ügyeinek rendezésére.

Pecsevi szerint a szultán 1566. április 29-én hagyta el Isztambult,⁴ és forrásunk szerint június 9-én⁵ Nisben, június 19-én pedig már Belgrádban járt. A szultáni sereg két irányban indult meg. Maga Szulejmán a megszokott hadi úton lépett Magyarország földjére, majd Szigetvárt vette ostrom alá. Pecsevi azt írja, hogy a második vezír, Pertev pasa vezette török had a szultán előtt két nappal, április 27-én vonult ki az Oszmán Birodalom fővárosából Gyula ostromára, június 5-én pedig a Dunánál átkelésre készen csupán hadi felszerelésekre várt.⁶ Ez a sereg, amelyhez északon a szendrői és a vidini bég és a

---

¹ A korabeli források – mint például Mehmed Záim 1577-78-ban – azt írják, hogy Szulejmán ebben a hadjáratában is Bécs ellen készülődött (Káldy-Nagy Gyula, *Szulejmán*. Budapest, 1974, 211). Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy csak a hódoltsági területek növelésére és valamilyen hadi siker elérésére törekedett. Ezt támasztja alá, hogy a Dráva áradása miatt a szultán hajlandó lett volna megváltoztatni a támadás útvonalát Szigetvár helyett Eger felé.

² Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária, *Török és tatár hódítók*. Budapest, 1993, 48.

³ Az 1564 óta folyó Habsburg-erdélyi háborúhoz. ld. *Magyarország története*. III/1. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1987, 273-274.

⁴ Karácson Imre, *Török történetírók*. III. Budapest, 1916, 80. Egyes nézetek szerint az indulás 1566. május 1-re esett. T. Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*. Istanbul, 1967, 49.

⁵ A Pütkösd utáni vasárnap 1566-ban június 9-re esett. Szentpéteri Imre, *Oklevéltani naptár*. Budapest, 1912, 104.

⁶ Káldy-Nagy, *i. m.*, 213.

temesvári pasa hadereje, valamint a két román vajdaság csapatai csatlakoztak,⁷ a temesvári gyülekezőhelyre érve aligha lehetett több negyvenezer embernél.⁸ Célja Gyula elfoglalása mellett az volt, hogy Erdély és a bővülő hódoltságú területek biztosítása érdekében kiűzze a tizenkétezer emberével a Tiszántúlon állomásozó Schwendi Lázár császári hadvezért.

A támadásra ugyan számítani lehetett, mégis készületlenül érte a gyulai várat. 1565 végén már erősen emlegették, 1566 elején pedig a konstantinápolyi követ világosan megírta Miksa császárnak, hogy a szultán roppant készülleteket tesz az új háborúra, és jelezte azt is, hogy „az első támadást Gyula ellen intézik”.⁹ Nehézséget okozott a vár régi kapitányának, Kerecsényi Lászlónak az újbóli kinevezése, de végül sikerült rávenni a védelemre. Hiányos volt azonban a vár felszereltsége, a katonák létszáma sem volt elegendő, és a zsoldfizetés is akadozott. A lakosság, főleg a módosabb réteg elmenekült, sokan Erdélybe, János Zsigmond oltalma alá. A védelmi előkészületek tervei között szerepelt, hogy a gyulai és az egri várkapitány az egész vidéket, amelyen a török hadseregnek át kellett vonulnia, teljesen elpusztítsa, a lakosokat elköltöztesse, a falvakat fölégesse.¹⁰ Ez azonban az áprilisi királyi utasítás ellenére sem történt meg.

Pertev július 2-án ért Gyula alá, amelyet Kerecsényi nyolc heti ostrom után, erősen megrongálva, de még védhető állapotban a szabad elvonulás feltételével átadott.¹¹ Ezután elesett Világos és Jenő vára is;¹² ezzel a Tiszántúl Váradig Szulejmán fennhatósága alá jutott.

A háború nemcsak a magyarok elé állított leküzdhetetlen nehézségeket, hanem az idegen terepen felvonuló török seregnek is gondokat okozott. Emberben és felszerelésben nem szenvedtek hiányt, élelemben azonban szűkölködtek.

A Balkán északnak tartó hadiútjain és a nagy folyók mentén általában napi járóföld távolságban lerakatok álltak – a legnagyobb Belgrádban –, amelyekbe a hadjáratok előtti hónapokban szultáni rendeletre meghatározott mennyiségű hadianyagot és élelmiszert halmoztak fel.¹³ Így volt ez az 1566-os esztendőben is, mikor a ruméliai kádiknak rendelték el, hogy az út állomásaira kellő élelmet gyűjtsenek össze. A jelentések szerint a lakosok közül senki nem akart lisztet adni a hivatalosan megállapított árért, de a sok tiltakozás ellenére

⁷ *Török történetírók*, III. i. h. A szultán már 1565 decemberében, majd 1566 februárjában ismét Temesvár irányába rendelte a moldvai vajdát 7000 harcosával együtt. Káldy-Nagy, *i. m.*, 212.

⁸ Karácsonyi János, A gyulai vár ostroma 1566: *Hadttörténelmi Közlemények* 1897, 93.

⁹ Karácsonyi, *i. m.*, 87.

¹⁰ Karácsonyi, *i. m.*, 92.

¹¹ *Magyarország története*, III/1. 275.

¹² *Török történetírók*, III. i. h.

¹³ Radovan Samardžić, Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVIe siècle. In: *La ville balkanique XVe-XIXe ss.* Red. N. Todorov. Szófia, 1970, 33-44.

mégis mindenkit eladásra kényszerítettek.¹⁴ A sereg élelemmel való ellátásának biztosítására a felvásárolt és raktározott készleten kívül – egy, a 16. század első feléből fennmaradt jegyzék szerint – hadjáratától függően 10-40 családnak kellett egy *müdd*¹⁵ gabonát beszo­l­gáltatni. Az egyes hadrakeléseknél tehát a termények kötelező leadását a szükséglet szerint osztották el.¹⁶ Mégsem volt mindig sikeres ez a rendelkezés, s nem gyűlt össze a háború végéig elegendő készlet, ami a hadjárat kimenetelét is befolyásolhatta.¹⁷

Magyarországon ez a rendszer még nem épült ki, s a nagy seregeket moz­gató szultáni hadjáratokban mindig komoly gondot okozott a csapatok ellátása. A korszak útviszonyainak, a nagy távolságoknak és a szállítási technika színvonalának következtében maga a szállítás is nehézségekkel járt. Így Szulejmán már 1529-ben,¹⁸ majd 1532-ben¹⁹ sem tudta kielégítően megszervezni utánpótlását, s katonái között felütötte fejét az éhezés.

1566-ban a nehézségek elkerülésére próbált a Porta már jó előre gondoskodni az ennivalóról. Erre utal, hogy a hadba hívott moldvai vajdának nemcsak saját csapatait kellett ellátnia, hanem a szultáni haderő számára is élelmet rendelt tőle Szulejmán.²⁰ A hadseregellátás szorult helyzetét bizonyítja az a Nisből írt, alább publikálendő levél is, amely a Magyarországra vonulók ellátását igyekezett biztosítani. Mivel itt még nem birtokolták a felvonulási területet, nem rendelhettek el beszo­l­gáltatást, felvásárlást vagy kényszereladást sem, ezért a szultán barátságosan kérte a hadszíntér településeit, hogy szállít­sa­nak élelmet a táborba. Ígéretet tett a lakosság vagyonának és életének biztonságára, illetve a kért áru kifizetésére. A szállítás megszervezéséért a debreceni bírónak „tímárt azaz falukat” ajánlott jutalmul. A levélből nem hiányzik a fenyegetés sem, de az írás alaphangja inkább a kérés.

Hogy a szultáni levél²¹ magyarul szóljon a debreceniekhez – természetesen megnyerésük végett –, magyar tollforgatóra volt szükség. Erre szolgáltak a Szulejmán mellett írnoki, tolmácsi tevékenységet folytató, török fogságba esett deákok és írástudók. Közöttük egyesek, mint forrásunk írója is, magas műveltségi szinten álltak, kitűnően és helyesen írtak magyarul, amelynek bizonyossága az alábbi levél is.

¹⁴ Káldy-Nagy, *i. m.*, 212.

¹⁵ A *müdd* űrmértékként volt használatban, így búza mérésénél 513 kg-ot, árpa mérésénél 445 kg-ot jelentett. Káldy-Nagy Gyula, A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986, 192.

¹⁶ Káldy-Nagy, *i. h.*

¹⁷ Káldy-Nagy, A török állam hadseregének kialakulása, 193.

¹⁸ Káldy-Nagy, *Szulejmán*, 94.

¹⁹ *Köszeg ostromának emlékezete*. Szerkesztette Bariska István. Budapest, 1982, 122.

²⁰ Káldy-Nagy, *Szulejmán*, 212.

²¹ Hajdú-Bihar megyei levéltár (Debrecen), Debrecen török iratai N° 111.

Szulejmán szultán levele a debrecenieknek

Istennek akaratjából én Szultán Szuleman passáknak és vezéröknek ura, nagy uraknak és királyoknak feje, Gerewg²² országnak,²³ Zerechin országnak,²⁴ Tatar országnak,²⁵ Achyam országnak,²⁶ Tot országnak,²⁷ Horvat országnak etc. császára és fejedelme etc.

Hagyom és parancsolom ti nektök döbröcöni bírák és polgárok, hogy minden környeletök való városokba és falukban lakozó népeknek tuttokra adjátok, hogy im én az én vezéremet, Pertál passát²⁸ Gywla alá kültem. De senki az ő oda menetelétől meg ne rettenjen, házából, falujából sehova ne menjen, hanem mindön embör családotul, jószágostul, barmostul házába helyén veszteg legyen. Ihon az én hitem, hogy senki sem személyébe, sem marhájaiba senkit meg nem bánt. És ha valamely hódolatlan földről, Gywlaról, avagy egyéb városokból, falukból valamely embör az én hódolt földemre jött lehend, avagy akar jönni, akármicsoda rendbeli ember legyen, nagy bízvást jöjjön az én hitemre, mert senki sem személyébe, sem marhájaiba meg nem bántja. Ezt kedig minden faluknak megizenjétek, hogy mindenféle élést, kenyeret, lisztet, árpát, juhokat, teheneket, mézet, vaját és egyéb eledelre való élést szörezzenek akitől mi lehet. És mindent az táborra nagy bízvást hordjanak szabad vásárra. Senkinek semmi kára nem leszen, senkitől erővel semmit el nem vesznek, mert aki az én népem közöl valamit erővel elvenne akárkitől, vagy táborba vagy tábor kévől, de azt erőssen megbintetik. Te kedig döbröcöni bíró, mihelt az én levelemet látod, ha fejedet szereted, mindjártást késödelmesség nékül az én vezérem eleibe siess, és az mit ő parancsol, abban járj. Az mely bírákat kedig helyetted othon hacz, azok mindenféle élést készítsenek, hogy mikor az én vezérem népemmel egyetembe Gywla alá száll, mindjártást ők az éléssel ott készön legyenek. Ha kedig ti az én parancsolatom szerént hiven járandotok és az környeletök való faluk az ti intés-töknek és gondviselések miatt épen megmarad, az én vezéremnek én meg-hattam, hogy mindeniteknek az ő szolgálatja szerént kinek tímárt falukat, ki-

²² Az írődeák a pontos e-vel jelölt magánhangzó hangértékét nem azonosítja egyértelműen, az írásmódot a környezet és a szótagbeli helyzet szabja meg. A közlésben ezeken a helyeken a mai ejtést követtem, kivéve a hely- és országneveket.

²³ Görögországon nemcsak a mai görög területeket érti, hanem a Balkán-félsziget nagyobb részét is.

²⁴ Zerechin vagy Szerecsenország: az Oszmán Birodalom Egyiptomtól délre és nyugatra eső afrikai területei.

²⁵ Tatárország, az 1475 után török fennhatóság alá került krími tatár kánság.

²⁶ Achyam vagy Adzsem ország, az oszmánok nagy ázsiai ellenfelének, Perzsiának a neve.

²⁷ Tótország, a történelmi Szlavónia.

²⁸ Pertál, más néven Pertev pasa második vezír, Szulejmán szultán hűgának fia, Rumélia beglerbégeje, aki az 1566-os tiszántúli hadjáratot vezette.

nek kedig firul fira való szabadságot adjon. Ezt azért irattam magyarul is meg nektek, hogy megtudjátok, az én törököl írt levelembé mi vagyon irva. Irrattott ez levél Nyss városába az én utamból, pinkösd után való vasárnapon 1566 esztendőbe [június 9.].

A document on the siege of Gyula in 1566

László PUSZTAI

The letter published herein was issued by Sultan Suleyman I on June 9, 1566 in Niš in Serbia and was sent to Hungary. The addressees of the letter are the alderman (judge) and citizens of the town of Debrecen located East of the River Tisza. The Sultan informs them that he sent his leader, Pertev Pasha to the siege of the castle of Gyula and his army needs food. He instructs the judge of Debrecen to go and meet the Pasha in haste, and to proceed thenceforward in accordance with the latter's instructions. He should organize the collection of food of all kinds ("bread, flour, barley, sheep, cows, honey, butter, and other foodstuff fit for eating") by the town and the folk of the surrounding villages, and should take it to the camp of those pursuing the siege who will then buy the food for money. The Sultan ensures the addressees that he will not take anything away from them by force and no harm will befall their persons and property. He promises "timar, villages, and freedom from son to son" to those who organize the transportation of food well.

The letter was worded by a highly educated enslaved clerk who was in the chancellor's service, in beautiful and clear Hungarian, with unusually consistent orthography for the age.

Fodor Pál

Kémkedés a török korban

Az 14-16. századi Oszmán Birodalom nem kis részben hatékony hírszerzésének köszönhető látványos katonai sikereit. Jóllehet ezt a tényt kevesen vitatják, az oszmán kémkedés (ekkoriban a hírszerzés főleg ezt jelentette) konkrét formáiról mégis sokkal kevesebbet tudunk, mint például a 16. századi európai hatalmak Oszmán Birodalomban folytatott információgyűjtő tevékenységéről. Annyi azért a szórványos adatokból is megállapítható, hogy az oszmánok a 16. század közepéig ezen a téren sem maradtak el vetélytársaik mögött, sőt, többnyire felülmúlták őket, s miként az utóbbiak, maguk is többszörösen tagolt hírszerző szervezetet építettek ki európai és ázsiai ellenfeleik szándékainak kipuhatolására.

Bár e szervezetről összefoglaló – a Habsburgok hasonló tevékenységéről készütekhez¹ hasonlítható – munka még nem született, eddigi ismereteink alapján nagyjából a következő szinteket tudjuk elkülöníteni: 1. „főkém” tartása a legveszélyesebb ellenfelek udvarában (II. Mehmed szultánt pl. egy Vuk Kulučegovics nevű beépített embere tájékoztatta Mátyás király minden lépéséről²); 2. alkalmi felderítő kiküldése meghatározott feladattal – rendszerint nagy jelentőségű ügyben (Barak reisz küldetése Franciaországba Dzssem herceg felkutatására,³ oszmán kémek a német birodalmi gyűléseken,⁴ kémek útnak indítása nagy hadjáratok előkészítésére⁵ stb.); 3. „szövetséges” (pl. Vence, Genova) és vazallus (Moldva, Havasalföld stb.) országok hírszolgáltatása;⁶ 4. utazók és kereskedők kikérdezése, megbízása;⁷ 5. „hivatásos”, fize-

---

¹ Ld. pl. Josip Žontar, *Obveščevalna služba in diplomacija Avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju*/Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Ljubljana, 1973. Takáts Sándor, A kalauzok és a kémek a török világban. In: *Rajzok a török világból*. II. Budapest, 1915, 133-212. Szakály Ferenc, Egy hódoltsági parasztpolgár, aki beleavatkozott a nagypolitikába. Nagymarosi, majd nagyszombati Trombitás János, 1559–1592. In: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995, 219-387, főleg 255 skk.

² Georg Hazai, Zur Rolle des Serbischen im Verkehr des Osmanischen Reiches mit Osteuropa im 15.–16. Jahrhundert: *Ural-Altäische Jahrbücher* 48 (1976) 82-88.

³ V. L. Ménage, The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486: *Journal of the Royal Asiatic Society* 1965, 112-132.

⁴ Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*. München, 1959, 403-404.

⁵ Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524*. Istanbul, 1987, 310 skk.

⁶ Ld. pl. a *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente*. Atti del II. Convegno Internazionale di Storia della Civiltà Veneziana. I. (Firenze, 1977) c. kötet tanulmányait, illetve Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1989, 170-174.

tett hírszerzők alkalmazása a határvidéki hadszervezet keretei között („nyelvfogók” [dílčik], martalócok, pribékek, kalauzok stb.),⁸ 6. különleges helyzetű alattvaló népcsoportok (elsősorban a zsidók) információi.⁹

Az alábbiakban közölt dokumentum leginkább a másodikként említett hírszerzési forma jobb megismeréséhez segít hozzá bennünket. A Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánhoz felterjesztett jelentés egy 1539 nyarán elfogott török kém vallomását tartalmazza, amely érdekes információkat közöl arról, miképpen fogtak hozzá az oszmánok egy magyarországi hadjárat előkészítéséhez, milyen hírek érdekelték őket elsősorban, s miképpen toborozták felderítőiket. A támadásra ez esetben Szlavóniát (a Száva és a Dráva közti területet) szemelték ki, melynek feltérképezésére – egy első, két hétig tartó felmérést követően – meglepően hosszú időt szántak: a kém több mint fél éven át maradt volna ellenséges területen, ha balszerencséje már első útján nem juttatja a bán embereinek kezére. Modern szemléletre vall, hogy a felderítőnek az ilyenkor szokásos feladatok (az ellenfél hadereje, a csapatok tartózkodási helye, a várak felszereltsége stb.) mellett az országrészben uralkodó közhangulatot is meg kellett figyelnie, ami világossá teszi, hogy az oszmán katonai vezetők ezt is számításba vették a hadjáratok irányának és méretének megtervezésekor. A vallomás talán legérdekesebb részei azok, amelyek a felderítő személyéről és vállalkozásának indítékairól szólnak. Haszán Agilovics, neve és lakóhelye alapján, lehetett horvát, bosnyák vagy akár szerb is, de mindenképpen abból az iszlamizált délszláv népességből származott, amely nagy számban állt az oszmánok szolgálatába, s amely hely- és nyelvismerete folytán az oszmán hírszerzésben is különleges jelentőségre tett szert – nemcsak a Balkánon, hanem Magyarországon is. Agilovics a veszélyes kalandot fivére kényszerítésére vállalta, mivel a testvérpár, amennyiben sikeresen elvégezte volna a feladatot, örökös állást és birtokot kapott volna fizetségül. A nagy értékű jutalom kilátásba helyezése nem volt ritka a 16-17. századi kémkedések történetében, mint ahogy az sem, hogy a megbízott személy az oszmán hierarchia valamelyik szintjére beépült hozzátartozó ösztönzésére folytatta hírszerzői tevékenységét. Már a Mátyás körül „szaglászó” Kulucsegovicsról tudjuk, hogy az Oszmán Birodalomban túszul tartott fivére „épségéért” szolgáltatott híreket a szultánnak, s a 16. századból szintén ismerünk esetet, amikor délszláv származású rokonok egyfajta munkamegosztás szerint dolgoztak a

⁷ Pl. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Şah İsmail ve Canberdi Gazali isyanı: *Erdem* 5/13 (1989) 227–237.

⁸ Takáts, *i. m.*, 157 skk. Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995, 84.

⁹ Fodor Pál, Egy antiszemita nagyvezír? (Megjegyzések az oszmán-zsidó együttműködésről és annak 1589 és 1591 közötti válságáról) (megjelenés alatt a *Századokban*)

Habsburg és az Oszmán Birodalom szolgálatában (gyakorta mindkettő javára – vagy ellen – egyidejűleg).

A kém fogságba esésének körülményeiről a beszámoló nem tájékoztat, csupán annyit közöl, hogy a kínvallatásra a szlavóniai Velikén került sor (e vár nem sokkal ezután, 1544-ben már az oszmánokat uralta). Agilovics további sorsa sem ismeretes, de a nyársra húzást és a tűzön való sütögetést aligha élte túl. Ilyenformán osztozott számos 16. századi kollégája sorsában, akik a fényes jövő reményében vágtak neki kockázatos vállalkozásuknak, de rajta-vestettek, s ezzel a legtöbbet: életüket is elvesztették.

A latin nyelvű beszámoló eredetije a Magyar Országos Levéltárban található, jelzete: E 185 Archivum familiae Nádasdi 1/18. Azt szinte modani is felesleges, hogy az iratot már ismerte Takáts Sándor is;¹⁰ mivel azonban legfontosabb információit említés nélkül hagyta, érdemesnek látszott teljes egészében közzétenni latin átírásban és magyar fordításban. Az eredetire egyébként néhány évvel ezelőtt néhai Barta Gábor hívta fel figyelmemet, ezért most neki ajánlom ezt a kis közleményt. Egyúttal köszönetemet fejezem ki Csukovits Enikőnek, Engel Pálnak és Tringli Istvánnak szíves segítségükért.

Egy elfogott oszmán kém vallomása 1539. július 28-án

(MOL E 185 Archivum familiae Nádasdi 1/18)

1539

Haszan Aghylowith ex partibus marinis circa fluvium Kerka feria secunda proxima post festum Beate Anne, in Welyke in veru assatus et versatus in igne sevissimeque torturatus, magnifico domino Thome de Nadasd comiti et bano etc. fassus est hec infrascripta.

Item fassus est, quod Bassa Boznensis misisset eum in explorationem in Regnum Sclavonie ut exploraret inprimis exercitus banorum ubi sint et tandem exercitus Hispanorum Regie Maiestatis aliorumque dominorum regnicolarum, si forent alicubi locorum et ubi, aut in quo proposito et quamprimum hec omnia explorasset, illico presertim autem infra quindecim dies ad Mwrath Begom redire debuisset, quem cum omni bello Thurcarum vel in vado Gradisthie aut in campo Tzernek obviabit et reperturus esset, qui Mwrath Beg solas partes opidi Crisii debacchare et excursitare intenderet, quod utique ita actum exitit prout fassus est.

¹⁰ Takáts, *i. m.*, 175.

Item fassus est, quod Beglerbeg nunciasset Basse Boznensi ut ipse quamprimum perquirere debeat et inveniat unum certum, astutum et peritum exploratorem, qui totam Sclavoniam sciat explorare, qui etiam tota hac estate presenti et futuris autumno ac hyeme in Sclavonia in exploratione maneat et bene sciscitetur de bello Regie Maiestatis quantum sit pronunc in Sclavonia et proxime venturo anno si fiet et Regnum Sclavonie in qua intentione sit, idest si cesari se subdare vel contriari vellet et qualiter se habeant Regni Sclavonie castra, castella, oppida et alia fortalitia in hominum, victualium ac paxidum seu instrumentorum conservationibus presertim castra fortiora et finitima, istisque exploratis redire deberet ad primum ver, narraturus omnia, nam cesar Thurcarum cum omnibus suis viribus futura estate in Regnum Sclavonie inter Szawum et Drawum esset venturus.

Item fassus est, quod ipse noluisset in hanc explorationem proficiscere, nisi haberet unum fratrem, qui esset szwbassa trans fluvium Kerka, qui coegisset eum ad hanc explorationem, nam si eandem salvus executus esset, tunc eis prescriptam terram trans illud fluvium omnino et perpetuo in officium szwbassatus cesar dotasset et etiam Bassa Boznensis eidem perpetuo quadraginta milia Thymar inscripsisset.

Fassus est etiam hanc primam explorationem sibi per eundem Bassam Boznensem pro expensis dedisse aureos florenos quadraginta dixitque neminem exploratorem (preter ipsum) a Bassa Boznensi expeditum fore, in premissa exploratione.

[Kívül, valószínűleg Nádasy Tamás kezétől]: *1539 fassio exploratoris Basse Boznensis.*

Haszán Agilovics, aki a tenger mellékről, a Kerka folyó vidékéről való,¹¹ s akit a Szent Anna ünnepe utáni hétfőn,¹² Velikán, karóba húzatván és tűzben megforgatván a legkönyörtelenebbül megkínóztak, az alább írtakat vallotta nagyságos Nádasy Tamás ispán és bán etc. úrnak.

Vallotta, hogy a boszniai pasa¹³ küldte Szlavónia felderítésére, elsőbben is kikémlelni azt, hol tartózkodik a bánok¹⁴ serege, majd azt, miféle helyen van a királyi felség spanyol serege és a többi országlakos uraké, s mi a szándékuk; s minekutána mindezt kiderítette, legott, két héten belül térjen vissza

¹¹ A Krka folyó Dalmáciában, amely Scardonánál (Skradin) ömlik az Adriába.

¹² 1539. július 28.

¹³ Helyesen: bég. Ezt a posztot ekkoriban a hírneves Gázi Hüszrev bég töltötte be.

¹⁴ Keglevics Péter és Nádasy Tamás.

Murád béghez,¹⁵ akit az egész török haddal vagy a gradiskai völgyben, vagy a cserneki mezőn¹⁶ fog találni és vele találkozni. Ez a Murád bég Körös város egész környékét készülni és pusztítani. Mindez így történt, ahogy vallotta.

Hasonlóképpen vallotta, hogy a beglerbég¹⁷ üzent a boszniai pasának, hogy az legelőször is kutasson fel és találjon egy jól értesült, furfangos és tapasztalt felderítőt, aki egész Szlavóniát ki tudná kémlelni, s aki egész nyáron, ősszel, sőt télen át Szlavóniában maradna kémkedni, s biztos tudomást szerezne arról, hogy a királyi felség mekkora hadat tart Szlavóniában most és mekkorát a jövő esztendőben; hogy Szlavónia mit szándékozik tenni, azaz meghódolni vagy ellenállni akar-e a szultánnak; hogy miképpen vannak ellátva Szlavónia várai, kastélyai, városai és más erősségei emberrel, eleséggel, puskásokkal vagy védelmi eszközökkel, kiváltképpen a nagyobb és a végbeli várak; miután felderítette ezeket, kora tavasszal térjen vissza, számoljon be mindenről, mert a török császár jövő nyáron egész erejével Szlavóniába jön a Száva és a Dráva közé.

Ugyanígy vallotta, hogy ő maga nem akart erre a felderítésre indulni, de van egy fivére, aki szubasi a Kerka folyón túl, s ő kényszerítette erre a felderítésre, mert ha sikerrel végrehajtaná, akkor a szultán az említett földet azon a folyón túl teljes és örökös szubasi hivatalként nekik adná, a boszniai pasa pedig negyvenezer [akcsét érő] örökös timárt adományozna neki.

Vallotta még, hogy ennek az első kémkedésnek a költségeire maga a boszniai pasa adott neki negyven aranyforintot, s elmondta, hogy az említett hírszerzésre rajta kívül egyéb felderítőt nem küldött a boszniai pasa.

[Kívül, valószínűleg Nádasdy Tamás kezétől:] 1539, a boszniai pasa felderítőjének vallomása.

Ottoman spying in Hungary

Pál FODOR

After having briefly outlined the main features of the Ottoman intelligence service in the 15th and 16th centuries, the author publishes a document of 1539 in Latin original and Hungarian translation which serves to illustrate a special form of Ottoman spying in Hungary. The report which was

---

¹⁵ Minden valószínűség szerint Murád kiliszi (klisszai) szandzsákbégről van szó, aki Hüszrev béggel közösen számos hadi vállalkozást hajtott végre az előző években.

¹⁶ Gradiskán át vezetett az egyik legfontosabb átkelő Boszniából Szlavóniába, ahonnan hamarosan Csemekhez (Črnik) juthatott az utazó.

¹⁷ A ruméliai beglerbég, aki ebben az időben Hüszrev pasa volt.

forwarded to the *ban* of Croatia and Slavonia contains the statement of Hasan Agilović, an Ottoman spy of Southern Slav origin. Agilović had been sent to gather information about Hungarian defence and morale in Slavonia. In order to be able to accomplish his task, he was obliged to stay in the enemy's territory for six months, but he came to be detained by Hungarian authorities shortly after his arrival. Had he managed to perform his mission, he and his brother, who was a *subaşı* somewhere in Ottoman Croatia and forced him to engage in this dangerous undertaking, would have been rewarded with a lifetime *subaşı* office and a *timar* estate with a yearly income of 40,000 *akçe*. The brothers belonged to those Southern Slav elements who, in the hope of making a living, entered Ottoman service in large numbers. Benefiting from their local experiences and connections, they supplied their masters with outstanding information about Hungarian (and later Habsburg-Hungarian) military and political plans.

SZEMLE

A. SÁRKÖZI: POLITICAL PROPHECIES IN MONGOLIA IN THE 17-20th CENTURIES

(BOH, 38; Asiatische Forschungen, 116.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 165 old.

Sárközi Alice már hosszabb ideje foglalkozik a mongól prófécia-irodalommal, több tanulmánya is jelent meg e tárgyban; eredményeinek nagy részét, talán néhány kisebb nyelvészeti utalás kivételével, beépítette e könyvébe is.¹ Műve e tárgyban az első monográfia, s jószerivel az első teljes terjedelemben publikált szövegek is a könyvben láttak napvilágot.² Pedig a műfaj igen jelentős, s ahogy azt a különböző gyűjtemények, könyvtárak katalógusaiból, leírásaiból tudjuk, számos prófécia-szöveg maradt ránk.

A *Political Prophecies* 13 szöveget közöl átírásban, fordítással, jegyzetekkel. A szövegek különböző terjedelműek és műfajúak, legtöbbjük politikai prófécia, de van köztük próféciát tartalmazó erkölcsi tanítóköltemény és hivatalos „főpásztori” levél is, a politikai tartalom, vagy a politikai célzat azonban valamennyiben közös. De összeköti ezeket a szövegeket néhány más igen jellemző motívum is.

A szerző rövid bevezetésben foglalkozik magával a műfajjal, néhány sorban a prófécia és a jóslás közti különbséggel. Ez igen érdekes téma, hosszabb tárgyalást is megérdemelve a jövőben, összevetve egyúttal a szerző által a 17. oldalon írtakkal, miszerint a prófécia műfaj egyik mongol neve a tibeti eredetű *lündeng*, amely a szanszkritra visszamenő *vivangirid* elnevezést váltotta fel. Bonyolítja a helyzetet, hogy a *vivangirid* szó természetesen nem tűnt el a *lündeng* megjelenésével, hanem a „jóslás” jelentést „vette fel”. Illetve nem is lehet mindig biztosan eldönteni, hogy amit a *vivangirid* szó jelöl, az jóslás-e vagy inkább prófécia. Csak egy példát említve a „jóslás” vagy „prófécia” körüli bizonytalanságra: Kienglud mandzsu császár egy állítólagos Bu-ston próféciából merítette az ötletet az akkor csak kínai nyelven ismert *Suramgama-*

---

¹ Ld. még A. Sárközi, Precious Message from Heaven. A Mongolian Prophetic Book of Chinese Origin: *CAJ* 23 (1979) 271-278, amely mű ugyan kimaradt a bibliográfiából, megállapításai azonban bekerültek a *Political Prophecies*-be.

² A Preclassical Mongolian Prophetic Book (*AOH* 24 (1971) 41-49.) c. tanulmányában már elemezte a *Political Prophecies* első szövegét, amelynek az átírását a *Preklasszikus emlékek* 4 (Mongol nyelvemléktár, 15, Budapest, 1969) 113-131. oldalán jelentette meg, fordítását viszont csak most tette közzé.

sutra mandzsu, mongol és tibeti fordításához, s a prófécia (jóslás?) éppen erről a kínaiból való visszafordításról szól. Jellemző módon a mongol szövegben végig a *vivangirid* szó szerepel.³

A bevezetésben szó esik még a mongol prófécia-irodalom kínai, tibeti eredetéről, illetve a munkák politikai háttéréről. Rövid, de igen fontos része a műnek a prófécia műfaj szerkezeti-tartalmi sajátosságainak számbavétele. Ezek közé tartozik, hogy a szerzők alkotásaik földön túli eredetét hangsúlyozzák, s ilyen közös tartalmi jegy a bűnös világ lefestése, a világvége jeleinek, a büntetésnek és a menekülés módjának a leírása is, sokszor ugyanazokkal a szavakkal, fordulatokkal. Persze egy-egy konkrét esetben némelyik elem el is maradhat, mások pedig hangsúlyosabb szerepet kaphatnak, ahogy az a *Political Prophecies*-ben közölt szövegekben is jól megfigyelhető.

A szerző e rövidke összefoglalásából is nagyon jól látszik, hogy a szövegekben található motívumok alapján a prófécia-irodalom milyen sok szállal kapcsolódik más műfajokhoz. De a prófécia szövegek jó példái a mongol népi vallásosság természetének is, hiszen a sámánhit és lamaizmus többnyire békésen megfér egymással a *Political Prophecies*-ben közölt szövegekben is. Sárközi Alice leginkább a prófécia-irodalom politikai tartalmát hangsúlyozza, s kiemeli, hogy ezek a szövegek nem egy szebb jövő illusztrálásául, ígéretéül születtek, hanem éppen ellenkezőleg, a fennálló állapotok igazolására szolgáltak.

Az általános bevezető rész után az egyes szövegek előtt tartalmi összefoglalás található, valamint néhány szó az adott mű politikai háttéréről. A szövegeket négy csoportra osztva közli Sárközi Alice: a kínai, illetve a tibeti eredetű prófécíák, a mongol egyházfőktől származók, illetve a negyedik csoport, amelyben csak egy szöveg szerepel, amelyet sajátosságai alapján talán lehetett volna a kínai eredetű szövegek csoportjában is közölni.

Sárközi Alice könyvének legfőbb célja a prófécia szövegek publikálása volt, fordítással, értelmezéssel együtt, de már csak a munka úttörő jellege miatt sem vállalkozhatott a szövegekben felmerülő összes kérdés megválaszolására.

Néhol a szöveg értelmezése is nehézségekbe ütközött, éppenséggel a prófécia-irodalom műfaji sajátosságai miatt is. Hiszen a szövegek sok esetben szándékosan homályosak, misztikusak. De nehézséget okozott a fordításnál a prófécia-irodalomnak az a jellegzetessége is, hogy a korabeli Mongóliában ezek a buddhista szövegek, származzanak eredetileg a Dalai lámától, a Panszen lámától, avagy mongolul a Jebtsundamba Khutukhtutól, „napi” politikai érdeket is szolgáltak. A kötetben közölt rövidebb szövegek egyenesen politikai röpiratokra emlékeztetnek, néhol még meglehetősen leegyszerűsödött

³ Staël-Holsteint idézi W. Heissig, Zur Bestandsaufnahme und Katalogisierung mongolischer Handschriften und Blockdrucke in Japan: *UJb* 38 (1966) 50.

stílusukban is, s ezáltal sokat veszítenek a hosszabb művekben olyan megkapó színességből.

Nemigen lehet tehát az előbbiek fényében véletlen, hogy a legkorábbi prófécia-szöveg is csak 17. századi, de inkább a 19. századtól lesz a prófécia-irodalom valóban politikai műfajjá, s ahogy a szerző is megjegyzi, majd ekortól kezdve terjed el igen nagy számban.

Amint az Sárközi Alice adataiból is lemérhető, rendkívül gazdag és értékes a mongol prófécia-irodalom. A szerző 170 körüli, a témakörbe tartozó szöveget tanulmányozott. A *Political Prophecies*-ben ezek közül mindössze 13-at adott ki, amelyek mellől nagyon hiányzik a faksimiléjük.

Az alábbiakban ezen szövegek kapcsán felvetődő, vagy a szerző által megválaszolatlanul hagyott kérdésekből szeretnék néhányat részletesebben bemutatni.⁴

qubi sara „September” (24 és 32. oldal, magyarázata pedig nem az 57., hanem az 58. jegyzet alatt található). A burját kalendáriumban Kotwicz szerint ez a második nyári hónapot jelenti,⁵ míg Budajev Tatarinovra hivatkozik, s nála ez a „burját” augusztus,⁶ mint ahogy Joseph Klernél az ordoszi kalendárium *xowin sara*-ja is az augusztust jelöli,⁷ míg Hurcha tanulmányában⁸ a holdújévet követő tizedik holdhónap a *Hobi sar*, amely eredetileg a mongol kalendáriumban az év és a tavasz első hónapja volt, ahogy az a szakirodalomban több helyen is olvasható.⁹ Legutóbb Coloo foglalta össze az ezzel foglalkozó irodalom egy részét¹⁰ (vö. még a *Political Prophecies* 71. jegyzetét is).

bodoo ebečn „small-pox” (24 és 33). Serruys egyik cikkében foglalkozik a himlő mongóliai elterjedésével.¹¹ A *bodoo* szót azonban csak a 18. századi ötnyelvű szótárban találta meg, vagyis ha a kötet első szövegének 17. századi datálása helyes, ez az eddig ismert legrégebbi előfordulása a *bodoo* szónak.¹²

---

⁴ A mű korábbi tartalmi ismertetését lásd Birtalan Ágnesnek a kandidátusi védésről szóló beszámolójában: *Keletkutatás* 1988 tavasz, 97-98.

⁵ *Kalendarnye obyčaji i obrjady narodov Vostočnoj Azii. Novyj god*. Moszkva, 1985, 171.

⁶ C. B. Budajev, *Leksika burjatskih dialektov*. Novosibirsk, 1978, 271.

⁷ J. Kler, Miscellanées Ordosiennes: *Oriens Extremus* 5 (1958) 1:48.

⁸ Hurcha, A Study of the Ordos Calendar: *Journal of the Anglo-Mongolian Society* 11/1 (1988), 19.

⁹ További irodalom: K. Sagaster, *Die Weisse Geschichte*. (Asiatische Forschungen, 41). Wiesbaden, 1976, 133-134.

¹⁰ J. Coloo, Mongol sar toollin xeden neriin tuxai: *Sinflex uxaani akademiin medee* 1990, 3, 57-66.

¹¹ H. Serruys, Smallpox in Mongolia During the Ming and Ch'ing Dynasties: *ZAS* 14 (1980) 41-63.

¹² Ld. még W. Heissig, Einige Bemerkungen zum Kult des „Weissen Alten” (čayan ebügen). In: *Orientalia Josephi Tucci Memoriae Dedicata*. Roma, 1987, 597.

ingri-yin aγur „the air of the Heaven” (24 és 33). Cleaves az 1453-as nevezetes adománylevél *ingri-yin aγur* kifejezést „the Way of Heaven”-nek fordítja.¹³

kelkü „all” (26, 35 és 90. jegyzet). A szóval már többen is foglalkoztak, valamennyiszer a Sárközi Alice által is idézett Poppéra hivatkozva.¹⁴ Heissig egyszer sem fordítja „minden, egész”-nek a szót: *kelkü ulus-yin kereg tusa-yi büütügegčī*, „Der eben dieses Volkes Angelegenheiten vollbringt”, valamint ugyanennek a kifejezésnek a másik fordítása: „Vollzieher der Dinge und des Nutzens des erwähnten Volkes”.¹⁵ Úgy tűnik, Heissig a *kelkü* szó általa feltételezett *kele* „nyelv” tövét próbálta meg fordításban visszaadni.¹⁶

*noyay-tai ba qatuy-tay*¹⁷ „noble men and noble women” (27 és 36). A 144. oldal 96. jegyzetében Sárközi Alice Poppét idézi, aki szerint a *-tai* toldalék *-tai* része eredetileg nőnemű toldalék volt. A hímnemű *-du* képző párjaként ez található többször is Doerfernél,¹⁸ valamint tőle függetlenül később Diyanpengnél is.¹⁹ Ezzel szemben Pritsak, Rasid ad-Dinre hivatkozva azt állítja, hogy a *-tai* a nőnemű *-čīn* kollektív képző hímnemű párja,²⁰ Besénél pedig „a kmo. *-dai*, *-dei*, *-tai*, *-tei* ‘nem, nemzetség stb. férfi tagja’ képző.”²¹ Mostaert a *-dai*, *-dei* mellett *-ldai*, *-ldei* változatot is idéz, de nem ír arról, hogy nemet jelöl.²² Pelliot-nál találjuk a legtöbb adatot a kérdésről, egy jegyzetében a *-tai* képzőt egyrészt szintén Rasid ad-Dinre utalva hímnemű személynévképzőnek, ugyanakkor a Titkos Történetre hivatkozva nőnemű melléknévképzőnek tartja,²³ de

¹³ F. W. Cleaves, The Sino-Mongolian Edict of 1453 of the Topkapı Sarayı Müzesi: *HJAS* 13 (1950) 431-446. Lásd még W. Fuchs, Der persische Fürstennamen im Pekingener Edikt von 1453: *Oriens Extremus* 1 (1954) 26-28.

¹⁴ Ld. még A. Mostaert, *Erdeni-yin Tobčī*. Cambridge, Massachusetts, 1956, 74. M. Hahn, Zur mongolischen Version von Milaraspas mGur 'bum: *ZAS* 9 (1975) 514, 515, 520, 521, 533.

¹⁵ W. Heissig, Geser Khan-Rauchopfer als Datierungshilfen des mongolischen Geser Khan-Epos: *ZAS* 12 (1978) 96, illetve 122.

¹⁶ A *kelkü bügüde* és a *keküü olan* összetételeket ld. C. R. Bawden, Mongol Notes: *CAJ* 12 (1968) 135, 139, 142.

¹⁷ A *noyaytai* társhatározós, *noyaytai-luy-a* alakját (amit Hahn helytelenül *noyantai-luy-a* alakra javított) ld. Hahn, *i. m.*, 512.

¹⁸ G. Doerfer, Beiträge zur Syntax der Sprache der Geheimen Geschichte der Mongolen: *CAJ* 1 (1956) 262. A 264. oldalon pedig a kivételek. S ld. még egy könyvismertetésében: *CAJ* 9 (1964) 314.

¹⁹ Diyanpeng, Mongyol kelen-ü küyisü ilγal-un asaγudal-du: *Mongyol kele utq-a Jokiya* 1984, 3, 64.

²⁰ O. Pritsak, Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker: *UAIb* 24 (1952) 81, ld. még a 77. oldalt is.

²¹ Bese Lajos, Néhány etnikai elnevezésről a Mongolok Titkos Történetében I: *Keletkutatás* 1987 ősz, 42.

²² A. Mostaert, Sur quelques passages de L'Histoire secrète des Mongols: *HJAS* 14 (1951) 353-354. Cleaves-szel közösen írt tanulmányukban szintén szólnak a képzőről, s a Kōkōdei férfi és Kōkōjin női nevet idézik; ld. 24. jegyzet (473-474.)

²³ P. Pelliot, Notes sur le „Turkestan” de M. W. Barthold: *T'ung Pao* 27 (1930) 49.

a kérdés korántsem teljes a „két” képző nő-, illetve hímnemű párja nélkül,²⁴ annál is inkább, mert a -*čin* képző is hasonlóan „problémás”, ahogy azt már Mostaert is jelezte.²⁵ A -*γtai* összetett képzővel kapcsolatban ld. még Poppe egyik későbbi cikkének burját -*γutai* konverbumát,²⁶ valamint Lubsangjab és Gangtoγtaγu közös cikkét.²⁷

si-qu takiqy-yi kičyejü „Honour si-qu diligently...” (27 és 37). Cleaves a *Fiúú tisztelet könyve* egy korai mongol fordításáról írt tanulmányában elemez egy *siyu odquiban* kifejezést, és a *siγud-* „gyűlöl” megfelelőjének tartja.²⁸ Ha az idézett részben is erről lenne esetleg szó, akkor az előző mondat alanyára vonatkoznék a citált szakasz, s párhuzamos szerkesztéssel lenne dolgunk: ... *siltayan etügen eke bütenggi čirig jarčumlaγu si-qu...* vagyis „(az emberek szenvedésének) az oka [egyrészt] az, hogy a föld anyja a gyilkos sereget teszi meg törvénynek, [másrészt] az, hogy igyekszik a gyűlöletet tisztelni”. A *siγu-*, *siγud-* szavak más előfordulását is érdemes megnézni. A *Cayan teüke* Ligeti-féle kiadásában olvasható: *qoyar yosun-i dulete siγuydayšan*,²⁹ ami ezen a helyen hiányzik a többi *Cayan teüke*-változatból. Ám más szövegekörnyezetben azokban is található hasonlóan érdekes példa. A *siγud-* szót Sagaster egyszer „lenéz”-nek (*qan kümön-lüge büü siγuda* „Man verachte nicht den König”), máskor meg „erőt felhasznál”-nak (*qamiγ-a üüles-tür büü siγuda* „Verwende deine Kräfte nicht auf Belanglosigkeiten”) fordítja.³⁰ S utójára egy egészen más elképzelés: ha a szöveget Sárközi Alice tagolása szerint értelmezzük, nagyon csábító a *si-qu* alakot a *siqaqu* „nyom” szó torzult formájaként értelmezni, amely szónak van „esküszik” értelme is,³¹ ami remekül beleillene a szövegünkbe.

²⁴ A már idézett műveken kívül ld. még A. Mostaert – F. W. Cleaves, *Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes: HJAS* 15 (1952) 462.

²⁵ A. Mostaert *Ordosica*. Bulletin No. 9 of the Catholic University of Peking (November, 1934), 53.

²⁶ N. Poppe, *Bemerkungen zum vorklassischen Schriftmongolisch* (anlässlich des Buches von M. Weires): 3 (1969) *ZAS* 122.

²⁷ Čoi Lubsangjab – Gangtoγtaγu, Barguaman aγaγun-u sudulu-un qoyar nom-un sigümji: *Mongγol kele bičg* 8 (1988) 43.

²⁸ F. W. Cleaves, *The Second Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching: Documenta Barbarorum*, Wiesbaden, 1983, 43. A *siγud-* szó másik jelentése „határoz”, ld. *sedkil-yin siγuduyšan* „seinen Sinn (für ... geben) entschieden hatte” (W. Heissig, *Bemerkungen zum mongolischen Tandjur: UAJb* 14 (1952) 125-126.

²⁹ Ligeti Lajos, *Preklasszikus emlékek 3. Jüan és Ming-kori szövegek klasszikus átírásban*. Budapest, 1967, 63.

³⁰ K. Sagaster, *Die Weisse Geschichte*, 95, 143-145.

³¹ H. Serruys, *Oaths in the Qalqa Jirum: Oriens Extremus* 19 (1972) 131-141.

dangγur „(?)” (29 és 145). A belső-mongóliai bárin nyelvjárásban található a *dongor* szó, a jelentése pedig „kétszínűen, alattomosan gúnyos (viselkedés, ember, szó)”,³² s ez a jelentés bele is illik a szövegbe.

engkeĵkü sayin üiles üiledügĵin bey-e-degen amuqu čöle ülü olqu „The becalmed persons who did good actions will have a rest, and they do not come across troubles” (29 és 39). A szerző nem ad jegyzetet ehhez a részhez, ezért nem tudni, hogy fordításakor a szövegben igen gyakran, a 29. oldalon pl. négyszer előforduló *čöb* „trouble” szó „hatására” tagolta-e így a szöveget (amely szó egyébként mindig a *čöb-ün čay*³³ kifejezésben fordul elő, amit Sárközi Alice, Lessinget követve mindig „age of calamity”-nek fordít; s Kesigbatu egy néhány éve előkerült művében szintén megtaláljuk ugyanezt a kifejezést, amelyhez Bayar a következő magyarázatot idézi: „a száz éves életkornál tíz évvel kevesebb korig tartó szakasz”³⁴), vagy Weller, illetve a neki válaszoló Poppe magyarázatát fogadta el a *čöle* szó értelmezésénél.³⁵ Csak-hogy az itt következő néhány példa nem mindenben igazolja Poppét. Először is, ami a próféciából idézett részt illeti: a nomen futuri itt a *čöle* jelzője,³⁶ amely szót egyébként idézi is Sárközi Alice *Vajracchedikā*-tanulmányában,³⁷ a *jabĵai čilüge* szókapcsolattal pedig Clark foglalkozik, és „freedom”-nak fordítja.³⁸ Az *amuqu čöle ülü olqu* kifejezés valószínűleg nem független a *naiman čilüge ügei* jól ismert buddhista terminustól, amelynek Čosgi Odsir *Bodistw-a čari-a awatar-un tayilbur*-jában található, *naiman čöle [=čöle] ügei* változatához Cleaves hoz jegyzetet,³⁹ míg Weller és Poppe ezt a jegyzetet kritizálják. A *Damamūkonāmasūtra*-ban található *čöle qayaly-a ese oluluy-a* pedig a próféciában meglévő kifejezés egy változatának tűnhet, s ugyanitt

³² Сеҗенчоҗту, Баҗарин аман аҗалун-у өһөрмиҗе онҗалиҗтай үгес-үн туҗай: *Mongγol kele utγ-a jokiyal* 1983, 4, 55.

³³ Ld. még, N. Poppe, Geserica: *Asia Major* 3 (1926) 188. *Dorodo yirtincüyin caq čöb bolxu bui* „die Zeit wird in der unteren Welt unruhig sein”.

³⁴ Bayar, *Silügĵin Kesigbatu-yin sin-e-ber ileregsen silüg ba tegün-ü tuqai sinjilege: Öbör mongγol-un neyigem-ün sinjilekü uqayan* 1987, 2, 109. illetve a magyarázat a 113. oldalon.

³⁵ N. Poppe, Antworten auf Professor Fr. Wellers Fragen: *CAJ* 7 (1962) 45.

³⁶ A szó már a Titkos Történetben is előfordul (*qadquqi-a čölö ügei'ü*), ld. A. Mostaert, Sur quelques passages de l'Histoire secrète des Mongols, 367 és 370.

³⁷ A. Sárközi, Toyin Guiši's Mongol Vajracchedikā: *AOH* 27 (1973) 99.

³⁸ L. V. Clark, From the Legendary Cycle of Cinggis-qayan: The Story of an Encounter with 300 Tayičiyud from the Altan Tobči (1655): *Mongolian Studies* 5 (1978) 36/129. jegyzet, ahol is idézi Šastina *Altan Tobči*-fordítását is. A *jab čilüge* „possibilité” fordítását ld. G. Kara, *Chants d'un barde mongol*. Budapest, 1970, 159. A *ĵai čilüge* változatot ld. még: W. Heissig, Zur Überlieferung der Üge-Dichtung, I. Vier unbekante Üge: *ZAS* 1 (1967) 211.

³⁹ F. W. Cleaves, The *Bodistw-a Cari-a Awatar-un Tayilbur* of 1312 by Coski Odsir: *HJAS* 17 (1954) 93/39. jegyzet. A *naiman čöle ügei*, illetve a *naiman čilüge ügei* kifejezésekben mindenesetre a *čöle* és a *čilüge* ugyanazt jelenti.

bukkan fel az *ideküi čöle qarın gegeküi yosutu*⁴⁰ mondat is, amelyben pedig már nomen futuri a jelzője a *čöle* szónak, csakúgy, mint a *degedü nom üiledkü čöle* („alkalom”-nak fordítja Hahn) példában,⁴¹ *Čoyijid dakini-yin tuyuǰi* szövegének *člüge* szavának is: *sedkil-dür üǰküi bisilyal-i üiledkü člüge ese bolbai*,⁴² végül pedig az *Erdeni-yin tobči* adata: *nadur odqui člüge ülü bolun bui* Krueger fordításában: „I shall not be free to go”.⁴³ De ide tartozik a *člüge-čöle* alábbi előfordulása is, immáron nomen futuri nélkül: *amur ǰryal jegüden-ü člüge metü*,⁴⁴ „a béke és boldogság az álom nyugalomához hasonló”. Ezeknek a példáknak az alapján a kérdéses rész fordítása: „nem találnak helyet pihenni”.⁴⁵

ǰai jobalang-i jedkü-maǰaǰin yabutuǰai „Live interrupting the sufferings at once” (31 és 42). A 146. oldalon, a 125. jegyzetben szerepel a *-maǰaǰin* toldalék legfontosabb szakirodalma. Az ott szereplő belső-mongóliai nyelvjárásokat Mostaert adata alapján kiegészíthetjük az ordoszival is: *yawu’ mǰdzin* ‘il faut d’abord qu’il parte’.⁴⁶ A *-maǰaǰin*, amellyel Mostaert későbbi, összefoglaló nagy munkájában is foglalkozik,⁴⁷ a *-maǰča* (*-megče*) toldalék egy változatának tűnik, ahogy az Poppe egyik cikkének „converbum contemporale” adataiból látszik: *-maǰča*, *-maǰčın*, *-mačın*, *-mačı*.⁴⁸

tegün-ü nigen gerün ǰučı ǰarun qalaǰun ami kümün „more than thirty members of his household” (47 és 53). Serruys egyik jegyzetében foglalkozik a *qalaǰun amin* szókapcsolattal és „alive”-nak fordítja, s megoldása az idézett szövegben is elfogadható.⁴⁹ Serruys egy másik cikkében idézi az *ulaǰun amin* kifejezést,⁵⁰ ami – bár ő nem utal erre – talán nem független a *qalaǰun amin-*

⁴⁰ C. Šagdarsüren, *Le Damamükönānasūtra. Texte mongol du Toyin Guišı*. Budapest, 1989, 85, illetve 228. A *čöle qaǰalya* „kiút” fordítását ld. N. Poppe *The Twelve Deeds of Buddha*. Wiesbaden, 1967, 98.

⁴¹ M. Hahn, *Zur mongolischen...* 514. A 490. oldalon a *čülege* alak is szerepel.

⁴² A. G. Szükün, *Istorija Cojǰid-dagını*. Moszkva, 1990, 161. Tartalmi fordítása a 196. oldalon.

⁴³ J. R. Krueger, *Poetical Passages in the Erdeni-yin tobči*. The Hague, 1961, 180; az egyik változathól a *čüle* alakot is idézi ugyanitt.

⁴⁴ *Mergen Güüšı-yin ǰokiyarǰan Gegegen bolur erike* kiadása: *Öbor mongol-un neyigem-ün sinǰilekü uqaǰan*, 1986, 5, 135.

⁴⁵ Figyelemre méltó a *Houa i i iu* egyik adata is: *maǰa amuǰu čenetü bö’esü* „il veut réellement trouver la tranquillité”. Idézi A. Mostaert – F. W. Cleaves, *Trois documents...* 464.

⁴⁶ A. Mostaert, *Le Dialecte des Mongols Urdus (Sud)*: *Anthropos* 22 (1927) 164.

⁴⁷ A. Mostaert, *Textes oraux Ordos*. Peip’ing, 1937. LXIII. Az előző oldalon külön foglalkozik a contemporare képzővel, s nem ír semmit az általam feltételezett összfüggésről. A tanulmány mongol fordítását ld. *Xel dzaxiol* 5 (1968) 101-162.

⁴⁸ N. Poppe, *Geserica...* 179.

⁴⁹ H. Serruys, *The Mongol Word Pair Qariyaqu-Bariyaqu*: *CAJ* 16 (1972) 120.

⁵⁰ H. Serruys, *Five Documents Regarding Salt Production in Ordos*: *BSOAS* 40 (1977) 350.

tól. Ugyanígy állandósult szókapcsolatnak tűnik a *qalayun čirai-tu* „forró arcú” kifejezés is.⁵¹ Poppe egyik tanulmányában fordítja és idézi a *tosun amitu* „vaj életű”, illetve a *ögekün amitu* „zsír életű” kifejezést, amelyek tűzhimnusz-szövegben találhatóak és a tűzistenségnek a jelzői.⁵² A Heissig által közölt tűzhimnuszokban pedig a *qalayun amin* kifejezést találjuk meg.⁵³ Úgy tűnik, ezekben a szövegekben a két kifejezés egymásra utaló fogalompárt alkot.⁵⁴

yeke qara salkin „the great terrible wind” (51 és 59, és 95. jegyzet). A *qara salkin* kifejezést épp csak Lessingtől idézi – „homokvihar” jelentése is van –, de a természeti jelenséggel részletesebben is foglalkozik Meserve.⁵⁵

dörbedüger ĵud mender-ün ayul „The fourth is cattle-disease and the danger of thunders” (64 és 66). Sagdarsüren 6 féle *ĵud*-ról ír egyik tanulmányában,⁵⁶ az egyik a *temür*, vagy *sil-ün ĵud*, az idézett rész fordítása pedig ezek alapján inkább: „a jégeső-vész”. Három alkalommal a *ĵud turqan* kifejezés is megtalálható a *Political Prophecies* szövegeiben, s ebből két alkalommal ojrát írásos próféciában, ami egyértelművé teszi az olvasatát (49, illetve 75. és 80.), és igencsak ellentmond Cleaves *ĵud dorĵan*⁵⁷ melletti érveinek.⁵⁸

dörben sarayin sineyin ĵurban-ača „the third of the new moon of the fourth month” (69 és 72), de kicsit később kimaradt a fordításból az „újhold”,⁵⁹ (117) *sineyin tabun arban tabun qorin tabun-du* (118) „On the fifth, fifteenth, twenty-fifth of every month” (vö. még 71, és fordítását a 74. oldalon). Egyébként a *sine* a keltezésnél néha el is marad, a dátum természetesen akkor a holdhónapra vonatkozik.

Muu tüng šan neretü ayula-yin ĵegün door-a ĵayun-u ĵajar qayaraĵu čomorayšan-u dotor-a nigen qayaly-a bui... „on the South-Eastern side of the mountain Muu-tüng-šan the land has split a hundred (miles) long and in the

⁵¹ C. R. Bawden, *Mongol Notes: CAJ* 12 (1968) 142. oldal, illetve fordítása a 140. oldalon.

⁵² N. Poppe, *Zum Feuerkultus bei den Mongolen: Asia Major* 2 (1925) 142.

⁵³ W. Heissig, *Mongolische volksreligiöse und folkloristische Texte*. Wiesbaden, 1966. Csak egy példa a 112. oldalról: *Qalayun amin-i minu qayiralan soyurqa*.

⁵⁴ Id. még D. Dumas, *Eine Analyse der mongolische „Feuergebete”*. Bonn, 1987, 154, valamint G. Kara, *L’inscription mongol d’Arūĵ, prince de Yun-nan* (1340): *AOH* 17 (1964) a 161. oldal 35. jegyzetében az *Altan gerel*-ből idézi a *qalayun amin* kifejezést.

⁵⁵ R. I. Meserve, *A Natural Calamity of Inner Asia: The Buran: UAJb* 64 (1992) 105-116.

⁵⁶ C. Šagdarstiren, *A propos de l’élevage des cinq espèces de bétail chez les mongols*. In: *Studia Mongolica* 5, 165, ugyanezen részt idézi Meserve is: *Natural calamities*. In: *Altai Religious Beliefs and Practices*. Budapest, 1992, 225.

⁵⁷ A *ĵud dorĵan ölesküleng* alakját ld. *Preklasszikus emlékek* 4, 75.

⁵⁸ F. W. Cleaves, *The Bodistwa-a Čari-a...* 126-127.

⁵⁹ N. Poppe, *The Mongolian Monuments in HP’ags-pa Script*. Wiesbaden, 1957, 100.

opening there was a gate. ...” (70 és 74). A szövegnek ez a részlete feltűnő hasonlóságot mutat a Nagy Sándor legendából jól ismert Góg és Magóg történet motívumaival, pontosan annak a mongolokhoz eljutott változatával, amelyikben szerepel a „meghasadt” hegy képe is.⁶⁰ Boyle idézi Rasid ad-Dint, akinél a kapu nem szerepel, hegyek akadályozzák a kijutást, ezek vasérc telérljét kiolvasztva kivezető utat formált a hegy.⁶¹ Úgy tűnik, a „mongol” változatban a „kapu” helyébe a „kivezető út” (és nem magas hegyek) került. Ennek a változásnak a szempontjából, ha az eddigi feltételezések helyesek, figyelmet érdemel a nyugati mongolság (vagyis a Nagy Sándor legenda legvalószínűbb átvevői) nyelvének *qayalya* szava. Ahogy azt Krueger is megállapítja, a szónak a kalmükben „út” jelentése van.⁶² Mint ahogyan az ojrátban is,⁶³ valamint a híres hollandus, Witsen egyik szójegyzékében is megtalálható a *qayalya* szónak ez a jelentése,⁶⁴ ahogy egyébként már a Titkos Történetben is szerepelt.⁶⁵ Jelen szövegünk érdekessége, hogy benne mindkét motívum, a „kapu” és a „kivezető út” is megtalálható.

eke boluysan qamuy amitan „All living beings who (at one time) have become mothers” (71 és 75). A 151. old. 194. jegyzetéhez: Nattier előtt Bayat egy rövid lábjegyzetében már helyesen értelmezte a kifejezést.⁶⁶

*xudal xuluγar*⁶⁷ „Lies and robbery” (80, 81 és 138). Mostaert és Cleaves közös tanulmányának egyik jegyzetében foglalkozik a két szóval, amelyek meglehetősen gyakran szerepelnek szópárt alkotva.⁶⁸ Egy tűzimában érdekes módon a kifejezés kiegészül egy harmadik szóval, a „pletyka” elemmel: *qulayai / Qudal qob*.⁶⁹

⁶⁰ J. A. Boyle, Alexander and the Mongols: *CAJ* 24 (1980) 18-35.

⁶¹ Uo. 24., illetve J. A. Boyle, The Alexander Romance in Central Asia: *ZAS* 9 (1975) 265-273. A mongolok szerepéhez a Nagy Sándor-, illetve Magóg-legendában további bibliográfiai adatokat közöl még: Wilson, The Wall of Alexander against Gog and Magog, and the Expedition Sent out to Find it by the Khalif Wāthiq in 842 A. D. In: *Asia Major. Hirth Anniversary Volume*. é. n. 575-612.

⁶² J. R. Krueger, *The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Stralenberg's Geography of 1730*. Stockholm, 1975 110.

⁶³ Sešen, Oyirad ayaγun daki erten-ü monγol kelen-ü üges: *Öbör mongγol-un baγsi-yin yeke surγayuli erdem sinjilegen-ü sedgül* I (1978) 56.

⁶⁴ N. Witsen, *Noord en Oost Tartarye...* Amsterdam, 1692. A 119. oldalon, a kalmük szójegyzékben csak a „kapu” jelentés található meg, de az ún. dahúr anyagban az „út” meghatározását adja a szónak.

⁶⁵ Ld. pl. Oyuncēceg, Dgedüi mongγol-un aman ayaγun-du erten-ü üges ülemji qadaγalaydaju bayiy-a tuγai: *Mongγol kele bičg* 1988, 8, 15.

⁶⁶ Bayar, Sillügčün Kesigbatu... 113.

⁶⁷ Ld. még a *qulayai qual* „theft and deceit” fordítását Serruynál: The Seven Jewels in Mongol Literature: *Mongolian Studies* 2 (1975) 137. (A bibliográfiában egyébként hibásan 1976-os dátum áll.)

⁶⁸ A. Mostaert – F. W. Cleaves, *Trois documents...* 464-465.

⁶⁹ W. Heissig, *Mongolische...* 102.

qaɣalɣačĭ-yi ĵaraĵu ilgebe „I sent my doorkeeper” (105 és 111). Összehasonlításként, a „kapus” Belső-Mongóliában, Üüsin területen a „zászló” nevű területi egység határainak őrizetével megbízott tisztviselő volt,⁷⁰ illetve érdekességként, és a 147. oldal 142. jegyzetének kiegészítéseként: a prófécia-szövegben sokat szereplő Avalokitesvarát kapuőrzőnek is ábrázolták.⁷¹

nigülesküy-yin bodisadu-a-yin ɣoq-a-bar tatan surɣabai „... taught it to catch (people with) a hook” (129 és 132). A fordítás meglehetősen szabadra sikerült, kimaradt az idézett első két szó fordítása, de ami érdekesebb, az a *ɣoq-a* „horog” szó, ami már Serruysnak is fejtörést okozott a *Qonĵin Sudur* esetében: *olan amitan-i eneren nigülesküi-yin gegen gerel-ün ɣuqa-bar geyigülün tataĵu* „enlightened and pulled the many living being with the hook of the brilliant light of gracious mercy”, ahol is jegyzetében Kowalewskit idézi a szóhoz.⁷² Heissig pedig az *asarayčĭ-yin qoqa* kifejezést „Maitreya’s Hacken”-nek fordítja.⁷³ Talán egy másik adatot is figyelembe kellene venni az idézett részek fordításál, a *meke ɣoq-a* „fortély” szót.⁷⁴

Néhány bosszantó nyomdahiba sajnos maradt a könyvben: 34. o. „Nine girls will have one husband.”, 172. o. „The destiny of our Mongol nation...”, 108. o. „are interested in women”, 110 o. „in all the eight directions”, 118. o. „Eight:...”, egyik fordításnak sincs meg a mongol megfelelője.

77. o. *yani mungxaq al-daraxu bolturyai*, 117. o. *yisüdüger luu ĵil-ača ĵailaqu-du...*, 120. o. *ĵegün* és *bars taulai ĵil-i ...*, 121 o. *Bardan omoyatai ...*-t követő három sornak, csakúgy mint az előzőknek, hiányzik a fordítása.

71. o. *Dörben mingyan* fordítása 74 o. „five thousand” („négyezer” helyett); 71. o. *qorin ĵing-ün ildü* fordítása 74. o. „twenty ĵing long” („húsz ĵing súlyú” helyett); 127. o. *baris* fordítása 130. o. „lion” (kétszer is, „tigris” helyett). A 135. oldalon helyesen idézett Poppe-cikk a 162. oldalon „The Kutāgāra sūtra” címen található; a 138. o. 50. jegyzetében a *Vimalakīrti*-adat nem szerepel,⁷⁵ mint ahogy a bibliográfiában sem; a 144. oldalon idézett mindkét Poppe-cikk kimaradt a bibliográfiából, ahol egyébként több adat is hiányos.

⁷⁰ H. Serruys, Mongol Texts Regarding an Anti-Christian Conspiracy in 1903: *Mongolian Studies* 4 (1944) 53/17. jegyzet.

⁷¹ Odile Divakaran, Avalokitesvara – from the North-West to the Western Caves: *East and West* 39/1-4 (1989) 145-178.

⁷² H. Serruys, For Manuals for Marriage Ceremonies Among the Mongols, Part II: *ZAS* 9 (1975) 275, 297 és 314.

⁷³ W. Heissig, Zur Bestandaufnahme und Katalogisierung mongolischer Handschriften und Blockdrucke in Japan: *UAsJb* 38 (1966) 87.

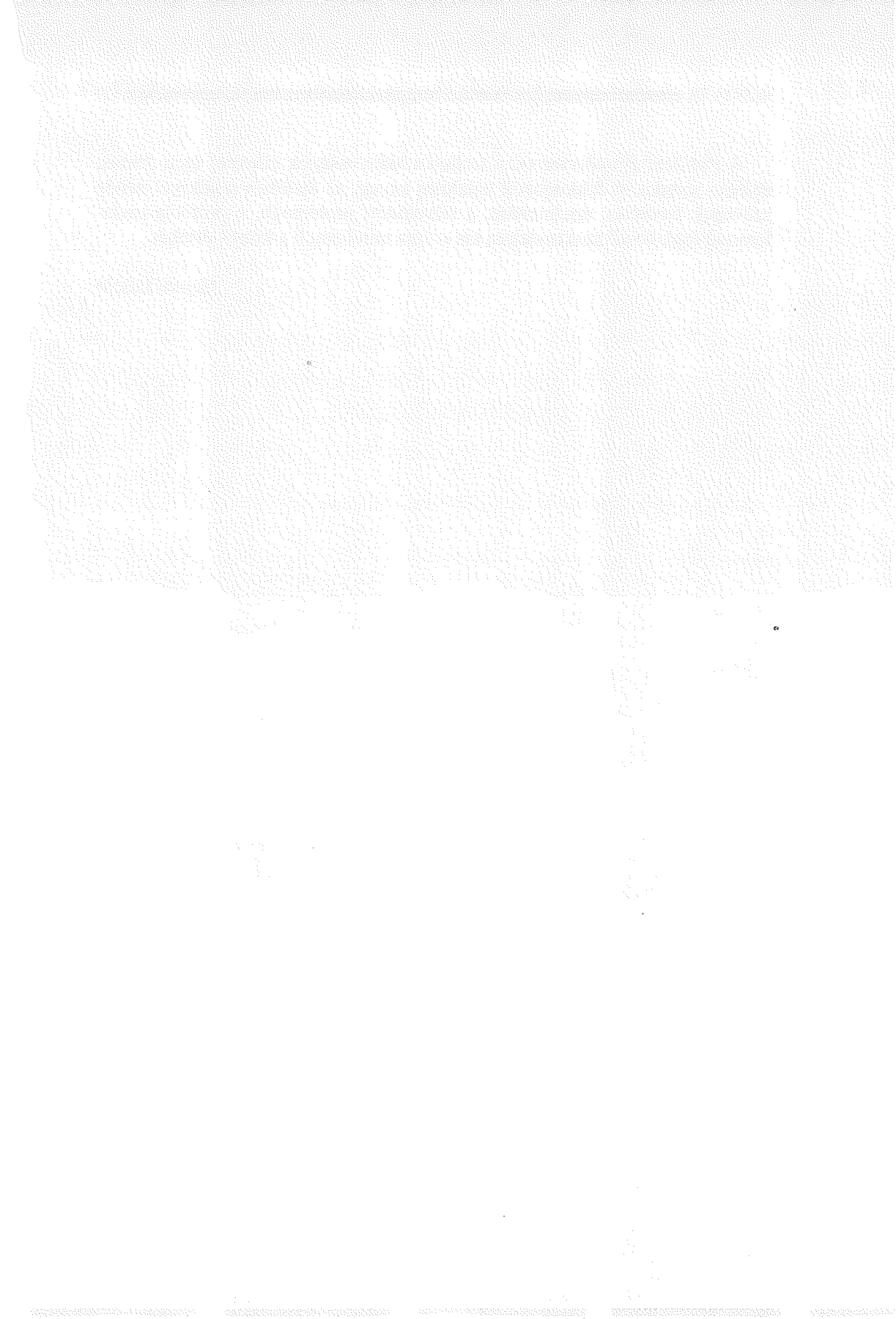
⁷⁴ Osur, Orčin čaγ-un mongɣol kelen-ü qorsiy-a bütüye ba tegün-ü küriy-e kehjiy-e: *Mongɣol kele sinĵilegen-ü ögüel-üd.* 1985, 239.

⁷⁵ Kara, *Vimalakīrti*, a 77. oldalon található a *ĵusur kelbür* alak.

A *Political Prophecies* ezen technika hiányosságok ellenére igen fontos, érdekes munka. A feldolgozott hatalmas anyag, az általában rendkívül nehéz szövegek fordítása, értelmezése, a felvetődött problémák, a prófécia-irodalommal foglalkozó szakirodalom kis száma mind emeli a könyv értékét.

Hajnal László

KONFERENCIÁK

„Manasz – 1000” tudományos szimpózium

Biskek, 1995. augusztus 25-31.

1995. augusztus 25-31. között ünnepelték meg Biskekben, illetve Talaszban a kirgizek nemzeti eposza, a *Manasz* születésének ezredik évfordulóját. Kirgízia fővárosában tudományos szimpóziumot rendeztek. Talaszban, Manasz földjén rendkívül impozáns ünnepséget tartottak.

A rendezvényen dr. Torma József Magyarország almati (kazak, kirgiz, tadzsik) nagykövete a helyszínen csatlakozott a tudományos összejevetelhez, majd az azt követő ünnepségeken képviselte Magyarországot.

Az UNESCO fővédnökségével megrendezett tudományos ülészsakra számos országból érkeztek, legtöbben a Török Köztársaságból, mintegy harmincan, lényegében mégis a közép-ázsiai törökség találkozájáról beszélhetünk. Európából csak elvétve akadt résztvevő, s mi sem természetesebb, hogy orosz nyelvészek, fordítók jelentek meg nagyobb számban. Magyarországot Torma József nagykövet és e sorok írója képviselte.

Akik már augusztus 25-én megérkeztek, azok megtekinthették Csingisz Ajtmatov *Kerez* (Piros Alma) című darabját a Városi Színházban. Hatalmas sikert aratott mind a szerző, mind a darab, amelynek zenéje a közép-ázsiai nomád és a filmbemászó orosz muzsika keveréke, táncokkal, látványos színpadi elemekkel.

Mivel a tudományos ülészsak végeztével sem állt rendelkezésünkre pontos kimutatás arról, hogy hány résztvevő volt, mely országokból mennyi előadó képviseltette magát, kik, mikor, miről adtak elő, így beszámolómban csak jegyzeteimre tudok támaszkodni, illetve az előzetesen kiadott programra.

Augusztus 26-án kezdődött a ceremónia a főváros új nevet kapott főterén – a Manasz téren –, ahol megkoszorúzták a honalapító Manasz frissen felavatott szobrát, majd nemzetközi könyvkiállítás és -vásár nyílt a Szépművészeti Múzeumban, s itt rendezték meg az alkalmi képzőművészeti tárlatot és a nagy selyemút népeit bemutató történelmi kiállítást.

A Manasz szimpóziumot Ajtmatov nyitotta meg, a résztvevők kitörő lelkesedéssel fogadták szavait. Ajtmatov Kirgízia követe Belgiumban, erre az alkalomra hazatért, s kirgizül szólt az egybegyűltekhez. Ez azért kiemelendő, mert a következő napokban leginkább oroszul adtak elő a közép-ázsiai török népek képviselői. Az egyébként ilyenkor szokásos üdvözlések, lelkes és ünnepélyes szavak hangzottak el, hiszen a megnyitón megjelent Kirgízia elnöke, a kirgiz tudományos akadémia elnöke, a szomszédos országok magas

rangú képviselői, Federico Mayor, az UNESCO főtitkára, valamint a nemzetközi tudományos élet reprezentánsai.

Este ismét pompázatos színházi műsor várta a résztvevőket. Az Állami Opera, a Balett-színház vagy a Hakasz Drámai Színház művészei kápráztatták el a lelkes közönséget. Az operában bemutatót tartottak, az Ajcsörek-nek tapsolhattunk lelkesen. A fővárosi mozikban az ősi kirgiz kultúra látványos bemutatásának lehettek szemtanúi azok, akik nem a színpadokon kívántak megismerkedni a Manasz világvárral. A filmvászonon megelevenedett az ezeréves történelem.

A harmadik nap már nem volt ilyen harmónikusnak mondható, ugyanis pontos program nem lévén, nem lehetett tudni, hogy mire, mikor kerül sor. Mivel a legtöbb vendég török nyelvész, illetve néprajzos volt, nekik kellett helyet és alkalmat biztosítani az előadásra, szakproblémáik megtárgyalására. Jelen volt többek között az Atatürk Kultúr Merkezi (Atatürk Kulturális Központ) elnöke, a Török Nyelvészeti Társaság (Türk Dil Kurumu) elnöke, a török kulturális minisztérium magas rangú képviselője, s hat köztársasági elnök tisztelte meg jelenlétével a kirgizek honalapításának, államisága születésének millenniumi ünnepét: Gajdar Alijev Azerbajdzsán, Benazir Bhutto Pakisztán, Süleyman Demirel Törökország, Iszlám Karimov Üzbegisztán, Nurszultan Nazarbajev Kazakisztán és Szaparmurat Nijazov Türkmenisztán köztársasági elnöke.

Délelőtt és kora este voltak az előadások, mert a déli órákban nagy volt a hőség. A mintegy 25 ország résztvevője összesen száznál is több előadást tartott. A legtöbben – a közép-ázsiai és a törökországi vendégeken kívül – természetesen az Orosz Föderációból érkeztek. Neves műfordítók, költők, irodalmárok beszéltek Manasz fordításukról, a munka nehézségeiről, szépségeiről, örömeiről és sikereiről.

Néprajzosok hasonlították össze a közép-ázsiai közös legendakört, saját szülőföldjük hőseinek énekeit és a Manaszt, kiemelve a közös motívumokat, illetve az egyedi vonásokat.

Kora este látványos kulturális seregszemlét tartottak Kirgízia népeinek folklórjából. Kirgízia kicsiny ország a testvér kazakok országához képest, mindössze három millióan lakják. Természeti szépségekben bővelkedik, ám gazdaságilag szegénynek mondható. A kirgiz népesség egymillió, a többiek kazakok, oroszok, ukránok, tatárok, ujugurok, koreaiak, tibbégek, csecsen-ingusok, dungánok, tadzsikok, németek, zsidók.

A bemutató után feldíszített kirgiz sátorban bőséges vacsora következett, zenével-énekekkel kísérve. A roskadásig terített asztalokon feltálalt összes kirgiz nemzeti eledelt és italt végig kellett kóstolni.

Másnap folytatódott a tudományos tanácskozás. Akit szólítottak, az a pódiumhoz igyekezett, és felolvasta vagy elmondta előadását. Sajnos a 10 percben megszabott időt többen nem tartották be, esetenként akár egy órára is

nyújtva mondanivalójukat. Védelmükre kell felhoznom, hogy a világnak ezen a táján ősrégi hagyomány a szabadon, kötetlenül tartott előadás.

Torma József kirgizül olvasta fel dolgozatát, amely a közép-ázsiai török népek legendáiban és a magyar ősmondákban fellelhető párhuzamos elemekről szól. T. Nyiri Mária a Manasz magyar felfedezőjéről, Almásy Györgyről beszélt, aki 1900-ban járt Kirgíziában, s olyan jeles néprajzi anyagot hozott haza onnan, hogy az máig megbecsült kiállítási tárgy-csoportja a Magyar Néprajzi Múzeumnak, végül bemutatta a Manasz magyar fordítását, amelyet Baski Imre készített.

A szimpózium hivatalosan augusztus 28-án délután befejeződött. Ezután következtek a Talasz völgyi ünnepek, ahova nem kis nehézségek árán tudták csak elszállítani a konferencia több ezer résztvevőjét, a diplomatákat és a 60 ezer egyéb vendéget.

Felemelő élmény volt a Manasz-ünnepség, amelyet 15 ezer lovas mutatott be, eljátszva és felelevenítve az ezer éves históriát, amelyben megelevenedett Manasz születése, fölcseperedése, küzdelmei, hőssé válása, szerelme, fia születése, aztán a háborúk és a béke évei. Mese és valóság, legenda és történelem. A kegyetlen meleg erősen próbára tette az ősi stílusú jelmezekbe öltözött lovasokat s az éjfekete, testhez álló ruhákba bújtatott rossz szellemeket egyaránt.

T. Nyiri Mária

MAKOVECZ IMRE MÚHELYE

szerkesztette: Gerle János

ISBN 963 8033 13 4, 408 oldal, 865 színes, illetve 425 fekete-fehér
fotó és rajz

Sem Magyarországon, sem külföldön nem jelent meg eddig olyan könyv, amely Makovecz Imre teljes életművét összefoglalná, habár erre nagy az igény.

Hiszen a magyar építészet történetében kétségtávolan egyedülálló jelenség, hogy egy Magyarországon kifejtett építészeti tevékenység tartósan a nemzetközi érdeklődés előterében álljon és határokon túlsugárzó hatást fejtson ki. Az egyébként igen nagyszámú folyóiratközlemény, katalógus csak töredékes és gyakran pontatlan képet ad az életmű egészéről, annak belső összefüggéseiről. Mivel a megépített művek mellett nagyjelentőségű tervek, elméleti írások, másrészt pedagógiai és szociális tevékenység teszi Makovecz munkásságát teljessé, illetve érthetővé. A megjelent kritikai vagy ismertető munkákból azonban nagyobb-részt mindezek hiányoznak.

A most megjelenő kötet évtizedes hiány pótlására vállalkozik, amikor teljességében kívánja a jeles magyar építész tevékenységét megmutatni a nagyközönség számára.

Hiteles dokumentumok: önéletrajzi írások, vallomások, interjúkból válogatott részletek töltik be a szakmai és nem-szakmai életút bővebb megismertetésének szerepét. Szigorú kronológiába állított adat- és eseménysor ez évenkénti bontásban, amely minden, az életmű szempontjából jelentős területre kiterjed. Az összes fontosabb épület és terv egybegyűjtésével adatszerűen, írások, rajzok és fényképek segítségével tárul elénk Makovecz munkássága Gerle János szerkesztői munkája nyomán.

A monográfiát Makovecz Imre valamennyi épületének és tervének listája zárja. A kötetet majd 1300 színes és fekete-fehér fotó és ábra (épületképek, illetve rajzok, tervek és vázlatok reprodukciója) teszi teljessé.

Megjelent!

Ára: 6720,- forint

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó

Iroda: Budapest, VIII., Ludovika tér 2. Postacím: 1537 Budapest 114., Pf. 387.

Telefon: (36-1) 210-1075; Fax: (36-1) 333-5378

Beke György
SZIGETLAKOK
Barangolások Erdélyben – 1. kötet
ISBN 963 8033 21 5, 329 oldal, Korniss Péter 19 színes
és 28 fekete-fehér fotójával

Beke György neves erdélyi író és művelődéstörténész 12 kötetre tervezett szociográfiai sorozata a Kriterion kiadásában indult, de a régi diktatórikus adminisztráció néhány kötet után hajszát indított a szerző ellen, és a művek megjelenését betiltotta.

Az átdolgozott és hat „kettős-kötetté” formált sorozat, amelyet a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó 1996 őszétől kezdődően két év alatt (1998 júniusáig) kíván megjelentetni, új megfogalmazásban, a cenzúra által eltávolított részek visszahelyezésével, valamint az 1989-es fordulat utáni idők eseményeivel és élményeivel gazdagodva kerül az olvasók kezébe.

Ez a sokarcú, sokfelé tekintő szociográfiai sorozat a maga nemében páratlan vállalkozás. Bemutatja egész Erdélyt mostani 16 közigazgatási megyére tagolt formájában, illetve nagy tájegységek szerint. Egyazon mű keretében jelenik meg a történelem, ezer esztendő jórészt elfelejtett emlékeivel és a mai erdélyi társadalom: közélet, művelődési élet, oktatás. Elsősorban természetesen a magyarság helyzete, gondjai és lehetőségei. Utinapló ez, amelynek mindig is nagy hagyománya volt Erdélyben. Egyúttal írói szociográfia, amely a Székelyföldet a múlt században bejáró Orbán Balázs és a két háború közötti magyar népi írók alkotási módszerét követi. Pomogáts Béla irodalomkritikus így helyezi el munkásságát a magyar irodalomban: „A nemzetiségi önismeret egyik legfontosabb műhelye Beke György szociográfiai és riporteri munkája nyomán jött létre, a *magunk keresése* jelszava is tőle származik. Népszerű riportkönyvei alapozták meg a romániai magyarság mai életének és törekvéseinek hiteles ismeretét.”

Az író jellemző mozzanatokot emel ki az erdélyi tájak és erdélyi emberek életének valóságából. Így egybeveti, egyúttal össze is ötvözi a székelyföldi, mezőségi, kalotaszegi, szatmári, bihari, bánági magyar életérzést. A sorozat nem vádiratnak készült. Célja a tényfeltárás. Mindemelletl kitápntható az egyes kötetekben a kisebbségi magyarság anyagi, lelki és szellemi kiszolgáltatottsága. Ugyanakkor azokat az értékeket állítja eléln, amelyek a Trianont követő erdélyi évtizedek, drámák és reménységek kohójában kristályosodtak ki, és amelyek – ha közös nemzeti élményekké válnak – a magyar megmaradás egyik lehetséges útját villantják fel.

Megjelent!

Ára: 1444,- forint

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
Iroda: Budapest, VIII., Ludovika tér 2. Postacím: 1537 Budapest 114., Pf. 387.
Telefon: (36-1) 210-1075; Fax: (36-1) 333-5378

Hegedűs Loránt
ÚJKANTIÁNUS ÉS ÉRTEKTEOLÓGIA
ISBN 963 8033 14 2, 128 oldal, 5 fekete-fehér fotó

A magyar református teológia eddig egyetlen átfogó, tudományos igényű feldolgozásának számított Koncz Sándor *Hit és vallás* c. könyve, amely 1941-ben jelent meg. Hegedűs Loránt hézagpótló kísérlete Koncz könyvének legjelentősebb szeletét, a 19. század utolsó harmadában induló és a 20. század első felében kiteljesedő, jellegzetesen magyar gyökerű, Böhm Károly filozófiai rendszeréből kinövő és ahhoz kapcsolódó, európai színvonalú tudományos teológiai vonulat történetét mutatja be és értékeli korszerű közelítésben és szempontok szerint.

A könyvnek különös jelentőséget ad az a tény, hogy a műben tárgyalt teológusok, mint a szerző idősebb kortársai, szermélyesen reagáltak e tanulmányra. Megragadó példa erre Ravasz László baráti hangú levele, amelyben az értékteológia legnagyobb képviselője maga is elcsodálkozik azon, hogy „a kantiánus értékteológusok ilyen összefüggő történeti egységet alkotnak”. A téma monográfikus feldolgozását áttanulmányozva, mintegy annak hatására állapítja meg: „.... ezek a teológusok egymástól nagyon különböznek, de mégis egységbe fűzi őket az, hogy a bizonyosság keresése vitte őket a szubjektív idealizmushoz, mint szubjektíveket a *realitás* igénye és keresése vitte az *érték* gondolatához; az érték logikai struktúrája szükségképpen hajtotta őket az *élményhez*, mert az élmény az *átértett* érték; végül a teológiai szükséglet vitte őket az *Ige* teológiájához.”

Nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1969-ben elkészült tanulmány több, mint negyedszázad múltán jelenhet csak meg, hisz maga Ravasz László is megjegyzi: „Nem gondolod, hogy műved... ebben az aeonban hádesi létre van kárhozotva?”

A kiadó tehát jelentős hiány pótlására vállalkozik, amikor több évtizedes elhallgatás után ezt a monográfiát, amely a magyar református teológiatörténet közelmúltjának méltán legjelentősebb vonulatát dolgozza fel, végre az érdeklődők kezébe adja.

Megjelent!

Ára: 555,- forint

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
Iroda: Budapest, VIII., Ludovika tér 2. Postacím: 1537 Budapest 114., Pf. 387.
Telefon: (36-1) 210-1075; Fax: (36-1) 333-5378